

Suomalaisten uskomustarinoiden ylikuonnolliset olennot
ja niiden nimityksien alkuperä

Yana Borodulina

Pro gradu -tutkielma

Suomen ja sen sukukielten
maisteriohjelma

Kieli- ja käännöstieteiden laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Kesäkuu 2016

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

TURUN YLIOPISTO

Kieli- ja käännöstieteiden laitos/Humanistinen tiedekunta

BORODULINA, YANA: Suomalaisen uskomustarinoiden yliluonnolliset olennot ja niiden nimityksien alkuperä

Pro gradu -tutkielma, 134 s., 32 liitesivua
Suomen ja sen sukukielten maisteriohjelma
Kesäkuu 2016

Pro gradu -tutkielmani tarkoitus on tutkia suomalaisten yliluonnollisia olentoja ja niiden nimitysten alkuperää. Keskeiset tutkimuskysymykset ovat: Mihin yliluonnollisiin olentoihin Suomen kansa uskoi muinaisuskon ja vanhimman kansanuskon aikaan? Millaisia nämä olennot olivat kansan uskomuksissa ja uskomustarinoissa? Ja mikä on näiden olentojen nimityksien etymologia? Tutkimukseni sijoittuu muinais- ja kansanuskon ja etymologisen tutkimuksen rajalle.

Olen kerännyt suomalaisten yliluonnollisten olentojen nimitykset Lauri Simonsuuren kokoomateoksesta Myyttillisiä tarinoita. Teos sisältää melkein 900 uskomustarinaa. Uskomustarinoiden, muinais- ja kansanuskon teoreettisten lähteiden, etymologisten sanakirjojen ja muiden lähteiden perusteella olen laatinut kuvaukset jokaisesta olennot. Kerron näissä kuvauksissa uskomuksista, jotka liittyvät olentoon, nimitysten alkuperästä ja pohdin olentojen ja joidenkin nimitysten alkuperää ja kulttuurikerrostumaa, johon olento kuuluu. Olen sijoittanut kaikki nämä tiedot tiivistettyinä taulukkoon (liite 1). Taulukon perusteella olen laskenut eri kriteerien kannalta olentojen ja nimitysten määrän.

Tutkimukseni tulos on yhtenäinen kuva suomalaisten uskomustarinoiden yliluonnollisista olennoista ja niiden nimityksien alkuperästä. Nimityksiä on yli kaksinkertainen määrä olentoihin verrattuna. Kaikista olennoista haltijoita on eniten. Haltijoilla, kummittelevilla olennoilla, jättiläisillä, maahisilla ja paholaisella on eniten nimityksiä. Kaikista nimityksistä yhdyssanoja on eniten. Jakamattomia sanoja, johdoksia ja sanaliittoja on myös aika paljon. Nimityksiä, jotka sisältävät vierasperäisen elementin, on vähemmän kuin omaperäisiä nimityksiä, ja täysin vierasperäisiä nimityksiä on vähän. Vierasperäisten nimitysten joukossa on eniten lainoja ruotsista. Suurin osa yliluonnollisten olentojen nimityksistä syntyi myöhäiskantasuomalaisena aikana tai sen jälkeen. Eniten olentoja liittyy maanviljelyskulttuurin aikaan. Olentojen joukossa on paljon kansainvälisiä olentoja.

Joidenkin nimityksien alkuperä on tuntematon tai kiistanalainen, mikä luo mahdollisuuksia jatkaa aiheen tutkimista. Tämän lisäksi on mahdollista tutkia naapuri- ja sukukansojen yliluonnollisia olentoja ja niiden nimityksiä ja vertailla tuloksia tutkimukseni tuloksiin. Tällainen vertailu voi esimerkiksi paljastaa joitakin käännöslainoja.

Asiasanat: etymologia, kansanusko, muinaisusko, uskomukset, uskomustarinat, yliluonnolliset olennot

Sisällysluettelo

0 Johdanto	6
1 Etymologian teoreettinen tausta	9
1.1 Sanan muodostustapa	9
1.2 Sanan alkuperätutkimuksen peruskriteerit	10
1.3 Sanojen mahdolliset etymologiat	12
1.4 Suomen kielen kehitysvaiheet	13
1.5 Sanakerrostumat suomen kielessä	14
1.5.1 Uralilainen kielikunta: omaperäinen sanasto ja suomen sukukielet	14
1.5.2 Lainasanat ja lainakerrostumat suomen kielessä	17
1.6 Etymologioiden lähteet	21
2 Taustatietoa muinais- ja kansanuskosta	24
2.1 Kansanusko, muinaisuusko ja mitä niistä tutkin	24
2.2 Muinais- ja kansanuskon tutkimus	25
2.3 Uskomus, memoraatti ja uskomustarina	27
2.4 Muinais- ja kansanuskon aineistolähteet	29
2.5 Kulttuurivaiheet ja niiden vaikutus uskontoon	30
2.6 Kantauralilainen maailmankuva ja maailman kolmikerroksisuus	32
3 Suomalais-ugrialaisten kielten kehityksen, lainakerrostumien ja Suomen kansan kulttuurivaiheiden suhteet	34
4 Tutkimuksen kohteeksi valitut yliluonnolliset olennot	37
4.1 Yliluonnolliset (tuonpuoleiset) olennot	37
4.2 Tutkimuskohteen rajaus	37
4.3 Olentojen tyypit	39
4.4 Joidenkin olentotyyppien ikä	40
4.5 Taustatietoa joistakin olennoista	41
4.5.1 Taustatietoa luonnonpaikkojen haltijoista	41

4.5.1.1 Metsänhaltijat	41
4.5.1.2 Vedenhaltijat	43
4.5.1.3 Marien emot	43
4.5.2 Taustatietoa elättikäärmeistä	44
4.5.3 Taustatietoa vainajista	45
4.5.4 Taustatietoa sieluista	45
4.5.4.1 Ihmisen sielut	45
4.5.4.2 Hahmo	46
4.5.4.2.1 Hahmon nimitykset	47
4.5.4.2.2 Yliluonnolliset olennot ja hahmo	48
4.5.4.2.3 Ihmisen haltija	48
4.5.4.2.4 Kummittelijat	48
4.5.5 Hiidet ja olennot, joiden nimityksissä on sana <i>hiisi</i>	49
4.5.6 Taustatietoa maahisista	50
4.5.7 Taustatietoa hiidenväestä	52
4.5.8 Taustatietoa pirusta	52
5 Teorian perusteella tehdyt päätelmät ja oletukset sanojen mahdollisesta etymologiasta ja iästä.....	53
6 Yliluonnolliset olennot ja niiden nimityksien etymologia	54
6.1 Haltija.....	55
6.1.1 Luonnonpaikkojen haltijat	55
6.1.1.1 Vedessä asuvien haltijoiden tyypit.....	56
6.1.1.2 Näkki, veden emäntä, veden eukko, vedenhaltija	56
6.1.1.3 Metsässä asuvat haltijat.....	58
6.1.1.3.1 Metsänhaltija	58
6.1.1.3.2 Metsänneito, metsänneitsyt, metsänpiika, metsäntyttö	59
6.1.1.3.3. Metsänemäntä	60
6.1.1.3.4 Metsäsaunan haltija.....	61

6.1.1.4 Maan alla asuvat haltijat: aarteenhaltija, maahinen maanhaltijana, maan herra.....	61
6.1.2 Kulttuuripaikkojen haltijat	62
6.1.2.1 Kodinhaltija, tonttu	62
6.1.2.2 Riiehenhaltija, riihitonttu	65
6.1.2.3 Myllynhaltija.....	65
6.1.2.4 Saunanhaltija.....	65
6.1.2.5 Hevosten haltija, karjasuojan haltija	66
6.1.2.6 Aljokäärmeet, elättikäärmeet, haltijakäärmeet, palvelijat.....	66
6.1.2.7 Laivanhaltija.....	68
6.1.2.8 Kirkonhaltija	68
6.1.2.9 Hautausmaanhaltija, haudan haltija	69
6.1.3 Edellätulija, ihmisen haltija.....	69
6.1.4 Tulenhaltijat, valkeat, valkean haltijat	71
6.1.5 Huppiaiset, unihuppiaiset, unikakkiaiset.....	72
6.2 Maahiset (maahiaiset)	73
6.2.1 Maan maahiset: maahiset, maanalaiset, maanhaltijat	73
6.2.2 Vuorten maahiset: (vuoren)peikot, vuorten haltijaväki	74
6.2.3 Veden maahiset: vedenhaltijat, vetehiset	74
6.2.4 Maahisten nimityksien etymologia	75
6.2.5 Lisätietoa ja yhteenveto maahisista ja niiden nimityksistä	77
6.3 Hiidenväki	78
6.3.1 Taustatietoa olennoista ja nimityksestä.....	78
6.3.2 Hiidenväki, joka on lähellä kalmanväkeä	78
6.3.3 Nimityksen etymologia	79
6.4 Hiidet, hiidenväki, jättiläiset, kalevanpojat, kalliokööpelit, munkit, munkkilaiset, nunnat, vuorenväki.....	80
6.5 Para.....	83
6.6 Pirityinen	85

6.7 Käärmeiden kuningas.....	85
6.8 Lintukotolaiset	86
6.9 Henget, henkiolennot	88
6.9.1 Kummitukset, haamut	89
6.9.2 Ottajat, haamut, ihmisen hakijat.....	90
6.9.3 Aaveet	91
6.9.4 Sijattomat sielut.....	91
6.9.4.1 Ihtirikot.....	92
6.9.4.2 Rajanhaltijat	94
6.9.5 Hautausmaanväki, homenokka, kalmanväki, kirkkomaan väki, kirkonmaanväki, kirkonväki, manalaiset (maanalaiset – variantti), manalan väki, menninkäiset, näkymättömät.....	94
6.9.6 Manhon väki	98
6.10 Kalma, kuolema	98
6.11 Vainajat	99
6.12 Painajainen	100
6.13 Sairaudet.....	102
6.13.1 Horkka.....	102
6.13.2 Lavantauti.....	102
6.13.3 Rokko	103
6.13.4 Rutto.....	103
6.13.5 Yhteenveto sairauksista.....	104
6.14 Trullit (rullit)	104
6.15 Kehno, kilka, lempo, paha, paholainen, perkele, piru, saatan(a), vanha-eero...	105
7 Yhteenveto yliluonnollisista olennoista ja niiden nimityksien etymologiasta	112
7.1 Yliluonnollisten olentojen ja nimitysten määrä	112
7.2 Nimitysten muodostustapa	114
7.3 Vieras- ja omaperäiset olentojen nimitykset	115
7.3.1 Lainattujen olentojen nimityksien alkuperä	116

7.3.2 Täysin vierasperäiset ja omaperäisen mallin mukaan tehdyt nimitykset.....	117
7.4 Yliluonnollisten olentojen nimitysten ikä tai kerrostuma	119
7.5 Kulttuurikerrostuma, johon olennot kuuluvat	121
8 Päätelmät.....	124
Lähteet.....	128
Liite 1. Olentojen nimitysten hakemisto, joka sisältää tietoja nimitysten etymologiasta, mahdollisesta iästä ja kulttuurista, johon olennot kuuluivat	I
Liite 2. Hakemisto nimityksistä, joita ei ole Myyttillisiä tarinoita -teoksessa, mutta jotka mainitsen pro gradu -tutkielmassani	XXX
Liite 3. Olentojen ja niiden nimitysten määrän vastaavuus	XXXII

0 Johdanto

Tutkimukseni tarkoitus on selvittää, mihin yliluonnollisiin olentoihin Suomen kansa uskoi muinaisuskon ja vanhimman kansanuskon aikaan (ks. kohtaa 2.1), millaisia nämä olennot olivat kansan uskomuksissa ja uskomustarinoissa ja mikä on näiden olentojen nimityksien etymologia. Tutkimuksen tuloksena aion laatia yliluonnollisista olennoista listan, jossa kerron olennoista ja niiden nimityksien alkuperästä. Tämän listan perusteella teen yhteenvedon ja päätelmiä.

Kerään ensin yliluonnollisten olentojen nimityksiä Lauri Simonsuuren kokoomateoksesta *Myytillisiä tarinoita* (MT [1947] 1999) (siitä enemmän ks. 2.4). Sitten poimin samasta teoksesta tietoa näistä olennoista, vertailen tätä tietoa tietoihin muinais- ja kansanuskon lähteistä ja laadin lyhyitä kuvauksia jokaisesta olennoista. Kokoan kuvauksiin tiedot olentojen nimityksien alkuperästä. Kerään nämä tiedot muutamasta etymologisesta sanakirjasta ja muista etymologisista lähteistä. Tärkeimmät etymologiset aineistolähteet työssäni ovat Suomen sanojen alkuperä (SSA), *Nyky-suomen etymologinen sanakirja* (Häkkinen 2004), *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen* (LÄGLOS) ja *Álgu-tietokanta* (ks. enemmän 1.6).

Tämä tutkimus tuo uutta sekä muinais- ja kansanuskon tutkimukseen että etymologiseen tutkimukseen. Nykyään ei ole olemassa vastaavaa yliluonnollisten olentojen luetteloa (siitä enemmän ks. 2.2). On olemassa lähde, jonka perusteella voi saada kattavan kuvan suomalaisten muinaisuskosta: Uno Harvan *Suomalaisten muinaisusko* (1948). Toisaalta ei edes tässä lähteessä ole kaikista tärkeimmistä yliluonnollisista olennoista kattavaa tietoa, joka ei aiheuttaisi monia muita kysymyksiä. Yritän joko löytää vastauksia näihin kysymyksiin tai antaa tutkijoiden keskeisimmät mielipiteet aiheesta.

Tämän lisäksi tutkimukseni yhdistää saman aihepiirin sanastoa, mikä luo mahdollisuuksia kielitieteelliselle tutkimukselle. Etymologisissa sanakirjoissa on tietoa eri sanojen alkuperästä, mutta yliluonnollisten olentojen nimityksiä ei ole tutkittu kokonaisuutena. Yritän selvittää, millaisia sanoja kuuluu tähän aihepiiriin, minkä ikäisiä ne ovat ja mikä niiden alkuperä on. Toivon saavani yhtenäisen kuvan tästä sanastosta tutkimuksen tuloksena.

Tutkimukseni sijoittuu ainakin kahden tieteenalan rajalle. Honko mainitsee ([1964] 2013: 135), että monissa tapauksissa eri alojen tutkijat eivät toimi yhdessä, eivät edes

silloin, kun siitä olisi suuri apu. Nykyään ei aina katsota muiden alojen tutkimusten tuloksia, vaikka eri aloja yhdistetään yhä useammin. Silloin, kun eri alojen tiedot vastaavat toisiaan, ymmärretään, ettei tiede ole pelkkää pohdiskelua ja nähdään sen yhteys maailmaamme, mutta jos tiedot ovat vastakkaisia, aletaan mietiskellä, minkä alan tutkimusten tulokset eivät vastaa todellisuutta. Tällaisessa tapauksessa on melkein mahdotonta yhdistää eri alojen tiedot yhteen, mutta jos se kuitenkin onnistuu, tieteestä kokonaisuudessaan tulee luotettavampi ja perusteellisempi, ja siksi se on vaivan arvoista.

Olen sitä mieltä, että eri alojen rajalla olevat tutkimukset ovat todella mielenkiintoisia: ne sallivat alan tutkijoiden tutustua omaan tieteenalaansa toisesta näkökulmasta ja saada enemmän tietoa uusien tutkimusmenetelmien avulla. Yritän tässä tutkimuksessa yhdistää kansanuskon ja etymologian tiedot niin, että saisin tietoa suomalaisten yliluonnollisista olennoista, niiden nimityksistä ja nimityksien alkuperästä.

Tämän työn motiivina on kiinnostukseni suomalaisten muinaisuskoon, siihen, mihin suomalaiset uskoivat satoja ja tuhansia vuosia sitten ja miten se näkyy nykyisissä uskomuksissa. Olen varma, että kansan maailmankuvat, vanhat ja uudemmat, vaikuttavat todella paljon kansan luonteeseen. Näin ollen tämä työ on pyrkimys ymmärtää, mihin nykyisten suomalaisten ajattelutapa ja maailmankuva perustuvat.

Tutkimukseni alussa, ennen kuin aloin tutustua aiheeseen perusteellisesti, oletin, että yliluonnollisten olentojen nimitykset ovat kulttuurisanoja, jotka lainautuvat helposti kielestä kieleen. Olentojen nimityksien joukossa on mahdollisesti paljon joko venäjältä tai ruotsista tulleita lainoja. Monet nimitykset ovat vierasperäisiä ja näin ollen jakamattomia suomen kielessä. Tämän lisäksi on paljon suomalaisia nimityksiä, jotka ovat myös jakamattomia perussanoja tai johdoksia, joiden perusvartaloiden merkitys ei kuitenkaan ole yleinen. Yhdellä olennolla on tavallisesti yksi nimitys ja ehkä muutama murteellinen variantti, jotka eroavat vähän toisistaan. Jos nimitys on suomenkielinen yhdyssana, se voi olla käänöslaina.

Toisen, neljännen ja kuudennen pääluvun tiedot näyttävät, että tämä oletus on monissa kohdissa väärä. Kuudennessa luvussa ovat kansanuskon ja etymologisen tutkimuksen tiedot, jotka kuvaavat tutkimaani sanastoa.

Jaoin pro gradu -tutkielmani kahdeksaan päälukuun. Niiden lisäksi työn alussa on johdanto ja työn lopussa on kolme liitettä, joista kerron seuraavassa kappaleessa.

Ensimmäinen ja toinen pääluke esittelevät teoreettista taustaa etymologiasta ja muinais- ja kansanuskosta. Yhdistän kolmannessa pääluvussa tiedot tärkeimmistä kielten ja kulttuurien kehitysvaiheista. Neljännessä pääluvussa annan taustatietoa suomalaisten yliluonnollisista olennoista. Vaikka neljäs pääluke perustuu teoreettisiin lähteisiin, se on kuudennen pääluvun rinnalla tutkimuksen tulos, sillä nämä kaksi lukua luovat yhtenäisen kuvan. Teoria täydentää tarinoista saatua tietoa. Monet kohdat sekä tarinoissa että muinais- ja kansanuskon lähteissä ovat ristiriitaisia, joten olen etsinyt vastauksia ristiriitaisuudesta johtuviin kysymyksiin ja esittänyt näitä vastauksia neljännessä ja osittain kuudennessa pääluvussa. Teen teorian perusteella lyhyen yhteenvedon viidennessä pääluvussa. Kuudes pääluke on luettelo yliluonnollisista olennoista. Se sisältää kuvauksia näistä olennoista ja niiden nimityksien etymologiaa. Teen yhteenvedon suomalaisten yliluonnollisista olennoista ja niiden nimityksien alkuperästä seitsemännessä pääluvussa. Tämä yhteenvedo perustuu myös liitteeseen 1. Yhteenvedoa seuraavat päätelmät, kahdeksas luku.

Liite 1 perustuu 1.–6. päälukujen sisältämiin tietoihin suomalaisten kulttuurivaiheista, yliluonnollisista olennoista, niiden nimityksistä ja nimitysten etymologiasta. Liite 1 on sekä kaikkien tietojen yhdistelmä että hakemisto, jonka avulla lukija voi saada tietoa, missä luvussa on puhetta häntä kiinnostavasta olennoista tai sen nimityksistä. Jos jokin olento tai nimitys kiinnostavat, tulee aina tarkistaa liite 1 tästä olennoista ja nimityksestä, sillä liite 1 voi sisältää päätelmiä, joita on mahdollista tehdä ilman sitäkin, mutta jotka eivät ole aina muotoiltuja kuudennessa luvussa.

Liite 2 sisältää luettelon yliluonnollisten olentojen nimityksistä, joita ei ole myyttillisiä tarinoita -teoksessa ja joiden etymologiaa en siten ole tutkinut, mutta jotka mainitsen työssäni. Tämä liite liitteen 1 tapaan sisältää luettelon luvuista, joissa mainitsen nimitykset tai kerron olennoista, joille nimitys kuuluu. Sijoitan liitteeseen 3 taulukon, josta kerron luvussa 7.1. Taulukko kuvaa olentojen ja niiden nimitysten määrän vastaavuutta. Taulukko ei sisällä tietoa, jota ei ole yhteenvedossa, mutta määrän vastaavuus näkyy taulukosta paremmin kuin yhteenvedosta.

Työssä on paljon sisäisiä viitteitä, sillä eri lukujen tiedot täydentävät toisiaan. Lopputulos on kokonaisuus, joka kuvaa mahdollisimman kattavasti suomalaisten uskomustarinoita ja uskomuksia yliluonnollisista olennoista, jotka kuuluivat muinaisuskoon ja vanhimpaan kansanuskoon, ja näiden olentojen nimityksien alkuperää.

1 Etymologian teoreettinen tausta

1.1 Sanan muodostustapa

Sanan etymologiaa tutkittaessa katsotaan aina sen rakennetta (Häkkinen 1990: 24). On olemassa muutama mahdollinen vaihtoehto, mistä aineksista sana voi koostua. Alempana luettelen yleisimpiä tapauksia.

- 1) Primäärisin tapaus on jakamaton perussana. Jos tällainen sana on omaperäinen, sillä on erityinen rakenne (siitä enemmän Häkkinen 1990: 89–93). Jos jakamatonta sanaa oletetaan omaperäiseksi, aina tarkistetaan, sopiiko se omaperäisten sanojen joukkoon rakenteensa nojalla (mp.). Merkitykseltään omaperäiset perussanat kuuluvat usein ryhmiin, jotka ovat korvaamattomia jokaisessa kielessä, kuten pieniä lukuja ilmaisevat lukusanat, sukulaisuutta osoittavat sanat, ruumiinosat ja niin edelleen (mt. 167–175). Perussanat voivat myös olla lainoja (mt. 86–101). Melkein kaikki sanat kielessä ovat joko jakamattomia perussanoja tai niiden muodostelmia (mp.).
- 2) Johdokset ovat vanhastaan ominaisia suomen kielelle. Vanhimmat niistä kuuluivat jo uralilaiseen kantakieleen. Johdos on sana, joka koostuu kantavartalosta (kannasta) ja yhdestä tai muutamasta johdinaineksesta. Kantavartalo on useimmiten jakamattoman perussanan vartalo, vaikka se voi myös olla vartalo, joka on olemassa vain johdoksen osana. (Häkkinen 1990: 101.)

Johdoksia on muutama tyyppi (Häkkinen 1990: 101–102). Luettelen tässä tapoja luoda johdoksia.

1. Affiksaatio, joka on suomessa tavallisesti suffiksaatio: *asu-* – *asunto* (Ks. enemmän Häkkinen 1990: 102–106).
2. Affiksin poisto. Jotkin sanat sisälsivät alusta asti johtimia muistuttavia aineksia, joita sitten poistettiin ja sanoista tuli jakamattomien perussanojen kaltaisia): *tarrata* – *tarra*. Näistä kahdesta sanasta sanaa *tarra* alettiin käyttää myöhemmin. (Ks. enemmän Häkkinen 1990: 107.)
3. Typistäminen. Pitkiä lekseemejä katkaistaan joskus: *alennusmyynti* – *ale*. (Ks. enemmän Häkkinen 1990: 108.)
4. Reduplikaatio. Sanojen täydellinen tai osittainen kahdentaminen: *sepiselmä*. (Ks. enemmän Häkkinen 1990: 109–110.)

5. Äänteelliset modifikaatiot: *tytär – tyttö* (Ks. enemmän Häkkinen 1990: 110–117).

- 3) Yhdyssanoja on eniten nykysuomen kielessä, ja niiden määrä kasvaa. Ne koostuvat ainakin kahdesta osasta, ja jokaisen osan kantana on tavallisesti jakamaton perusvartalo. (Häkkinen 1990: 144.) Yhdyssanojen sisäinen rakenne voi myös olla erilainen (ks. enemmän mt. 150–162; Tyysteri 2015). Suomen etäsukukielissä, saamea ja unkaria lukuun ottamatta, ei käytetä niin paljon yhdyssanoja kuin suomessa. Niiden sijasta käytetään sanaliittoja. (E. Itkonen 1966: 238.)

On vielä olemassa muutama tapa muodostaa uusi sana. Nämä tavat muistuttavat johtamista, mutta eivät oikeastaan kuulu johtamiseen eivätkä ole yleisiä.

- 1) Piiloderivaatio (sisäinen derivaatio). Tässä tapauksessa ei käytetä näkyviä morfologisia keinoja: *sairas* voi esiintyä adjektiivina ja substantiivina. (Ks. enemmän Häkkinen 1990: 118–121.)
- 2) Sekaantumät (kontaminaatiot). Merkitykseltään yhteenkuuluvat sanat sekaantuvat toisiinsa: *hellä + lempeä = hempeä*. (Ks. enemmän Häkkinen 1990: 121–122.)
- 3) Taivutusmuotojen leksikaalistuminen: *se – sillä, siksi* (Ks. enemmän Häkkinen 1990: 122–124).

Silloin kun tehdään etymologista tutkimusta, kiinnitetään huomiota ensisijaisesti perusvartaloihin. Sanojen rakennetta katsotaan, mutta ei esimerkiksi yritetä saada selville, milloin yhdyssanaa tai johdosta alettiin käyttää. Vain harvoissa tapauksissa tällaista tietoa johdoksista ja yhdyssanoista voi saada etymologisesta sanakirjasta. Suuri osa kielen sanoista ei ollenkaan esiinny etymologisessa sanakirjassa, koska niiden rakenne on selkeä, mutta kompleksinen.

1.2 Sanan alkuperätutkimuksen peruskriteerit

Silloin kun halutaan selvittää sanan alkuperä, otetaan huomioon kolme päätekijää: sanan äänneasu, merkitys ja levikki. Kaikki nämä tekijät ovat tärkeitä eikä sanan etymologiaa voi saada varmasti selville käyttäen vain yhtä niistä. (Häkkinen 1990: 24–27.)

Sanojen äänneasu on erittäin tärkeä: äänneet tulevat toisiksi äänneiksi kielen kehityksen kuluessa, ja nämä äänneenmuutokset ovat melkein aina säännöllisiä. Sen takia on

mahdollista tarkistaa, vastaavatko mahdollisten vastineiden äänneasut toisiaan. (Häkkinen 1990: 27–33.) Suomen kieltä pidetään konservatiivisena: sanavartaloiden rakenne (E. Itkonen 1969: 79–83) ja äänneet säilyivät suomen kielessä hyvin (Häkkinen 1990: 27–33).

Silloin kun sanat lainautuvat, äänneet voivat myös muuttua niin, että sana vastaisi kielen tavanomaista äänneasua (Häkkinen 1990: 86–87). Tällaisia muutoksia nimitetään äännesubstituutioiksi, ja ne ovat myös säännöllisiä, minkä takia on usein mahdollista sanoa, vastaako mahdollinen lähdekielen sana oletettua lainaa. (mt. 24.)

Sanan levikki näyttää sen iän kielessä: jos sanalla on vastineita lähi- tai etäsukukielissä, siitä voi tehdä joitakin päätelmiä sanan iästä ja alkuperästä. Myös sanan levikki yhden kielen murteissa voi viitata esimerkiksi lainaetymologiaan ja osoittaa sanan iän: jos sana tiedetään kautta koko kielen, se on suhteellisen vanha. Toisaalta sanan levikki ei aina ole luotettava kriteeri: sanat voivat lainautua sukukieliin. (Häkkinen 1990: 25–27.) Tässä tapauksessa voi näyttää siltä, että sana sukukielessä on tutkitun kielen sanan vastine, vaikka se olisi laina. Vain sanojen äänneasu voi silloin kertoa niiden alkuperästä.

Jos sanalla on vastineita vain itämerensuomessa ja saamessa, vastineiden olemassaolo ei anna selitystä sanan alkuperästä: sanat eivät tavallisesti synny tyhjästä (siitä enemmän kohdassa 1.3), joten uudella sanalla pitää olla jokin alkuperäselitys (joko lainaetymologia tai todistus sanan omaperäisyydestä). Jos sana on kielen kantasuomalaista kehitysvaihetta vanhempi (sillä on vastine ainakin mordvan kielessä), sitä tavallisesti pidetään riittävänä etymologian selityksenä. Tässäkin tapauksessa sana voi olla joko omaperäinen tai laina. (Häkkinen 1990: 58.)

Merkityskin on aina tärkeä. Riippuen siitä, mihin semanttisiin ryhmiin sanat kuuluvat, niiden alkuperä voi olla erilainen. Usein sanat lainautuvat kerrostumin: samaan semanttiseen ryhmään kuuluvat sanat tulevat samalta taholta. Toiset semanttiset ryhmät ovat erittäin vanhoja kielessä, esimerkiksi luontoon liittyvät sanat. (Häkkinen 1990: 25.)

Merkitys voi säilyä samanlaisena, mutta joissakin tapauksissa se muuttuu jollakin tavalla. On tärkeää, että tiedetään, miksi mahdollisten vastineiden merkitys on erilainen: jos voidaan selittää, miten sanojen merkitys muuttui, sanat voivat olla vastineita (Häkkinen 1990: 35).

Riippuen siitä, millaiseksi sanan etymologiaa oletetaan, jotkin kolmesta tekijästä ovat tärkeämpiä, esimerkiksi:

- Jos sana oletetaan olevan vanha ja omaperäinen, levikki on se, mikä näyttää sanan iän (Häkkinen 1990: 58). Sanan merkitys ja äänneasu ovat myös erittäin tärkeitä: niiden avulla tarkistetaan, ovatko oletetut vastineet todellisia vastineita.
- Jos sana on mahdollinen laina, äänneasu on se, mihin kiinnitetään huomiota. Aika usein lainojen äänneasu poikkeaa omaperäisten sanojen äänneasusta. (esim. Häkkinen 1990: 239–242.) Levikki ei ole tässä tapauksessa ratkaiseva tekijä, koska monet sanat, jotka lainautuvat, ovat kulttuurisanoja (ks. alempana) (mp.).
- Silloin kun käsitellään deskriptiivisiä ja onomatopoeettisia sanoja, yritetään ottaa huomioon kaikki tekijät, mutta mikään niistä ei ole luotettava tässä tapauksessa (Häkkinen 1983: 246–247). Tällaisten sanojen äänneasu vastaa niiden merkitystä, koska ne ovat äänneellisesti motivoituja (mp.). Toisaalta Kim (2015: 131, 144) tulee siihen tulokseen, että joidenkin onomatopoeettisten sanojen etymologiaa tutkittaessa samat kriteerit toimivat yhtä säännöllisesti kuin muidenkin sanojen etymologioinnissa, minkä takia tulee aina tarkistaa kaikki mahdolliset säännölliset alkuperäselitykset ennen kuin sanaa voi kutsua onomatopoeettiseksi ilman muuta alkuperäselitystä. Sanojen onomatopoeettisyyttä pidetään tavallisesti riittävänä etymologian selityksenä, ja tällaiset sanat liitetään omaperäiseen sanastoon (mt. 131). Kim kertoo (mp.), että onomatopoeettisten sanojen joukossa on myös lainasanoja. Tämän lisäksi jotkin sanat, joita pidetään kuuluvina onomatopoeettisten tai deskriptiivisten sanojen pesyeeseen, voivat todellisuudessa olla eri alkuperää (mt. 129–130). Deskriptiivisiä ja onomatopoeettisia sanoja tutkitaan nykyään yhä enemmän: vanhoja etymologioita tarkastetaan ja joskus löydetään uusia alkuperäselityksiä.
- On vielä olemassa kulttuurisanoja, jotka lainautuvat helposti kielestä kieleen. Levikki ei ole ratkaiseva tekijä silloin, kun niitä käsitellään, mutta merkitys ja äänneasu ovat puolestaan erittäin tärkeitä. (Häkkinen 1990: 63.)

1.3 Sanojen mahdolliset etymologiat

Nykyaikaisen tutkimuksen kannalta sanat eivät synny tyhjästä (Häkkinen 1990: 68). On olemassa alkuperältään erilaisia sanoja: erittäin vanhoja perussanoja, niistä tehtyjä uudempia johdoksia ja yhdyssanoja, sanoja, jotka jäljittelevät ääniä, ja uudempia

lainoja. Ei kuitenkaan tiedetä uusia perussanoja, jotka syntyivät luonnollisella tavalla tyhjästä. Jos sana näyttää olevan uusi perussana, tämä tavallisesti merkitsee sitä, ettei sanan etymologiaa tiedetä: on hyvin mahdollista, että sana on laina tai hämärtynyt johdos (mt. 88–89). Ei tiedetä, miten vanhimmat perussanat ilmestyivät kieleen (mt. 86).

Silloin kun tutkitaan kielen sanojen etymologiaa, sanoja jaetaan tavallisesti lainoihin ja omaperäisiin sanoihin. On kuitenkin muutama tapaus, josta on vaikeampi päättää, liittyykö sana omaperäiseen vai lainattuun sanastoon. Tähän liittyvät omaperäisin menetelmin johdetut sanat, joiden kantavartalo oli lainattu, ja yhdyssanat, joissa ainakin yksi perusvartalo on laina. Lainatut vartalot tällaisissa sanoissa ovat vanhempia kielessä kuin johdokset tai yhdyssanat. (Häkkinen 1990: 162.) Häkkisen mukaan (mp.) tällaisia sanoja voidaan pitää omaperäisten sananmuodostusprosessien tuloksina, kuten muitakin kompleksisia sanoja.

On kuitenkin ryhmä sanoja, jotka poikkeavat yllä mainitusta säännöstä: *käännöslainat*. Nämä ovat sanoja, jotka luotiin omaperäisin menetelmin vierasperäisen mallin mukaan. Käännöslainoja pidetään lainoina, vaikka ne koostuvat omaperäisistä aineksista. (Häkkinen 1990: 162.)

Jos sanalle ei voida esittää vakuuttavaa lainaetymologiaa ja sen äänneasua vastaa vanhojen omaperäisten sanojen äänneasua, sitä pidetään usein omaperäisenä sanana, vaikka levikin perusteella sanan omaperäisyyttä ei olisi mahdollista todistaa (Häkkinen 1990: 163–164).

1.4 Suomen kielen kehitysvaiheet

Kielten kehittymisen historiaa tiedetään nykyään enintään kymmeneksi vuosituhanneksi taaksepäin (Häkkinen 2011: 65). Uralilaisten kielten historiaa tiedetään vielä huomattavasti vähemmän kuin esimerkiksi romaanisten kielten historiaa sen takia, että uralilaisten kielten kirjalliset lähteet ovat aika nuoria (Häkkinen 1990: 15).

Jotta olisi mahdollista jakaa sanasto sanakerrostumiin, tulisi saada tietoa kielen kehityksestä, koska tietyt sanakerrostumat kuuluvat tavallisesti kielen tiettyihin kehitysvaiheisiin. Suomen kielen kehitysvaiheet jaetaan esisuomalaiseen ja kantasuomalaiseen kehitysvaiheeseen ja suomen kielen erillisen kehityksen aikaan. Esisuomalaiseen kehitysvaiheeseen kuuluvat suomen ja mordvan kielten yhteinen aika

ja sitä vanhemmat kielimuodot. Jos sana kuuluu esisuomalaiseen kehitysvaiheeseen, sillä on useimmiten vastineita mordvassa tai muissa etäsukukielissä, jotka ovat saamea etäisempiä. (Häkkinen 2011: 70.)

Kantasuomalainen kehitysvaihe jakautuu varhaiskantasuomalaiseen kehitysvaiheeseen, jonka aikana saame ja itämerensuomi eivät vielä ole eriytyneet, keskikantasuomalaiseen kehitysvaiheeseen ja myöhäiskantasuomalaiseen kehitysvaiheeseen, jonka aikana itämerensuomalaiset kielet kehittyivät erikseen saamesta (Kallio 2007: 246; Häkkinen 2011: 70). Jos sana kuuluu kantasuomalaiseen kehitysvaiheeseen, sillä on vastineita kautta itämerensuomen tai mahdollisesti myös saamessa (Häkkinen 2011: 70). Tutkijat ovat eri mieltä siitä, oliko olemassa varhaiskantasuomalainen kehitysvaihe, jolloin itämerensuomen ja saamen kielillä oli yhteinen kantakielimuoto (Häkkinen 1990: 164).

Suomen erillisen kehityksen aikana ilmestyneillä sanoilla ei tavallisesti ole vastineita sukukielissä. Joskus vastine voi olla karjalassa, koska suomen ja karjalan kielten välinen raja ei historiallisesti ole ollut selkeä. (Häkkinen 2011: 70.)

Suomen erillisen kehityksen aika jakautuu viiteen kauteen:

- Varhais-suomalainen kausi (–1150-luku). Sanoilla, jotka kuuluivat varhais-suomalaiseen kauteen, ei ole vastineita sukukielissä, mutta niiden levikki murteissa on laaja. (Häkkinen 2011: 80–81.)
- Keskiaika (1150–1550). Kristillinen sanasto tuli suomeen, ja monien omaperäisten sanojen merkitys muuttui. (Häkkinen 2011: 81.)
- Vanhan suomen aika (1550–1800). Kirjakielen synty. (Häkkinen 2011: 82.)
- Varhaisnykysuomalainen kausi (1810–1880). Kielen normeja koottiin eri murteista, ja kieleen keksittiin paljon uusia sanoja. (Häkkinen 2011: 84.)
- Nykysuomalainen kausi alkoi 1880-luvulla ja kestää edelleen (Häkkinen 2011: 85).

1.5 Sanakerrostumat suomen kielessä

1.5.1 Uralilainen kielikunta: omaperäinen sanasto ja suomen sukukielet

Suomen omaperäinen sanasto kuuluu usein tiettyihin semanttisiin ryhmiin:

- ihmiset ja ihmissuhteet
- ruumiinosat

- eläimet
- luonto
- pyynti tai työnteko
- liikkuminen
- ihmisen toiminta
- pronominvartalot
- lukusanat.

(Häkkinen 1990: 166–174; 179–185.)

Tiedot semanttisista ryhmistä liittyvät kaikkiin uralilaisten kielten kehityksen vaiheisiin. On mahdotonta sanoa varmasti, milloin ja missä järjestyksessä eri kantakielimuodot haarautuivat uralilaisessa kielikunnassa. On olemassa erilaisia mielipiteitä siitä, milloin ja miten kielet jakautuivat, mutta mikään näistä oletuksista ei ole varma. (Häkkinen 2011: 9.)

Silloin, kun puhutaan omaperäisestä sanastosta, sanoja jaetaan ikäkerrostumiin sen perusteella, mistä sukukielistä niille löytyy vastineita (Häkkinen 1990: 63). Levikki ei aina auta arvioimaan sanan ikää oikein, mutta monissa tapauksissa se voi osoittaa, mitä ikäkerrostumaa nuorempi sana ei voi olla (mt. 25–26, 58).

Esisuomalainen sanasto¹

- Uralilainen sanasto. Jos suomen sanalla on vastineita samojedikielissä ja ainakin yhdessä suomalais-ugrilaisessa kielessä, tämä sana kuului jo uralilaiseen kantakieleen ja se on erittäin vanha (Häkkinen 1990: 57). Myös tässä tapauksessa sana voi olla ikivanha laina esimerkiksi indoeurooppalaisesta kantakielestä. Arvellaan, että uralilainen kantakieli hajosi noin vuonna 2000 eaa. tai sen jälkeen (Kallio 2006b: 17; ks. lisää kielten, lainakerrostumien ja kulttuurien ajoittamisesta luvusta 3).
- Suomalais-ugrilainen sanasto. Ugrilaisten kielten joukossa ovat obinugrilaiset kielet (hanti ja mansi) ja unkari (Häkkinen 1990: 178–187). On myös mahdollista, että jotkin sanat, jotka kuuluvat suomalais-ugrilaiseen sanastoon, ovat tätä ikäkerrostumaa vanhempia ja kuuluivat uralilaiseen kantakieleen, mutta samojedikielten vastineet katosivat jossakin vaiheessa (mt. 186). Suomalais-ugrilainen yhteinen sanasto osoittaa, että tätä kielimuotoa puhunut kansa harjoitti pyyntikulttuurisia elinkeinoja: metsästystä ja kalastusta (mp.).

¹ Kaikki ajoitukset myöhäiskantasuomeen asti ovat summittaisia.

- Suomalais-permiläinen sanasto. Permiläiset kielet ovat udmurtti ja komi. Jos suomen sanalla on vastineita permiläiskieliin asti, se kuuluu suomalais-permiläiseen sanastoon. (Häkkinen 1990: 187–197.) Suomalais-permiläisten sanojen joukossa on myös johdoksia (mt. 191). Jotkut tutkijat olettavat, että jo suomalais-permiläisenä aikana alkoi maanviljelys (Toivonen 1953: 32), mutta todistuksia sille on vähän (Häkkinen 1990: 195).
- Suomalais-marilainen sanasto. Vaikka volgalaiset kielet yhdistetään perinteisesti samaan ryhmään, ne eivät ole lähisukukieliä nykyaikaisen tutkimuksen mukaan (Häkkinen 1990: 197). Suomalais-marilainen sanasto näyttää, että maanviljelyskulttuuri tuli suomalais-marilaisena yhteisaikana pyyntikulttuurin tilalle (mt. 195, 199).
- Suomalais-mordvalainen sanasto. Suomalais-mordvalaiseen ikäkerrostumaan kuuluvat muiden lisäksi maanviljelykseen ja karjanhoitoon liittyvät sanat (Häkkinen 1990: 204, 208). Ei kuitenkaan ole selvää, miksi joidenkin sanojen vastineet puuttuvat saamesta: toisaalta ne voisivat kadota siitä tarpeettomuuden vuoksi, toisaalta sanat voivat olla nuorempia kuin suomalais-mordvalaisia sanoja (mt. 209). Tässä tapauksessa ne voivat lainautua näistä kielistä toisiinsa tai suvultaan läheisistä indoeurooppalaisista lainantajakielistä itämerensuomeen ja mordvaan erillisesti (mp.). Nykyään kahta mordvan kielen murretta, ersää ja mokšaa, pidetään usein erillisinä kielinä (esim. Laakso 2011: 27). En kuitenkaan kirjoita tässä työssä ersästä ja mokšasta erikseen vaan yksinomaan mordvasta.

Varhaiskantasuomalainen sanasto

- Varhaiskantasuomalainen sanasto (vrt. 1.4). Varhaiskantasuomalaiseen sanastoon kuuluivat sanat, joilla on vastineita saamessa ja itämerensuomessa. Toisaalta suurin osa suomen ja saamen kielten yhteisistä sanoista on lainoja saamesta suomeen, suomesta saameen tai indoeurooppalaisista naapurikielistä molempiin kieliin. Suomen ja saamen kielten vanhoissa lainoissa tapahtuivat samat äänne muutokset. Siksi on usein vaikea ymmärtää, onko sana laina vai omaperäinen sana. (Häkkinen 1990: 210.) Kallio arvelee (2007: 246), että varhaiskantasuomea puhuttiin joskus 2000–1000 eaa. välisenä aikana (ks. lisää kielten, lainakerrostumien ja kulttuurien ajoittamisesta luvusta 3).

Keskikantasuomalainen sanasto

- Aiemmin tätä vaihetta pidettiin osana myöhäiskantasuomalaista kehitysvaihetta, mutta nykyään ne erotetaan toisistaan. Sen takia, että käyttämässäni etymologisissa sanakirjoissa kantasuomi jaetaan vain varhais- ja

myöhäiskantasuomeen, en erota keskikantasuomea myöhäiskantasuomesta ellei keskikantasuomea mainita erikseen lähteessä. Kallio olettaa (2007: 246), että keskikantasuomea puhuttiin 1000–1 eaa. välisenä aikana.

Myöhäiskantasuomalainen sanasto

- Itämerensuomalaiset kielet ovat lähisukukieliä. Jos niissä on jonkin sanan vastineita, mutta ei ole muuta tietoa sanan alkuperästä tai vastineita etäsukukielissä, sanan etymologiaa pidetään tuntemattomana. Itämerensuomessa on noin 3000 sanaa, joilla ei ole vastineita etäsukukielissä. Monien näiden sanojen etymologia ei ole selvä. Muut sanat ovat nuoria lainoja, omaperäisistä ja lainatuista vartaloista tehtyjä kompleksisia sanoja ja äänteellisesti motivoituja sanoja. Lainojen joukossa on aika paljon balttilaisia ja germaanisia lainoja. Monien johdosten kannat ovat vanhoja omaperäisiä sanoja. Tämän lisäksi samasta vartalosta on usein tehty muutama johdos. (Häkkinen 1990: 216–225.) Myöhäiskantasuomea puhuttiin noin vuosina 1–800(–1000) jaa. (Kallio 2007: 246; Saarikivi 2009: 115).

Suomen kielen erillisen kehityksen aikana ilmestynyt sanasto

- Suurin osa suomen erilliskehityksen aikana syntyneestä sanastosta on muodostettu vanhimmasta sanastosta. Monien sanojen etymologia ei kuitenkaan ole selvä. 1540-luvulta alkaen tutkimus on tullut helpommaksi, koska suomenkielinen kirjallisuus syntyi. Toisaalta kirjat liittyivät tiettyihin aiheisiin, minkä takia vain osa sanastosta kuului näihin kirjoihin. Monet sanat, jotka ovat käytetyimpiä suomen kielessä nykyään, luotiin varhaisnykysuomen aikana (1810/1820–1870/1880) vanhojen sanojen perusteella. Monet johdokset syntyivät 1900-luvulla, kun taas jotkin vanhimmat johdokset saivat uuden merkityksen. (Häkkinen 1990: 225–229.)

Ks. lisää kielten, lainakerrostumien ja kulttuurien ajoittamisesta luvusta 3.

1.5.2 Lainasanat ja lainakerrostumat suomen kielessä

Lainat suomen kielessä ovat ainoastaan indoeurooppalaisista kielistä ottamatta lukuun lainoja sukukielestä sukukieleen (Häkkinen 1990: 230). Sanoja tavallisesti lainataan kehittyneemmästä yhteiskunnasta vähemmän kehittyneeseen, ja näin melkein kaikki suomen ja indoeurooppalaisten kielten yhteiset sanat ovat lainoja indoeurooppalaisista kielistä suomeen (mt. 230–231).

Sitä, millaiset lainakerrostumat sanastossa on, saadaan aina selville historian ja etymologisen tutkimuksen avulla. Lainakerrostumat esitetään tavallisesti aikajärjestyksessä vanhemmista uudempiin. Kielten kosketusten alkamisaika on erittäin tärkeä etymologista tutkimusta varten: on usein mahdotonta sanoa, missä kosketusten vaiheessa sana lainautui, esimerkiksi myöhemmin kantaskandinaavisesta kielestä ja aiemmin kantagermaanisesta kielestä. Näin ollen kantaskandinaavisia ja germaanisista lainoja pidetään yleensä vanhoina germaanisina lainoina. Tällaisissa tapauksissa yritetään tutkia asiaa äännehistorian avulla, mutta se ei aina anna tuloksia. (Häkkinen 1990: 230–231.)

Joissakin tapauksissa samaan lainakerrostumaan yhdistetään eri-ikäisiä lainoja eri kielistä. Esimerkiksi vanhoja indoeurooppalaisia ja arjalaisia lainoja yhdistetään monissa tapauksissa samaan lainakerrostumaan. (Häkkinen 1990: 231.)

Nykyään ei tiedetä kaikista uralilaisten kielten kosketuksista, koska ei tiedetä esimerkiksi vanhimpia indoeurooppalaisten kielten kehitysvaiheita (Häkkinen 1990: 231). Häkkisen mukaan (mp.) jaottelu lainakerrostumiin antaa vain karkean kuvan ikäsuhteista ja lainakerrostumista.

Vanhin indoeurooppalaisten ja uralilaisten kielten yhteinen sanasto²

Ei tiedetä varmasti, milloin indoeurooppalaista ja uralilaista kantakieltä puhuttiin. Oletetaan, että uralilainen kantakieli oli olemassa noin 4000 vuotta sitten (Kallio 2006b: 17). Vanhin indoeurooppalaisten ja uralilaisten kielten yhteinen sanasto näyttää omaperäiseltä molemmissa kielikunnissa. Jotkut tutkijat ovat sitä mieltä, että tämä sanasto (esimerkiksi sanat *nimi* ja *vesi*) todistaa oletuksen yhteisestä alkuperäisestä kielestä, josta kaikki muut kielet haarautuivat, mutta tavallisesti ollaan sitä mieltä, että sanat ovat todella vanhoja lainoja kantakielestä toiseen. (Häkkinen 1990: 232.)

Arjalaiset lainat

Vanhojen indoeurooppalaisten lainojen joukossa ovat arjalaiset lainat, joita toisaalta pidetään erillisenä lainakerrostumana, toisaalta niitä on vähän. Arjalaisia lainoja löydetään niiden äänneasun nojalla. Arjalaiset kielet ovat indoiranilaisia kieliä. Tähän kerrostumaan kuuluvat sanat ovat tavallisesti kulttuurisanoja, ja jotkin sanat liittyvät maanviljelykseen. Lainasanojen levikki on erilainen: jotkin sanat ovat pelkästään itämerensuomessa, toisilla on vastineita saamessa ja mordvassa, mikä viittaa siihen, että

² Kaikki lainakerrostumien ajoitukset 800-luvulle asti ovat summittaisia.

sanoja lainattiin eri aikoina ja joskus eri kielistä. Suomen etäsukukielissä on myös arjalaisia lainoja, joilla ei ole vastineita itämerensuomessa. Kosketukset olivat pitkäaikaisia ja tapahtuivat eri alueilla. (Häkkinen 1990: 241; Häkkinen 2011: 76.) Arjalaisia kieliä puhuneet heimot asuivat Etelä-Venäjän alueella kauan aikaa hunnien kansainvaellukseen asti (Häkkinen 1990: 241). Arjalainen kantakieli hajosi noin vuonna 2000 eaa. (Kallio 2006b: 12).

Balttilaiset lainat

Seuraava lainakerrostuma on balttilaiset lainat. Suhosen mukaan (1980) vuoteen 1980 balttilaisia lainoja tiedettiin pitkälti toistasataa. Junttilan mukaan (ks. enemmän 2016: 83–88, 254–255) balttilaisia lainoja on luultavasti paljon enemmän, vaikka varmojen etymologioiden määrä tuskin koskaan ylittää 300 sanaa. Lainasanoilla on laaja levikki itämerensuomessa, ja jotkin sanoista kuuluvat myös saameen. Suurimmassa osassa balttilaisista lainoista on tapahtunut kantasuomalaiset ääntenmuutokset. (Häkkinen 1990: 242–245.) Lainojen ikää ei tiedetä varmasti (mt. 242–245). Oletetaan, että kantabalttilainen lainakerrostuma ajoittuu aikaisintaan vuosien 2300–1600 eaa. tienoille, mikä vastasi Kiukaisten kulttuurin aikaa, ja että pohjoisbalttilaiset lainat ovat pronssikauden ja mahdollisesti osittain esiroomalaisen rautakauden ajoilta (n. v. 1600–500 eaa., n. v. 500–1 eaa.) (Kallio 2006b: 13). Näin ollen kosketukset jatkuivat myöhäiskantasuomen hajautumiseen asti (mt. 14). Sanat liittyvät erilaisiin aihepiireihin. Monet niistä kuuluvat kielen ydinsanastoon. Kontaktien laadusta kertovat esimerkiksi sanat, jotka merkitsevät sukulaisuutta, työntekoa varten tarvittavia esineitä, eläimien ja kasvien nimiä. (Häkkinen 1990: 242–245.)

Vanhat germaanisiet lainat

Vanhimpien germaanisten lainojen levikki on laaja: jotkin sanat kuuluivat luultavasti jo varhaiskantasuomeen, koska niillä on vastine saamessa (Häkkinen 2011: 77). Toiset sanat lainautuivat itämerensuomesta saameen varhaiskantasuomalaisen kielimuodon jälkeen. Kielikontaktit olivat pitkäaikaisia, joten lainat ovat eri-ikäisiä (mp.).

Nykyään oletetaan, että kontaktit baltteihin ja germaaneihin alkoivat suunnilleen samaan aikaan (Häkkinen 2011: 77). Kallion mukaan (2006b: 14) suurin osa germaanisista lainoista tuli pronssikauden aikana (n. v. 1600–500), vaikka sanoja tuli myös esiroomalaisella rautakaudella (n. v. 500–1 eaa.). Germaaniin lainoihin kuuluvat kantagermaanisiet ja kantaskandinaavisiet lainat (Häkkinen 1990: 245–253).

Kantaskandinaavinen kielimuoto sai alkunsa noin 100-luvulla (LÄGLOS 1991: VIII). Nuorimmat germaanisista lainoista tulivat suomeen vuoteen 500 jaa. saakka. Germaanisista lainoja on yhteensä noin 500. Monet germaanisista lainoista ovat tärkeitä kulttuurisanoja, jotka liittyvät merkitykseltään tekniikkaan, maatalouteen ja yhteiskuntaan. (Häkkinen 1990: 245–253.)

Esitän tässä myös germaanisten kielten kehitysvaiheita, jotka voivat olla tärkeitä tätä tutkimusta varten:

- Kantagermaani eriytyi indoeurooppalaisista kielistä ennen 150-lukua eaa. (LÄGLOS 1991: VIII). SSA:n mukaan 500:sta eaa. lähtien; vrt. tässä ylempänä Kallion ajoitusta.
 - Kantaskandinaavi 100–800 jaa.
 - Ruotsi riimukirjoitusten aikana 800–1200 jaa.
 - Muinaisruotsi 1225–1526 jaa.:
 - varhempi 1225–1375;
 - myöhempi 1375–1526.
 - Varhaisempi uusruotsi 1526–1732.
 - Uusruotsi 1732–.
- (LÄGLOS 1991: VIII; SSA 1992: 38–44.)

Slaavilaisperäiset lainat

Slaavilaisperäisiä lainoja on kaksi kerrostumaa, jotka erotetaan toisistaan sanojen äänneasun perusteella.

- **Vanhimmat slaavilaisperäiset lainat.** Sanat tulivat muinaisvenäjältä tai sitä edeltävästä esivenäjältä ensimmäisen vuosituhannen lopussa (Häkkinen 1990: 253–257). Nykyään on mahdotonta ajoittaa kontaktit slaaveihin tarkasti. Kallio kertoo (2006a: 157, 162), että oli nähtävästi kaksi slaavilaista aaltoa, jotka alkoivat 400-luvulla ja 700-luvulla. Lainojen joukossa on kristinuskoon liittyviä sanoja. On myös paljon työntekoon ja kaupankäyntiin liittyviä sanoja. (Häkkinen 1990: 253–257.)
- **Nuori venäläinen lainakerrostuma.** Sanat ovat peräisin nykyvenäjältä. Kosketukset alkoivat Pietarin kaupungin perustamisen aikoihin, ja monet sanat tulivat suomeen vasta 1800-luvulla, jolloin kirjakielen sanastoa koottiin eri

murteiden sanoista ja Lönnrot käytti sanojen luomiseen suomeen vakiintuneita vanhoja venäläisiä lainoja. (Häkkinen 1990: 253–257.)

Alasaksalaiset lainat

Keskiajalla (1150–1550) suomalaisilla oli kosketuksia alasaksalaisiin, koska saksalaiset kauppiat tulivat Suomeen tekemään kauppaa. Lainojen joukossa on paljon yleisiä sanoja, jotka liittyvät yhteiskuntaelämään, erityisesti kaupankäyntiin ja juhlaan. (Häkkinen 2011: 82.) Alasaksalaisia lainoja on joskus mahdotonta erottaa ruotsalaisista.

Ruotsalaiset lainat

Suomi oli kauan osa Ruotsia, minkä takia ruotsalaisten lainojen merkitys suomen kielessä on suuri. Ruotsista tuli sanoja suomeen keskiajalta lähtien (1150–1550). Erityisen paljon ruotsalaisia lainoja tuli vuoteen 1809 asti, jolloin Suomesta tuli autonomia Venäjän keisarikunnassa. Lainat ruotsista on suurin keskiaikainen lainakerrostuma. Monet sanat liittyvät yhteiskunnalliseen järjestykseen, ihmissuhteisiin, ammatteihin, kaupunkiin ja rakentamiseen. (Häkkinen 2011: 71, 81–82.)

Nuoret lainasanat

Nuorien lainasanojen alkuperä on helpompi saada selville kirjallisten lähteiden avulla ja sanojen äänneasun ja merkityksen nojalla. Nuorien lainasanojen joukossa on paljon kulttuurisanoja, jotka leviävät nopeasti, minkä takia levikki ei ole ratkaiseva tekijä. Sanoja lainattiin aiemmin latinasta ja kreikasta eri kielten kautta, myöhemmin monet sanat tulivat ruotsin kautta tai käännetystä kirjallisuudesta. 1800-luvulla ruotsalaisten lainojen määrä väheni. Monet nuoret lainasanat tulevat englannista, jotkin ranskasta ja saksasta. Nykyään tärkein asia on se, missä sana keksittiin. Tästä kielestä sana tulee tavallisesti toisiin. (Häkkinen 1990: 257–265.)

Ks. lisää kielten, lainakerrostumien ja kulttuurien ajoittamisesta luvusta 3.

1.6 Etymologioiden päälähteet

Suurin osa nykyään tunnetuista sanojen etymologioista löytyy etymologisista sanakirjoista. Käytän niitä päälähteinä silloin, kun yritän selvittää sanojen etymologiaa. Kirjoitan tässä suomen kielen etymologisista sanakirjoista yleensä ja sanakirjoista, joita käytän eniten ja miksi käytän juuri niitä.

On olemassa muutama laji etymologisia sanakirjoja: vertailevia sanakirjoja, teemasanakirjoja ja yksikielisiä kokoomateoksia. *Vertailevissa sanakirjoissa* sanoja käsitellään kielikunnittain: kielten sanoja vertaillaan sukukielten aineistoon. *Teemasanakirjat* yhdistävät sanoja jonkin alkuperälajin mukaan ja *yksikielisten kokoomateoksien* tehtävä on kuvata jonkin kielen koko sanastoa mahdollisimman kattavasti. Yksikielisiä kokoomateoksia on helpompi tehdä vertailevien ja teemasanakirjojen perusteella. (Kulonen 1996: 40, 66, 73.)

Suurin suomen kieltä koskeva vertaileva sanakirja on Uralisches Etymologisches Wörterbuch tai UEW (1988–1991). Sen valmistamiseen meni 20 vuotta, ja se on luotettava ja laadukas lähde, joka koostuu kolmesta niteestä. Viimeinen nide ilmestyi vuonna 1991. Sanakirja ei erikoistu suomen kielen sanastoon, vaan koko uralilaisen kielikunnan sanastoon. (Kulonen 1996: 40–43.) Suomen kieli oli kuitenkin tärkeällä sijalla silloin kun sanakirjaa laadittiin: jos sanalla on vastineita suomessa, niin suomen vastineet ovat aina sana-artikkelin alussa. Käytän UEW:tä harvoin, koska Suomen sanojen alkuperä -sanakirja sisältää myös tietoa UEW:stä. Tarkistan joitakin sanoja sieltä silloin, kun tarvitsen lisätietoa.

Teemasanakirjoista käytän Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen (LÄGLOS) -sanakirjaa (1991–2012). Se sisältää melkein kaikki sanat, joille on koskaan esitetty germaaninen etymologia (Kulonen 1996: 66–74). Sanakirja erikoistuu vanhoihin germaaniin lainoihin, jotka tulivat itämerensuomeen. Sitä pidetään poikkeuksellisesti hyvänä ja ajantasaisena lähteenä. (mp.) Sanakirjan kolmas (viimeinen) nide ilmestyi vuonna 2012. Sanakirjan johdannossa on tietoa kielistä, niiden kosketuksista ja äännesubstituutioista. Sanat, jotka lainautuivat 500-luvun jälkeen, eivät pääsääntöisesti sisälly sanakirjaan (LÄGLOS 1991: XXIII).

Ensimmäinen kattava suomen kielen yksikielinen kokoomasanakirja sai nimityksen Suomen kielen etymologinen sanakirja tai SKES. Se koostui kuudesta niteestä ja sen viimeinen nide ilmestyi vuonna 1978. Erillinen hakemisto ilmestyi osana VII vuonna 1981. Heti SKES:n ilmestymisen jälkeen alettiin tehdä SKES:n perusteella uutta etymologista sanakirjaa: Suomen sanojen alkuperä (SSA), joka olisi tiiviimpi ja helpompi käytössä kuin SKES. SSA:ää varten jokaisen SKES:ssa olevan sanan etymologia tarkistettiin uudestaan ja etsittiin uutta tietoa alkuperältään tuntemattomia ja epävarmoja sanoja varten. SSA koostuu kolmesta niteestä, ja viimeinen niistä ilmestyi vuonna 2000. (Häkkinen 1990: 21–23; Kulonen 1996: 74–79; ks. lisää mt. 74–121.)

SSA on SKES:aa lyhyempi, koska monet sanojen mahdolliset alkuperäselitykset, jotka löytyivät SKES:sta, ovat SSA:ssä pelkästään viitteissä. Tämän lisäksi SSA:ssä on vähemmän hakusanoja johdosten ja yhdyssanojen kustannuksella. Toisaalta siinä on paljon uudempia alkuperäselityksiä ja artikkelien selvän rakenteen johdosta niitä on helpompi lukea. (Kulonen 1996: 74–79; ks. lisää mt. 74–121.)

Näistä kahdesta sanakirjasta käytän SSA:ää. Toisaalta tarkistan joitakin sanoja SKES:stakin, koska siinä voi olla enemmän tietoa joistakin johdoksista ja yhdyssanoista. SSA:n lisäksi käytän toista yksikielistä etymologista sanakirjaa: Nykysuomen etymologinen sanakirja (Häkkinen 2004). Sanakirja sisältää suomen kielen yleisimpiä sanoja. Etymologiset selitykset on kirjoitettu siinä auki tavanomaisten lyhyiden symbolimerkintöjen asemesta. Sanakirjassa on joskus SSA:ää uudempaa tietoa. Tarkistan kaikki sanat sieltä SSA:n rinnalla.

Uusimpia etymologioita löytyy saamen kielen etymologisesta Álgu-tietokannasta, jos suomen sanalla on vastine saamessa tai jos suomen sana lainautui saameen. Tietokantaa täydennetään koko ajan, ja siinä on nyt lähteitä vuoteen 2012 asti. (Ks. lähdeluettelossa Álgu-tietokanta.) Tarkistan kaikki alkuperältään epävarmat sanat Álgu-tietokannasta, vaikka se ei näy viitteistä: viittaaan alkuperäisiin lähteisiin.

2 Taustatietoa muinais- ja kansanuskosta

2.1 Kansanusko, muinaisusko ja mitä niistä tutkin

Ennen varsinaista taustatiedon esittelyä määrittelen termit *kansanusko* ja *muinaisusko*. Vaikka joissakin tilanteissa voi käyttää molempia termejä, niiden välillä on kuitenkin selvä ero. Pulkkinen mukaan (2014: 16–17) muinais- ja kansanusko ovat enemmän kuin mytologia myyttien kokoelmana: ne sisältävät kansanomaista ajattelutapaa ja maailmankuvaa, jotka perustuvat usein myytteihin, mutta eivät aina.

Muinaisusko on uskonto tai maailmankuva, joka oli kansalla alun perin, ennen mahdollisen lähetystyön tuomia vaikutteita. Kaikki, mitä tiedetään suomalaisesta muinaisuskosta, on rekonstruktioita: siitä ei ole kirjallisia lähteitä eikä silminnäköjä. (Pulkkinen 2014: 13.)

Tietoa muinaisuskosta saadaan vertailemalla sukukansojen muinaisuskoja ja uskomuksia: esimerkiksi marilaisilla muinainen usko on säilynyt nykypäiviin asti (esim. Siikala 2014: 436). Tämän lisäksi tutkitaan kalliomaalauksia, kalevalaista runoutta, myöhempiä kirjallisia lähteitä ja muiden kansojen kulttuureja: on todistettu, että kansoilla, jotka asuvat samanlaisessa ympäristössä ja joilla on sama kehitysvaihe, on myös samanlainen uskonto. (Pulkkinen 2014: 13–14.) Näin ollen on paljon erilaisia lähteitä, jotka auttavat muinaisuskon rekonstruoimisessa, vaikka, kuten kokemukseni perusteella voin todeta, lähteiden sekundaarisuus tai puutteellisuus aiheuttaa paljon kysymyksiä tutkimisen aikana.

Termillä *kansanusko* on Pulkkinen mukaan (2014: 13) laajempi ja suppeampi merkitys. Kansanusko suppeammassa merkityksessä on muinaisuskon ja kristinuskon yhdessä luoma maailmankuva, kun taas laajempaan merkitykseen kuuluvat vielä ne muinaisuskon elementit, joita ei ole suppeamman merkityksen kansanuskossa niiden aiemman häviämisen johdosta (mp.).

Silloin kun halutaan erottaa vanhempia uskomuksia kansan myöhemmistä uskomuksista, käytetään etnografista vertailumateriaalia ja olemassa olevia primärlähteitä (Pulkkinen 2014: 14). Vaikka olin alussa enemmän kiinnostunut suomalaisten muinaisuskosta, ymmärsin myöhemmin, ettei ole mahdollista erottaa muinaisuskoa kansanuskosta lopullisesti. Näin ollen tutkin kaikkia olentoja, joista on tarinoita tai mainintoja Simonsuuren kokoamassa kirjassa *Myytillisiä tarinoita*.

Tutkimuksen kuluessa yritän ainakin ymmärtää, mihin aikakerrostumiin sanat ja olennot, joita tutkin, kuuluvat: olivatko ne osa muinaista maailmankuvaa vai tulivatko nämä olennot myöhemmin. Joskus on toistaiseksi mahdotonta vastata tähän kysymykseen, toisissa tapauksissa on paljon mutkia, ja joskus olennon alkuperä tiedetään aivan varmasti.

Kansanuskon tutkimus ulottuu nykypäiväisiin uskomuksiin. Tarinasto Myyttillisiä tarinoita (MT) -kokoomateoksessa sisältää tarinoita, jotka olivat etupäässä ominaisia agraariselle kyläkulttuurille (1600–1800) ja sitä aiemmalle ajalle (ks. kulttuureista 2.5). Kerron tästä syystä johdannossa, että tutkin olentoja, jotka kuuluivat muinaisuskoon ja vanhimpaan kansanuskoon.

2.2 Muinai- ja kansanuskon tutkimus

Ensimmäiset tiedot suomalaisten yliluonnollisista olennoista ilmestyivät Agricolan jumalainluettelossa, joka oli Daavidin Psalttarin esipuheessa (julkaistu vuonna 1551). Luettelossa on karjalaisten ja hämäläisten jumalia ja niiden tehtäviä. Jumalien joukossa on myös joitakin olentoja, joita käsittelem tässä työssä. Agricolan luettelo oli Porthanin aikaan asti ainoa lähde, jossa oli tietoa suomalaisten muinaisuskosta (Harva 1948: 3).

Harva (1948: 1–22) käsittelee tarkasti Agricolan laatimaa luetteloa ja tulee siihen tulokseen, että Agricolalla oli ensikäden tietoa asiasta: hän kuvasi jumalien ja olentojen tehtävät aika perusteellisesti. Toisaalta monet tutkijat tulkitsivat Agricolan antamaa tietoa väärin sen takia, että Agricola yritti kirjoittaa esipuheen mahdollisimman tiiviisti, ja muiden tietojen puutteen vuoksi lukijat eivät joskus voi ymmärtää, mitä Agricola tarkoittaa tekstissään, jos he eivät itse tiedä asiaa (mp.).

Agricolan luettelossa varsinaisten jumalien lisäksi on uskomusolentoja: liekkiö (ihtiriekko), kratti (aarteenhaltija), tonttu, piru, kalevanpojat, hiisi ja veden emä. Uskomustarinoissa olevat tiedot todistavat Agricolan antamia selityksiä olentojen tehtävistä. (Jauhiainen 1998: 35.)

Muinaisuskon tutkimuksen ensimmäisinä vuosisatoina oli erittäin vaikea tutkia aihetta: ei ollut tietoa asiasta eikä yhtenäistä kuvaa, nykyaikoina hyvin tiedetyt tutkimusmenetelmät eivät ole vielä tulleet yleisiksi, ja tutkijoiden piti etsiä pieniä paloja tietoa, joista nykyaikainen kuva muinaisuskosta koostuu. (Harva 1948: 3.)

Porthanin aikana kiinnostus omaan historiaan ja uskomuksiin heräsi, ja niitä alettiin tutkia runouden kautta. Monet tuon ajan tutkijat olivat sitä mieltä, että mytologiaan sisältyy tieto kansan historiasta. Näiden tutkijoiden joukossa on Ganander, joka laati oman luettelonsa suomalaisten yliluonnollisista olennoista. Ganander julkaisi luettelon ruotsinkielisenä kirjana nimeltä *Mythologia Fennica* (1789). Gananderin luettelossa on paljon tärkeää tietoa muita tutkimuksia varten, mutta tätä tietoa pitää aina tarkistaa. (Pulkkinen 2014: 371.)

1800-luvulla monet erilliset tutkimuskohteet tulivat tieteenaloiksi. Niiden joukossa ovat kansalliset tieteet (Pulkkinen 2014: 371). Lönnrotin toiminnan johdosta Kalevalan ilmestyttyä kiinnostus suomalaiseen mytologiaan kasvoi (mp.), ja 1850-luvulla alkoi tarinoiden keruu tarkoituksella, joka kesti kymmeniä vuosia (Jauhiainen 1998: 35). Tarinoita kerättiin noin 110 000 yhteensä, ja niitä sijoitettiin arkistoon (mt. 36). Maailmassamme on vähän vastaavia arkistoja (mt. 17). Samalla kerättiin tietoa erilaisista taioista, kalevalamittaista runoutta ja loitsuja (Pulkkinen 2014: 371).

Ensimmäinen tutkimusmenetelmä, jota käytettiin folkloristiikan piirissä, oli professori Julius Krohnin kehittämä maantieteellis-historiallinen metodi, jota myös kutsutaan suomalaiseksi tutkimusmenetelmäksi, ja se tuli kansainvälisesti tunnetuksi Julius Krohnin pojan, professori Kaarle Krohnin, ansiosta. Menetelmä perustuu siihen, että saman tarinan tai runon eri toisintoja vertaillaan toisiinsa. Sillä tavalla saadaan tietoa myytin, runon, sadun tai uskomuksen erilaisista vaiheista, kulkeutumisesta ja muuttumisesta. Vuonna 1909 Helsingin yliopistoon perustettiin suomalaisen ja vertailevan kansanrunoudentutkimuksen professuuri. (Pulkkinen 2014: 371–372.)

1800-luvulla tutkijat tekivät paljon tutkimusmatkoja Siperiaan, missä asui suomalaisten etäisimpiä sukukansoja. Ensimmäinen merkittävä tutkija, joka vietti vuosia sukukansojen keskuudessa Venäjällä, oli Matthias Alexander Castrén (1813–1852). Hänen toimintansa jatkumona perustettiin Suomalais-Ugrilainen Seura, joka rahoitti monien tutkijoiden matkoja idässä asuvien sukukansojen keskuuteen. Heidän joukossaan olivat K. F. Karjalainen, Heikki Paasonen, Uno Holmberg (myöhemmin Harva), Kai Donner ja monet muut tutkijat, joiden keräämä aineisto on todella arvokas eri alojen tutkimuksissa. (Pulkkinen 2014: 372.)

Kansanperinteen keräys jatkui 1900-luvullakin. Siihen osallistuivat sadat ihmiset, joiden joukosta suurimman kokoelman kansanrunoutta on kerännyt Samuli Paulaharju (1875–1944) vaimonsa kanssa.

Professori Lauri Kettunen keräsi puolestaan itämerensuomalaisten ja metsäsuomalaisten perinnettä. *Metsäsuomalaiset* ovat Ruotsin alueella asuva suomalainen vähemmistö, joka muutti sinne 1500–1600-luvulla. Metsäsuomalaiset ovat tärkeitä kansanuskon tutkimuksessa, sillä he säilyttivät uskomuksiaan ja kulttuuriaan hyvin. Vertailevan tutkimuksen avulla on mahdollista löytää muinaissuomalaisia uskomuksia metsäsuomalaisten uskomusten joukosta. (Pulkkinen 2014: 24–25, 372.)

1900-luvun tunnetuimmat kansanuskon tutkijat ovat Uno Harva (1882–1949), jonka teoksia pidetään edelleenkin yhtenä kattavimmista, Lauri Simonsuuri (1910–1964), josta kerron kohdassa 2.4, Martti Haavio (1899–1973), joka tutki muun muassa kansainvälisiä perinteitä, Lauri Honko (1932–2002), Martti Haavion oppilas, joka oli kansanuskon ja folkloristiikan tutkija, Matti Sarmela (1937–), joka on osoittanut uskomusten levinneisyyttä Suomessa ja tutkinut niiden alkuperää ja eroa Suomen läntisen ja itäisen perinteen välillä, Juha Pentikäinen (1940–), joka tutki ensimmäisenä uskonnollista perinnettä yksilön elämässä, Anna-Leena Siikala (1943–2016), joka tutki samanismia ja itämerensuomalaisten kansojen mytologiaa. Näiden tutkijoiden lisäksi on muitakin tutkijoita, jotka tekevät tutkimuksia nyt. Vuonna 2014 ilmestyi Risto Pulkkisen teos *Suomalainen kansanusko: samaaneista saunatonnttuihin*, jossa Pulkkinen yhdisti monien tutkijoiden antamat tiedot muinais- ja kansanuskosta.

2.3 Uskomus, memoraatti ja uskomustarina

Memoraatti, tarina ja uskomus ovat tärkeitä termejä tutkimuksessani. Termi *uskomus* on näistä kolmesta selvin, kun taas sanat memoraatti ja tarina eri tutkijat määrittelevät aivan eri tavalla. Juha Pentikäinen on esitellyt näiden termien erilaista käyttöä eri tutkijoiden tutkimuksissa (Pentikäinen 1973: 217). Tämän lisäksi Honko kertoo ([1964] 2013: 138), että tarinoita on paljon eri lajeja, joihin myös uskomustarinat ja memoraatit kuuluvat (ks. lisää tarinoiden lajeista Honko [1989] 2013: 73).

Tässä työssä tärkeintä on se, miten nämä termit liittyvät aineistooni, ja sen takia on helpompi käyttää termejä samalla tavalla kuin Simonsuuri, joka on laatinut Myytillisiä tarinoita -kokoomateoksen.

Memoraatissa Simonsuuren mukaan (MT: 5) kertojan omalla kokemuksella ja tunteilla on tärkeä sija, vaikka memoraatti pohjautuu uskomukseen. Memoraatit ovat sidottuja tiiviisti uskomuksiin (mp.). Jos memoraattia kerrotaan usein, sen rakenne tulee jäykäksi (Honko [1979–80] 2013: 141) ja se voi sitten tulla *tarinaksi* (MT: 6). Simonsuuri kertoo

(mt. 5), että tarinat ovat kansan kertomataidetta, ja niillä on kiinteä ja perinteellinen muoto. Memoraatti on primaarinen uskomuksien lähde (Honko [1979–80] 2013: 142).

Jos alueella ei ole memoraatteja jostakin aiheesta, mutta on tarinoita, tarinat ovat varmasti *vaellustarinoita*, jotka eivät heijasta kansan uskomuksia (Honko [1979–80] 2013: 141–142). Simonsuuren mukaan tarinat lainautuvat helposti (MT: 5), mutta uskomukset leviävät todennäköisesti paljon hitaammin.

Jotta olisi mahdollista sanoa varmasti, että memoraatissa oleva tieto vastaa uskomusta, pitää varmistaa, että memoraatteja, jotka pohjautuvat samaan uskomukseen, on paljon. Tästä näkökulmasta tarinat voisivat olla hyvä uskomusten lähde kansanuskon tutkimuksessa, mutta vain silloin, kun ne eivät esiinny alueella ilman uskomusta. (Honko [1964] 2013: 141–142.) Toisin sanoen jos alueella on myös memoraatteja, jotka tukevat tarinassa olevaa tietoa, niin tarinaa voidaan käyttää uskomusten lähteenä. Tarinoita, jotka heijastavat uskomuksia, nimitetään *uskomustarinoiksi* (mt. 139, 141–142), ja Myyttillisiä tarinoita -teoksessa olevat tarinat ovat suurimmaksi osaksi juuri uskomustarinoita (Simonsuuri MT: 5). Sitä, mitä kerrottiin uskomustarinoissa ja erityisesti memoraateissa, kansa piti totuutena (Honko [1989] 2013: 73).

Tarinat memoraatteihin verrattuna ovat tunteettomia, ja niiden päähenkilöillä on tietyt roolit, kuten pappi, emäntä, renki, piika ja niin edelleen (Jauhiainen 1998: 18–19). Uskomustarinoissa puhe on siitä, minkä piti tapahtua uskomuksen mukaan: yksityiskohdat vastaavat uskomusta usein tarkasti (Honko [1964] 2013: 141).

Pro gradu -tutkielmani kuudennessa luvussa kuvaan olentoja käyttäen tietoa uskomustarinoista. Jos teoreettisista lähteistä käy ilmi, että tarinoissa olleet tiedot eivät kuitenkaan vastanneet kansan uskomuksia tai olivat esimerkiksi ominaisia vain jollekin tietylle ajalle, kerron siitä joko olennon kuvauksessa tai nimitysten etymologian alla Lisätietoa ja yhteenveto -kohdassa.

Uskomukset, jotka ovat sidottuja erilaisiin paikkoihin, esimerkiksi vedenhaltija veteen, voivat olla olemassa pelkästään siellä, missä nämä paikat ovat yleisiä ja paljon käytettyjä. Sen takia tarinat vedenhaltijoista ovat tunnettuja Suomessa, mutta eivät varmasti maissa, joissa on vähän vettä. (Jauhiainen 1998: 21.)

2.4 Muinais- ja kansanuskon aineistolähteet

Tutkimukseni aineistolähteenä käytän Lauri Simonsuuren laatimaa tarinakokoelmaa *Myytillisiä tarinoita* (MT [1947] 1999). Simonsuuri oli yksi merkittävimmistä tarinoiden tutkijoista, joten kokoelma on luotettava lähde. Hän on poiminut itse 7594 tekstiä ja 150 tuntia ääninauhoja arkistoa varten (Jauhiainen 1998: 25). Teksteistä 1814 olivat uskomustarinoita (mp.). Simonsuuri on käsitellyt 40 000 tarinaa (mt. 36). Tarinoiden perusteella hän on laatinut hakemiston, jossa hän on luetellut kaikki tarinoiden variantit ja kuvannut niiden sisältöä. Simonsuuren luettelo on ensimmäinen Suomessa ja yksi ensimmäisistä koko maailmassa. (mt. 33.)

Myytillisiä tarinoita -kokoomateosta varten Simonsuuri on valinnut tarinoita kaikista tarinoiden pääryhmistä. Sinne kuuluvat tarinat kaikista tärkeimmistä aihepiireistä ja tarinatyypeistä. Simonsuuri valitsi kaikista samanlaisista tarinoista sellaisen, johon sisältyvät kaikki muissa tarinoissa esiintyvät keskeiset motiivit. Tarinoiden joukossa on myös tarinoita, joissa on erikoisia piirteitä. Simonsuuri valitsi tarinoita Suomen eri maakunnista, ja niiden joukossa on sekä 1900-luvulla että aiemmin kerättyjä tarinoita. Tarinat teoksessa ovat säilyneet muuttumattomina, vaikka niiden kieliasu on korjattu. Niitä on yhteensä melkein 900. (MT: 6.)

Tarkistin joitakin tarinoita uudemmassa hakemistosta, jonka on laatinut Marjatta Jauhiainen (1998) Simonsuuren hakemiston perusteella. Simonsuuri auttoi Jauhiaista uuden hakemiston tekemisessä (mt. 5). Jauhiaisen hakemistoon sisältyvät myös tarinat, joita koottiin tai sijoitettiin arkistoon Simonsuuren hakemiston ilmestyttyä (mt. 36). Tämä hakemisto kattaa yli 110 000 tarinan aineiston, mikä vastaa melkein kaikkia kerättyjä tarinoita (mt. 36, 44). Jauhiaisen hakemistosta käy ilmi tarinoiden levikki ja samanlaisten tarinoiden yhteislukumäärä.

Kansanperinne on dynaamista, ja arkistot kuvaavat kansanperinnettä pelkästään sellaisena kuin se on ollut aineiston keräämishetkellä (mt. 46). Jauhiaisen hakemisto näyttää näin ollen, millaisia uskomustarinoita kerrottiin agraarisen Suomen viimeisen 150 vuoden aikana (mt. 44, 46).

Sarmela kertoo (2007 [1994]: 41–42), että tarinasto oli erilainen Suomen länsi- ja itäosassa, sillä kulttuurit olivat siellä erilaisia. En tutki erikseen, mihin perinteeseen, itäiseen tai läntiseen, uskomukset kuuluivat, mutta mainitsen sen, jos tieto asiasta löytyy lähteistä, joita käytän. Tämän lisäksi Sarmela kertoo, että uskomustarinoita, erityisesti

juonitarinoita yliluonnollisista olennoista, kerrottiin etupäässä Suomen länsi- ja eteläosissa. Suomen itäosissa uskomustarinoita oli vähemmän, ja niiden sijasta oli osittain satuja ja legendoja. Jotkin tarinat ovat kulkeneet Suomessa lännestä itään, mutta niiden sisältö ja merkitys ovat muuttuneet. (mt. 380, 381.) Kuten tutkimukseni ja lähteet osoittavat, tarinasto kattaa yliluonnolliset olennot aika hyvin.

Tarkistan ja täydennän tietoa, jota sain uskomustarinoista, muinais- ja kansanuskon tutkijoiden teoksista, joista käytän eniten Uno Holmbergin (Harvan) teoksia, koska Harva matkusti itse sinne, missä suomalaisten sukukansat asuvat, ja poimi siellä tietoa niiden uskomuksista (Holmberg-Harva 1964: toimittajan kirjoitus). Harva pohtii tarkasti muiden tutkijoiden antamia tietoja, mikä näkyy hyvin hänen teoksistaan. Hänen päätelmänsä ovat loogisia ja hyvin perusteltuja. Martti Haavion teoksissa on paljon tietoja kodinhaltijoista. Juha Pentikäisen teoksista sain tietoa samanismista ja maailman rakenteesta. Käytän myös Risto Pulkkinen kirjoittamaa teosta *Suomalainen kansanusko* (2014), johon Pulkkinen on koonnut yhteen monien kansanuskon tutkijoiden antamia tietoja suomalaisten muinais- ja kansanuskosta ja lisännyt sinne omien tutkimustensa tuloksia. Pulkkinen oli Juha Pentikäisen oppilas. Tämän lisäksi saan tietoa olentojen levikistä ja iästä Matti Sarmelan *Suomen perinneatlastesta* ([1994] 2007).

Muut kansan- ja muinaisuskon lähteet etymologisten lähteiden yhdessä voivat usein näyttää tarinoissa olleiden olentojen iän siitä huolimatta, että tarinoita kerättiin vasta kristillisenä aikana.

2.5 Kulttuurivaiheet ja niiden vaikutus uskontoon

Pulkkinen mukaan (2014: 14) se, millaisiin olentoihin kansa uskoo, riippuu erityisen paljon kansan yhteiskunnallisesta kehitysvaiheesta: sen hierarkkisesta rakenteesta ja elinkeinoista. Näin ollen silloin kun vertailee muiden kansojen maailmankuvia, pitää ottaa huomioon näiden kansojen kehitysvaiheet. Esimerkiksi saamelaisten tai samojedien maailmankuvat ovat samanlaisia kuin suomalaisilla pyyntikulttuurin aikaan ollut maailmankuva, mutta ne eroavat paljon suomalaisten maanviljelyskulttuurin aikaisesta maailmankuvasta. (mp.)

Pyyntikulttuurille oli tyypillistä *animismi*: eläinten, kasvien ja esineiden sielullistaminen. Ajan myötä, silloin kun kansan elinkeinot muuttuivat agraarisiksi, animismin osa maailman havainnoinnissa alkoi vähetä ja sen sijalle tuli *animatismi*: käsitys voimista, joita on luonnossa. Taitava ihminen (tietäjä tai noita) osasi käyttää

näitä voimia, *väkeä*, saavuttaakseen erilaisia tavoitteita. Animatistiseen maailmankuvaan kuului kuitenkin animismi kalastuksen ja metsästyksen piirissä. (Pulkinen 2014: 46–47.)

Sarmelan mukaan ([1994] 2007: 62–63) suomalaisilla oli viisi keskeistä kulttuurikehitysvaihetta: pyyntikulttuuri, viljelevä eräkulttuuri, kaskikulttuuri, keskiajan talonpoikauskulttuuri ja agraarinen kyläkulttuuri. Siirto vaiheesta toiseen oli aina hidasta, ja vanhempi ja uudempi kehitysvaihe olivat kauan rinnakkain (Sarmela 1994: 18–19). Kulttuurit muuttuivat eri tahdissa Suomen eri alueilla. Esimerkiksi Suomen itäisessä osassa vanhat maanviljelyskulttuuriin liittyvät perinteet säilyivät vielä 1800-luvulla, kun taas läntisessä Suomessa nämä perinteet unohdettiin kauan sitten. Jokaiselle näistä kehitysvaiheista ovat tyypillisiä erityiset uskomukset. (Sarmela [1994] 2007: 22.)

- Pyyntikulttuurin aikaan (noin 7000–2000 eaa.) liittyvät maailman kerroksellisuus, luonnonmyytit, karhukultti, hirvikultti, totemismi, eläinten haltijat, saalisriitit, samanismi, sielu-usko, luonnonpaikkojen haltijat ja etävainajalakäsitykset. Aika oli silloin syklistä. (Sarmela 1994: 18–19; Sarmela [1994] 2007: 28, 29, 62.) Siikalán mukaan (2014: 430) monet uralilaisen muinaisuskon piirteet ovat erittäin vanhoja, sillä niillä on vastineita laajalla alueella. Siikala kertoo (mp.), että nämä piirteet kuuluivat nähtävästi esiuralilaista kielimuotoa puhuneen kansan uskontoon ja liittyivät paleoliittiseen pyyntikulttuuriin.
- Viljelevään eräkulttuuriin (noin 2000 eaa.–800 jaa.) kuuluivat vainajakultti (hiidenkiukaat), alkava tietäjäisyys, viljelyriitit ja kalevalamittainen epiikka. Usko maanviljelyskulttuurille tyypillisiin haltijoihin alkoi mahdollisesti syntyä. (Sarmela 1994: 18–19; Sarmela [1994] 2007: 33, 38–41, 62; ks. ajankohdista ja kulttuureista myös luvusta 3). Ensimmäiset ruumishautaukset, jotka todistavat uskomusten muuttumista maanviljelyskulttuurille ominaisiksi uskomuksiksi, alettiin tehdä Suomen alueella 500–600-luvulla (Purhonen 1998).
- Kaskikulttuurille (1000 eaa.–1100 jaa., itäisessä Suomessa 1800-luvulle saakka) olivat tyypillisiä vainajakultti, hiidet, tietäjäisyys, taia, loitsut, maanviljelyskulttuurille tyypilliset haltijat ja elinkeinoriitit (Sarmela [1994] 2007: 33, 35, 38–41, 62).
- Keskiajan talonpoikauskulttuurille (läntisessä Suomessa 1100–1500) olivat tyypillisiä kristillinen yhtenäiskulttuuri kansanuskon rinnalla, vainajakultti, pyhimyskultti, tietäjäisyys, kristillispohjaiset loitsut, legendat (kristilliset

moraalitarinat), nimipäivät ja mahdollisesti paholaisperinteen alku. Aika tuli syklisestä lineaariseksi. (Sarmela [1994] 2007: 44–45, 48, 63.) Agraarisen kulttuurin aikana vainajakultti heikkeni, kun taas tait kehittyivät paljon (Siikala 2012: 476).

- Agraarisen kyläkulttuurin (läntisessä Suomessa 1600–1800) aikaan kuuluivat kirkkopyhien vietto, kirkollinen hegemoniaperinne, antikristilliset riitit (noituus, trullit), paholaisperinne, parat, kummitukset, eroottiset kertomukset, kulttuuripaikkojen haltijat, jotka säätelevät työntekoa, ja rajanhaltija (Sarmela [1994] 2007: 48–49, 63).

Ks. lisää kielten, lainakerrostumien ja kulttuurien ajoittamisesta luvusta 3.

2.6 Kantauralilainen maailmankuva ja maailman kolmikerroksisuus

Pulkkinen määrittelee muinais- ja kansanuskon uskonnoksi tai maailmankuvaksi (2014: 13; ks. määritelmä kohdasta 2.1). Tiedot muinaisesta ja sitä myöhemmistä maailmankuvista ovat näin ollen erittäin tärkeitä muinais- ja kansanuskon tutkimuksessa. Eri tutkijat yrittivät rekonstruoida uralilaisen maailmankuvan, ja näistä tutkimuksista näkyvät pääpiirteet, jotka olivat tyypillisiä kantauralilaiselle maailmankuvulle. Toisaalta jotkin yksityiskohdat ovat epäselviä ja tutkijoilla on erilaisia oletuksia siitä, mitä muinaiset suomalaiset ajattelivat asiasta.

Siikala kertoo (1999: 102) neljästä pääkohdasta, jotka olivat tyypillisiä kantauralilaiselle maailmankuvulle ja joiden kanssa suurin osa tutkijoista on samaa mieltä. Kantauralilaiset uskoivat, että Pohjantähti oli taivaan keskuksena. Ihmisten maailma, ylimaailma ja alimaailma etenivät etelästä pohjoiseen ja vesitiet yhdistivät tämän- ja tuonpuoleisen. Tärkeänä maailmojen sijaitsemisessa oli horisontaalisen ja vertikaalisen samanaikaisuus. Näistä pääkohdista johtuu, että kuolleiden maailma oli sekä pohjoisessa että alhaalla. (mp.)

Näiden maailmankuvan pääkohtien lisäksi on muitakin, joista tutkijoilla on eri mielipiteitä. Esimerkiksi Helinski (1998: 30) ajattelee, että myytit maailmanpuusta, jossa maailmat sijaitsevat, kuuluivat jo kantauralilaiseen maailmankuvaan. Kirjoitan tässä kuitenkin enemmän vain niistä piirteistä, jotka ovat tärkeitä olentojen tutkimisessa.

Etenkin maailman kerroksisuus on tärkeä tutkimukseni kannalta. Olentojen sija maailmassa voi kertoa paljon olennoista. Pulkkisen mukaan (2014: 36) saamelaisen maailman kerroksisuus oli hieman toisenlainen kuin kantauralilainen: saamelaisilla

maailman kerrokset etenivät vain ylhäältä alhaalle eivätkä etelästä pohjoiseen niin kuin kantaauralilaisessa muinaisuskossa. Saamelaisten vertikaalinen jako näkyy heidän noitarummuistaankin. Muinainen suomalainen maailmankuva vastaa kantaauralilaista. (mt. 36–37.) Kokemukseni näyttää, että jos ei tiedä suomalaisten vertikaalisen ja horisontaalisen samanaikaisuudesta, voi ajatella, että suomalaisilla oli paljon erilaisia uskomuksia maailman rakenteesta, vaikka nämä ovat saman uskomuksen eri puolia. Siitä riippumatta, miten maailmat sijaitsivat, niiden merkitys uralilaisten kansojen uskonnoissa oli samanlainen ja samaanit matkustivat maailmasta toiseen samalla tavalla.

Uralilaiset kansat uskoivat, että keskisessä maailman osassa asuvat ihmiset, eläimet ja olennot, joiden kanssa ihmisillä tapahtuu useimmiten vuorovaikutus. Se on tuttu ympäristö meille kaikille. Ylimmäisessä maailmassa asuvat taivaanjumalat ja taivaalliset olennot ja alimmaisessa vainajat ja ihmisen kaltaiset olennot maahiset. (Pentikäinen 1973: 198–201.)

Yli- ja alimaailmassa oli hallitsijoita: luojajumala ylisessä ja hänen apulaisensa, jonka ansiosta maailmamme ei ole täydellinen, alisessa. Keskimaailmassa ei ole yhtä päähallitsijaa vaan on erilaisia luonnonpaikkojen emoja, herrattaria, jotka antavat saalista, ja synnytyksen jumalattaria. (Napolskikh 1992: kohta 13.) Joskus on kuitenkin vaikea ymmärtää, mihin maailmanosaan jotkin olennot kuuluvat. Esimerkiksi Helimski ja Napolskikh ovat eri mieltä siitä, missä maailmassa maan jumalatar asuu: ylisessä vai keskisessä (Pulkinen 2014: 40).

Mielenkiinnottomuus ylistä maailmaa kohtaan on yleensä tyypillinen kansanuskolle: tiedot alimaailmasta ovat eri kansoilla yksityiskohtaisia, kun taas käsitykset ylimaailmasta ovat hämäriä. Ei ole myöskään tietoa saamelaisten samaanien matkoista ylimaailmaan. Muinaiset ihmiset tiesivät ylimaailman olemassaolosta, mutta he olivat enemmän kiinnostuneita keskimaailmasta, jossa he asuivat, ja alimaailmasta, johon he tulivat kuoleman jälkeen. Melkein kaikki, mikä vaikutti konkreettisen ihmisen jokapäiväiseen elämään, tuli näistä kahdesta maailmasta eikä ylisestä. (Éliade 2003: 142–146.)

3 Suomalais-ugrialaisten kielten kehityksen, lainakerrostumien³ ja Suomen kansan kulttuurivaiheiden suhteet

On mahdotonta sanoa varmasti, missä suhteessa kaikki nämä vaiheet ovat toisiinsa, mutta on olemassa tietoa, joka antaa ymmärtää suuntaa. Häkkinen esittää (2011: 71) selostuksen siitä, miten kielet, kulttuurivaiheet ja lainakerrostumat liittyivät toisiinsa. Annan tässä tietoja tästä selostuksesta lisäyksineen. Ks. myös luvut 1.4, 1.5, 2.5.

Kantauralilainen kausi. Ei tiedetä varmasti, milloin **kantauralilainen kieli** hajosi, mutta oletetaan, että tämä tapahtui vuoden 2000 eaa. jälkeen tai sen tienoilla (Kallio 2006b: 17). Yhteisö oli silloin pyyntikulttuurin tasolla (noin 7000–2000 eaa.) (Sarmela [1994] 2007: 62). Uralilaisilla kielillä oli *kosketuksia indoeurooppalaisiin ja muihin kieliin* (Koivulehto 1983: 107–109).

Varhaiskantasuomalainen kausi. Oletetaan, että 1900-luvulla eaa. **itämerensuomen ja saamen esimuodot** tulivat Itämeren rannikolle kivikautena, Kiukaisten kulttuurin aikaan (Kallio 2006b: 13, 16). Kallion mukaan (2007: 246) **varhaiskantasuomea** puhuttiin suunnilleen vuosina 2000–1000 eaa. Itämerensuomalaiset kielet ja saame kehittyivät silloin yhdessä (vrt. 1.4). Kivikauden lopun ja pronssikauden alun (1500 eaa.) välissä oli siirtymävaihe, jolloin suomalaisilla oli *kosketuksia pohjoisessa asuviin indoeurooppalaisiin kansoihin*. (Häkkinen 2011: 71.) Noin vuosina 2300–1 eaa. ja 1600–1 eaa. kansalla oli *kosketuksia baltteihin ja germaaneihin* (Kallio 2006a: 13–14), ja näiden kosketuksien seurauksia ovat balttilainen ja germaaninen lainakerrostuma suomen kielessä (Häkkinen 2011: 71). On mahdollista, että tässä siirtymävaiheessa suomalaiseseen kulttuuriin oli jo levinnyt maanviljelykseen liittyviä vaikutteita, vaikka ne eivät aiheuttaneet elinkeinojen eivätkä maailmankuvan muuttumista (Pulkinen 2014: 21). Tämä on viljelevän eräkulttuurin aika (2000 eaa.–800 jaa.) (Sarmela [1994] 2007: 62).

Keskikantasuomalainen kausi. Keskikantasuomea puhuttiin noin vuosina 1000–1 eaa., pronssikauden lopussa (500 eaa.) ja rautakauden alussa (Kallio 2006b: 13; Kallio 2007: 246). *Kosketukset baltteihin ja germaaneihin jatkuivat* (Kallio 2006b: 13–14). Viljelevän eräkulttuurin rinnalla osassa Suomen aluetta oli kaskikulttuuri (1000 eaa.–1100 jaa., itäisessä Suomessa 1800-luvulle saakka) (Sarmela [1994] 2007: 35, 62) (kulttuurien muutoksesta ks. enemmän 2.5).

³ Kaikki lainakerrostumien ja kielten kehitysvaiheiden ajoitukset 1000-luvulle asti ovat summittaisia.

Suomalainen kausi jakautuu viiteen eri vaiheeseen: muinais- tai varhaissuomalaiseen kauteen, keskiaikaan, uuden ajan alkuun, autonomian aikaan ja itsenäisyyden aikaan (Häkkinen 2011: 71).

- **Muinais- tai varhaissuomalaisen kauden alussa** (n.v. 1–1150 jaa.) syntyi **myöhäiskantasuomi** (n.v. 1 jaa.), ja se on hajautunut viimeistään viikinkiajan (n. 800–1000) alkuun mennessä (Kallio 2007: 246; Saarikivi 2009: 115; Häkkinen 2011: 71). Suomen kieli alkoi jakautua päämurteisiinsa. Kauden aikana oli *kosketuksia skandinaaveihin ja itäslaaveihin*. (Häkkinen 2011: 71.) Oletetaan, että kosketukset itäslaaveihin jakautuivat kahteen aaltoon: 400-luvulta ja 700-luvulta alkaen (Kallio 2006a: 157, 162). Maanviljelyksestä tuli merkittävämpi elinkeino (Häkkinen 2011: 71). Maanviljelyskulttuuri on vaikuttanut ihmisten uskomuksiin ainakin tänä kautena: 500–600-luvulla alettiin tehdä hautauksia maanviljelyskulttuurille ominaisten perinteiden mukaan (Purhonen 1998). 800-luvulla loppuu viljelevä eräkulttuuri, kaskikulttuuri loppuu kauden lopussa Suomen länsiosassa ja jatkuu Suomen itäosassa (Sarmela [1994] 2007: 35, 62). Kauden loppupuolella Suomen alueella oli ensimmäisiä kristinuskon vaikutuksia.
- **Keskiajalla** (1150–1550) Suomessa oli talonpoikaiskulttuuri (1100–1500) ja kristinuskon aika (Sarmela [1994] 2007: 63; Häkkinen 2011: 71). Itäisessä Suomessa jatkui kaskikulttuuri (Sarmela [1994] 2007: 35). Kristinuskon oli silloin katolinen, ja se muuttui luterilaiseksi kauden lopussa. Suomi kuului Ruotsin vallan alle, ja ensimmäiset kaupungit syntyivät. Tällä kaudella suomalaisilla oli *kosketuksia ruotsalaisiin, venäläisiin ja alasaksalaisiin* (kaupankäynti). (Häkkinen 2011: 71, 80–81.)
- **Uuden ajan alussa** (1550–1809) (Häkkinen 2011: 71) oli agraarisen kyläkulttuurin aika (1600–1800) (Sarmela [1994] 2007: 63). Suomen alueella oli kyläkulttuuria, kaupunkikulttuuria ja kaskikulttuuria (mt. 35; Häkkinen 2011: 71). Kristinuskosta tuli luterilainen, ja suomen kirjakieli syntyi. Suomalaisilla oli *kosketuksia muun muassa ruotsalaisiin, venäläisiin, saksalaisiin ja kirjallisten lähteiden kautta muihin kieliin*. Tätä suomen kielimuotoa nimitetään **vanhaksi suomeksi**. (Häkkinen 2011: 71, 82.)
- **Autonomian aikaan** (1809–1917) teollisuus alkoi kehittyä nopeasti. Suomesta tuli virallinen kieli maassa. (Häkkinen 2011: 71.) Uskomustarinoiden keruu alkoi vasta tänä kautena (esim. Jauhiainen 1998: 17). Kauden aikana syntyivät *tiivit kontaktit muihin Euroopan maihin*. Vuoteen 1880 saakka ollutta kielimuotoa

nimitetään **varhaisnykysuomeksi**, ja sitä seurasi **nykysuomi**, jota puhutaan edelleenkin. (Häkkinen 2011: 71, 84, 85.)

- **Itsenäisyyden aikana** (1917–) teollisuus kehittyi voimakkaasti. Maanviljelyskulttuuri muuttui kaupunkikulttuuriksi. Paikalliskulttuurit muuttuivat yhteiseksi kulttuuriksi. Suomen kieltä standardisoitiin ja kielenhuolto järjestettiin. Erilaisten kulttuurimuotojen ja erikoisalojen kehittyminen aiheutti kielen eriytymistä kulttuurialojen ja erikoisalojen mukaan. *Maailma globalisoituu.* (Häkkinen 2011: 71.)

4 Tutkimuksen kohteeksi valitut yliluonnolliset olennot

4.1 Yliluonnolliset (tuonpuoleiset) olennot

Pulkkinen kirjoittaa, etteivät muinaiset ihmiset uskoneet olentoihin vaan tiesivät, että nämä olennot olivat olemassa (Pulkkinen 2014: 17), ja se näkyy joskus tarinoistakin ja niiden määrästä. Olentoja, joita voimme nykyään nimittää yliluonnollisiksi, kansa piti olemassa olevina ja tuonpuoleisina. Kansanuskon näkökulmasta kaikki maailmassa koostuu sekä *tämänpuoleisesta* että *tuonpuoleisesta*, mutta näiden aineksien määrä vaihtelee. Kaikki, missä on enemmän tuonpuoleista luonnetta, pidetään kuuluvana tuonpuoleiseen ja päinvastoin. (Pulkkinen 2014: 69.)

Tuonpuoleisuus oli alimaailman ominaisuus (Pulkkinen 2014: 48), ja se oli osana ihmisten jokapäiväistä elämää: yliluonnolliset olennot, jotka asuivat luonnossa ja kulttuuripaikoilla, otettiin aina huomioon (mt. 44). Alimaailmassa kaikki oli päinvastoin: oikea oli vasen, vaatteet olivat nurin päin ja niin edelleen (Holmberg-Harva 1925: 16). Saamelaisten samaanien mukaan siellä käveltiin selkä eteenpäin (Lundius 1905: 6–7).

4.2 Tutkimuskohteen rajaus

- Noidat, samaanit ja trullit.

Olentoihin ei uskottu vaan niistä tiedettiin, että ne olivat olemassa (Pulkkinen 2014: 17), ja samalla tavalla tietäjien ja samaanien yliluonnollisiin voimiin ei uskottu vaan tiedettiin, että tietäjä osasi taikoa ja samaani esimerkiksi matkustaa yli- ja alimaailmaan. Toisaalta vaikka tarinoista näkyikin, että ihmiset uskoivat nähneensä yliluonnollisia olentoja, harvat ihmiset voivat nähdä niitä, kun taas tietäjät olivat ihmisiä, joiden olemassaolosta oli vaikea olla epävarma: kyvystä taikoa ehkä voi, mutta ei tietäjien olemassaolosta.

Suomalaiset noituus- ja tietäjäysperinteet ovat niitä edeltävän samanismin jatkumo. Samaanien tapaan noitia pidettiin ihmisinä, jotka osasivat tulla toimeen yliluonnollisen kanssa eivätkä itse olleet yliluonnollisia olentoja. (Pentikäinen 1973: 198–201; ks. enemmän Sarmela [1994] 2007: 279.)

Näin ollen tietäjä ja samaani eivät olleet yliluonnollisia olentoja, vaikka heillä oli yhteys yliluonnolliseen voimaan. Siksi, ettei heitä voi nimittää yliluonnollisiksi olennoiksi, tietäjalaitos ei kuulu tutkimukseeni (Vrt. MT: 126). Luettelen kuitenkin nämä noitien nimitykset, jotka olivat Myyttillisiä tarinoita -teoksessa ja joita en käsittele täällä.

- Noidat, taikurit, taikoijat, tietäjät, tietomiehet, velhot:
 - lapin noidat, lapinnoidat;
 - loihtijat;
 - parantajat;
 - poppamiehet;
 - näkijät;
 - silmäkääntäjät, konstintekijät.

Toisaalta trullit ovat uskomusolentoja (vrt. kuitenkin 6.14). Vaikka niistä kerrottiin, että ne näyttivät ja käyttäytyivät kuin ihmiset, kuka tahansa ei voinut käydä tapaamassa trullia tai nähdä, miten se lentää.

- Ihmissusi ei ole yliluonnollinen olento tästä näkökulmasta, että hän on ihminen, joka ei itse osaa taikoa: hänet tehtiin suden näköiseksi, mutta muuten hän on tavallinen ihminen.
- Tarinoissa mainitaan kerran mörkö (MT: 446), mutta ei myyttillisenä olentona. Siinä kerrotaan, että hevonen pelästyi niin paljon kuin se olisi nähnyt mörön. Mörkö esiintyy tavallisesti lastenpelottajana: se on fiktio (ks. fiktioista kohdasta 4.3).
- En pidä yliluonnollisten olentojen karjaa ja eläimiä, jotka vartioivat aarretta, yliluonnollisina olentoina, jotka kuuluvat tutkimukseeni (vrt. Sarmela [1994] 2007: 53, 416, 455). Ne liittyvät yliluonnolliseen, mutta niiden nimitykset ovat tavallisia eläinten nimityksiä. Tämän lisäksi näiden olentojen luonne ei eroa kovasti tavallisten eläimien luonteesta.

Jotkin olennot eivät päässeet tutkimukseeni, koska ne eivät esiintyneet Myyttillisiä tarinoita -teoksessa. Tässä luettelen joitakin niistä:

- Jumalat. Myyttillisiä tarinoita -kokoomateoksessa ei ole mitään uskomustarinoita jumalista. Ihmiset eivät varmasti pitäneet mahdollisena tapaamista jumalien

kanssa. Sen takia en tutkikaan jumalia ja heidän nimiään. Jumalat esiintyvät kuitenkin loitsuissa.

- Kakkiaiset (paitsi unikakkiainen [ks. 6.1.5]) ja keijukaiset, joita Harva luettelee yhdessä (esim. Harva 1948: 457; 494). Sana *keijukainen* merkitsee 'kuollutta olentoa' (Jauhiainen 1998: 21).
- Pöppö, kurko (ks. joitakin muita kummittelijoita ja niiden nimityksiä Harva 1948: 477–487).
- Jumi oli eräs vanha tärkeä olento, jonka ominaisuudet ovat hämärtyneet (Harva 1948: 471–477). Siitä ei kerrottu tarinoissa.
- Sinipiikat. Pulkkinen mainitsee (2014: 76), että metsänhaltijoiden joukossa on sinipiikoja (vrt. Sarmela [1994] 2007: 411). Myyttillisiä tarinoita -teoksessa ei kuitenkaan ole tarinoita niistä.

4.3 Olentojen tyypit

Jotkin olennot voi liittää tiettyihin ryhmiin niiden tehtävien ja ominaisuuksien perusteella. Esitän nämä ryhmät alempana.

- Olentojen typologia:
 - Empiiriset uskomusolennot. Uskomuksien mukaan näitä olentoja oli mahdollista tavata arkielämässä. (Honko [1964] 2013: 139–140, ks. siinä alaviite.)
 - Aitiologiset olennot. Aitiologisia olentoja keksittiin siksi, että voitaisiin selittää maisemien ja erilaisten kohteiden synty ja niiden nimitysten alkuperä. Jättiläiset ovat aitiologisia olentoja: ne ovat päähenkilöitä aitiologisissa tarinoissa. (Haavio 1942: 9.)
 - Fiktiot. Olennot, joita käytettiin lasten pelotteluissa pedagogisissa tarkoituksissa. Joskus näihin olentoihin uskottiin, mutta joissakin tapauksissa niihin ei oikeasti uskottu. (Honko 1980: 118–120.) Honko ehdottaa, että *fiktioiksi* nimitettäisiin vain olentoja, joihin ei uskottu (mt. 119). Lapsille kerrottiin fiktioista empiirisinä olentoina (Sarmela [1994] 2007: 406).
- Olentojen sosiaalinen status:
 - Sosiaaliset. (Haavio 1942: 11.)
 - Solitäariset olennot. (mp.)

Luonnonpaikoilla asuvat olennot ovat joko *sosiaalisia* olentoja tai *solitäärisiä*. Toisin sanoen ensin mainitut asuvat ryhmissä ja viettävät perhe-elämää, ja jälkimmäiset ovat itsenäisiä, ja niitä on tavallisesti yksi yhdellä paikalla. (Haavio 1942: 11.)

Joitakin olentojen nimityksiä käytetään joskus viitattaessa sekä solitäärisiin olentoihin että sosiaaliin. Useammin nämä ovat maahisia, vetehisiä tai muiden luonnonpaikkojen asukkaita. Joissakin tarinoissa (esim. tarinat haltijan kuolemasta) mainitaan kodinhaltijoidenkin perheenjäseniä. Haavion mukaan haltijat⁴ ovat pelkästään solitäärisiä olentoja, vaikka ne sekoitetaan joskus sosiaaliin olentoihin. (Haavio 1942: 11–12; vrt. 4.5.6.)

Pulkkinen (2014: 69–70) nimittää sosiaalisia olentoja *kanssaeläjiksi*. Käytän tätä termiä tutkimuksessani, koska se vastaa mielestäni olentojen luonnetta hyvin. Kanssaeläjiä nimitetään joskus tarinoissa *haltijaväeksi*. Ne sekoitetaan myös usein paikallisiin haltijoihin, mutta maahiset ja paikalliset haltijat ovat luultavasti erilaisia olentoja (ks. enemmän haltijoista ja maahisista kohdasta 4.5.6).

4.4 Joidenkin olentotyyppien ikä

Jumalat. Uralilaisilla kansoilla oli taivaanjumala jo ainakin kantaauralin vaiheessa (Siikala 2014: 431). Jumalien asema ihmisten uskonnossa tuli merkittäväksi vasta maanviljelyskulttuurin aikana, vaikka niihin uskottiin aiemminkin. Sato alkoi riippua jumalista, jotka aiheuttivat sadetta, eikä vanhemmista haltijoista, jotka antoivat saalista. (Pulkkinen 2014: 70.)

Samanismi. Oletetaan, että samanismin aika loppui suomalaisilla jo ennen kristinuskon tuloa (Pulkkinen 2014: 248). Jotkin samanismin piirteet näkyivät tietäjäysperinteessä, esimerkiksi haltijan nosto ennen taikomista.

Haltijoiden ikä suomalaisten uskomuksissa. Kaikista haltijoista erilaiset emot (luonnonpaikkojen haltijat), kuten vedenhaltija ja metsänhaltija, olivat osana muinaisuskoa jo pyyntikulttuurin aikana, kun taas kulttuuripaikkojen haltijat, esimerkiksi kodinhaltija ja karjasuojanhaltija, ilmestyivät vasta maanviljelyskulttuurin

⁴ Kielitoimiston päätöksen mukaan sanaa *haltija* yliluonnollisen olennon merkityksessä voidaan kirjoittaa sekä *haltija* että *haltia* (ks. Kotus).

tultua (Haavio 1942: 12; Pulkkinen 2014: 69–70). Itä-Suomessa haltijausko jäi enemmän pyyntikulttuuriseksi: luonnonpaikkojen haltijat olivat tyypillisempiä siinä. Länsi-Suomessa oli enemmän kulttuuripaikkojen haltijoita. (Pulkkinen 2014: 69–70.)

Vaikka haltijausko oli suomalaisilla jo muinaisaikoina, sen sisältö on muuttunut *haltija*-sanana ja -käsityksien tuloa kanssa. Alkuperäiset käsitykset olivat Haavion mukaan (1942: 13) primitiivisempiä, kun taas uudemmat käsitykset edustivat kehittyneempää skandinaavista haltijauskoa. Uudemmat käsitykset vallitsivat Suomen alueella Länsi-Suomessa, ja Itä-Suomessa oli enemmän vanhempia piirteitä (mt. 214).

Tietäjät. Taiat ja tietäjälaitos tulivat osaksi suomalaista maailmankuvaa maanviljelyskulttuurin aikana, ja mielikuvat, jotka vastaavat tätä maailmankuvaa, tulivat ymmärrettäviksi vasta myöhäisen samanismin aikana. (Pulkkinen 2014: 14.)

4.5 Taustatietoa joistakin olennoista

Tämän luvun kirjoittaminen tuli mahdolliseksi vasta sen jälkeen kun olin kerännyt aineiston ja saanut lisätietoa olennoista teoreettisista lähteistä. Tiedot, jotka kuuluvat tähän lukuun, täydentävät tarinoista saatuja tietoja, jotka sijaitsevat kuudennessa luvussa. Uskomukset joistakin olennoista tarinoissa ja muissa lähteissä vastaavat tarkasti toisiaan. Toisaalta tarinoissa on olentoja, joiden merkitystä suomalaisten muinais- ja kansanuskossa ei voi ymmärtää ilman täydentäviä tietoja, sillä uskomukset näistä olennoista muuttuivat ajan myötä tai sekoittuivat toisiin uskomuksiin. Kerron tässä luvussa tällaisista monimutkaisemmista olennoista yksityiskohtaisemmin siksi, että olisi mahdollista tehdä päätelmiä olentojen iästä ja ominaisuuksista kuudennessa luvussa. En sijoita tätä tietoa kuudenteen lukuun säilyttääkseni olentojen luettelon rakenteen.

4.5.1 Taustatietoa luonnonpaikkojen haltijoista

4.5.1.1 Metsänhaltijat

Agricolan luettelossa hämäläisten Tapio vastaa karjalaista Hiittä (Pulkkinen 2014: 73). Suomalaisista loitsuista käy ilmi, että ainakin alun perin itse metsää nimitettiin *Tapioksi* eikä haltijaa (Harva 1948: 349–350), ja tällainen ajattelutapa on tyypillinen pyyntikulttuurisille kansoille yleensä. Tapiolle uhrattiin erityisiin paikkoihin, joita

nimitettiin *tapionpöydiksi*, ja siltä pyydettiin saalista. Myöhemmin ihmiset unohtivat, mitä *Tapio* merkitsi, ja rupesivat ajattelemaan, että se oli metsänhaltijan nimitys. Voi helposti ajatella Agricolan antamien tietojen perusteella, että Hiisikin oli alussa 'metsä' tai 'metsänhaltija, saaliinantaja', mutta tutkijoilla ei ole vakuuttavia todisteita siitä. (Pulkkinen 2014: 73.) Oletetaan, ettei *Hiisi* ollut 'saaliinantaja' vaan nimitys pyhälle lehdolle (mp.) (vrt. Harva 1948: 349–350).

Metsäsuomalaisten perinteessä metsänemäntä ja metsänneito ovat sama olento: saaliinantaja (Kettunen 1935: 42–43). Tälle olennolle uhrattiin tapionpöydälle, kuten Tapiollekin (mp.), ja on hyvin mahdollista, että metsäsuomalaisten muistissa säilyi vanhin metsänemännän rooli. Pulkkinen ajattelee (Pulkkinen 2014: 73), että *metsänemäntä* on voinut olla karjalainen nimitys metsälle, kuten hämäläisillä oli *Tapio*. Metsänneito esiintyy metsänhaltijana Ruotsissa (Sarmela [1994] 2007: 411), ja voin olettaa, että metsäsuomalaiset alkoivat pitää metsänneitoa metsänemännän kaltaisena olentona ruotsalaisten tapaan.

Itä- ja länsisuomalaiset uskoivat, että Tapion tai sen kaltaisen koko metsää edustavan olennon lisäksi metsässä asui paikallisia metsänhaltijoita. Ne voivat eksyttää metsään tai päinvastoin herättää uhan tullessa. (Pulkkinen 2014: 73–75.) Pulkkisen teoksesta ei kuitenkaan käy ilmi, kuinka vanha on usko paikallisiin metsänhaltijoihin.

Näin tarinoissa metsänhaltijasta ja metsänpeitosta (ks. enemmän 6.1.1.3.1) puhe on tavallisesti paikallisesta metsänhaltijasta. Toisaalta silloin kun ihminen joutuu metsänpeittoon, rangaistaan itse metsää siksi, että voitaisiin pelastaa tämä ihminen, mikä viittaa siihen, että tämäkin metsänhaltija oli alun perin elollistettu metsä (Harva 1948: 360; ks. enemmän Sarmela [1994] 2007: 341–342, 345–346). Suomen länsiosissa (Jauhiainen 1998: 61) kerätyissä tarinoissa metsänneito on paikallinen metsänhaltija, jolla on kauniin naisen ulkonäkö ja joka tulee metsästäjien nuotion luo (ks. olennosta enemmän 6.1.1.3.2). Pulkkinen kertoo (2014: 75), että sellainen eroottinen metsänneito on Länsi-Suomessa ruotsalaista vaikutusta.

Pulkkisen mukaan Länsi-Suomessa kerrotaan vielä yhdestä tyypistä metsänhaltijoita: sinipiioista. Ne ovat nuoria naisia, jotka muistuttavat satujen keijukaisia, ja niitä voi pikemmin pitää kanssaeläjinä kuin haltijoina. Metsässä kävelevät ihmiset saavat joskus ihailta sinipiikoja kaukaa. (Pulkkinen 2014: 76; vrt. Sarmela [1994] 2007: 411.) Olento on ilmeisesti lainaa, ja Myyttillisiä tarinoita -kokoelmassa ei ollut yhtään tarinaa sinipiioista.

Metsänhaltijaperinne vaihtelee Suomessa alueittain. Tämän lisäksi se on monikerrostunutta, ja monet olennot sekaantuvat toisiinsa. (Pulkinen 2014: 75.)

4.5.1.2 Vedenhaltijat

Vedenhaltijoiksi kutsutaan erilaisia olentoja (Harva 1948: 387–388). Vedenhaltijoita on muutama laji ja uskontokerrostuma, kuten metsänhaltijoitakin. Kaksi niiden päälajia ovat elollistettu vesi ja paikalliset vedenhaltijat. (Pulkinen 2014: 76–77.) Elollistettu vesi tai Veden emo (Ahti Suomen länsiosassa) antaa kalaonnea ja terveyttä (Harva 1948: 375–383). Paikalliset vedenhaltijat, kuten lainattu näkki ja omaperäinen vedenneito, voivat hukuttaa veteen (ks. ja vrt. 6.1.1.2). Toisaalta jos on kohtelias vedenneidon kanssa, se voi toivottaa jotakin hyvää, mikä sitten toteutuu. (Pulkinen 2014: 76–77.) Ks. lisää olennoista kohdista 6.1.1.1, 6.1.1.2 ja 6.2.3.

Skandinaviasta peräisin oleva näkki on lähdeperinteessä mies, joka soittaa viulua koskessa, vaikka naispuolisiakin näkkeitä oli olemassa. Näkki voi esiintyä missä vain muodossa, esimerkiksi koirana, ja silloin, kun se on naisen näköinen, sen voi tunnistaa sen erittäin isoista rinnoista. Näkin näkeminen ennustaa jonkun hukkumista. (Pulkinen 2014: 77.) Vedenhaltija oli kuoleman enteenä marilaisillakin (mt. 73). Suomessa näkki- ja vedenneitoperinteet sekoittuvat usein toisiinsa (mt. 77). Näkkeitä totisesti pelättiin, ja vasta myöhemmin ne tulivat lasten pelottajiksi. Näkit pelkäsivät rautaa, ja siten, ettei näkki hukuttaisi veteen, uitiin usein veitsi hampaissa. Oli paljon muitakin keinoja puolustautua näkkiä vastaan. (Harva 1948: 383–385.)

4.5.1.3 Marien emot

Marilaiset uskoivat, että luonnonpaikoilla oli sekä paikallisia haltijoita että *emoja*, jotka olivat itse elollistettu luonnonpaikka ja eivät olleet vahvasti personoituja: kukaan ei kertonut näkevänsä emoja. Emoilta pyydettiin saalista, kalaonnea ja satoa tai hedelmällisyyttä. (Holmberg-Harva 1914: 37–42, 48–65.) Sama käsitys oli suomalaisilla (Pulkinen 2014: 73). Marilaiset ajattelivat, että paikallisiksi metsän- ja vedenhaltijoiksi tulivat ihmiset, jotka eksyivät metsään ja kuolivat siellä tai hukkuivat veteen (Holmberg-Harva 1914: 37–42, 48–65; ks. myös Sarmela [1994] 2007: 406). Ne vapautuivat virastaan vain silloin, kun joku toinen eksyi samaan metsään tai kuoli samassa vedessä. Siksi nämä paikalliset haltijat etsivät usein seuraajia itselleen ja

yrittävät tappaa jonkun muun. (Holmberg-Harva 1914: 37–42, 48–65.) Sama käsitys oli muillakin suomensukuisilla kansoilla Siperian alueella (Pulkinen 2014: 73).

4.5.2 Taustatietoa elättikäärmeistä

Elättikäärmeet ovat käärmeitä, jotka asuvat taloissa tai talojen vieressä ja joille uhrataan maitoa (ks. lisää olennota kohdasta 6.1.2.6).

Monet kansat, niiden joukossa venäläiset ja ruotsalaiset, palvoivat käärmeitä (Haavio 1942: 532). Käärmeiden tai muiden eläinten palvonnan levikki on todella suuri: samanlaisia uskomuksia oli jopa intiaaneilla (Beth 1927: 256), minkä perusteella Haavio olettaa (1942: 567), että usko tällaisiin haltijaeläimiin on ikivanha.

Haavion mukaan (1942: 568) suomalaisten elättikäärmeperinne liittyy skandinaaviseen elättikäärmeperinteeseen, ja tämä perinne levisi Ruotsista Suomen eteläosaan Karjalaan asti. Ei kuitenkaan tiedetä, oliko se Suomessa elävää perinnettä vai pelkästään lainattuja vaellustarinoita. Tarinoiden kertojat sanoivat, että elättikäärmeitä oli pidetty taloissa joskus menneisydessä (ei heidän aikoihin). Käärmeiden elättämisestä Suomessa ei ole muita vakuuttavia todistuksia. Haavio pitää kuitenkin mahdollisena ajatusta siitä, että elättikäärmeitä pidettiin taloissa, koska ne söivät hiiriä, ja että suhteellisen nuoret tarinat korostavat vanhempaa kansantapaa Suomen alueella. (Haavio 1942: 568–570.)

Sarmela puolestaan kertoo ([1994] 2007: 116), että 1800-luvulla tarinoita elättikäärmeistä kerrottiin etupäässä Etelä-Savossa ja Etelä-Karjalassa. Hän olettaa, että alkuperäisesti näitä tarinoita tiedettiin Hämeessä ja Suomenlahden rannikolla ja ne liittyivät tietäjyyteen ja käärmeiden elättämiseen. On kuitenkin mahdotonta sanoa, oliko Suomessa koskaan käärmekulttia. (mt. 116, 117.)

Ensimmäinen käärmeiden palvonnan kuvaus Suomessa tehtiin vuonna 1686, ja siinä kerrottiin tapahtumista, jotka palautuvat 1620-luvulle (Haavio 1942: 534–535). Tässä kuvauksessa annetut tiedot ovat erittäin stereotyyppisiä ja vastaavat aika tarkasti tietoja, jotka sain tarinoista.

Pulkinen pohtii (2014: 250) tarinoita tietäjien elättikäärmeistä. Pulkkisen mukaan näiden uskomuksien juuret ulottuvat samanismien aikaan: elättikäärmeet ovat muistuma samaanin apuhengestä, joka auttoi samaania noituudessa (mp.; ks. enemmän uskomusten kerrostumista Sarmela [1994] 2007: 117–118).

Harva selittää (1948: 285) tarinoita käärmeistä uskomuksilla, joiden mukaan maahiset osasivat ottaa eläimen hahmon ja tulivat esimerkiksi navettaan, jossa niitä ruokittiin. Olisi hyvä pohtia erikseen, mistä olennosta tässä on puhe, maahisesta vai karjasuojanhaltijasta, vai ovatko ne molemmat sama olento. Harva myös vertailee (1928: 44) elättikäärmeitä paran kaltaisiin sieluolentoihin, joilla on yhteys karjaan tai talon ihmisiin. Tähän ajatukseen vie se, että silloin, kun käärme kuolee, kotieläin tai joku talon asukkaista kuolee myös. Haltijakäärme ei näin ollen ole tavallinen kodinhaltija vaan sen erityinen muoto. Ks. myös elättikäärmeiden suhteesta vainajakulttiin Sarmelan teoksesta ([1994] 2007: 450).

4.5.3 Taustatietoa vainajista

Vainajalassa (alimaailmassa) kaikki on päinvastoin, ja vasen käsi ja puoli liitettiin tuonpuoleiseen ja vainajiin (Holmberg-Harva 1925: 16). Suomen sukukansat uskoivat, että maan alla elämä on samanlaista kuin maan päällä, joitakin yksityiskohtia lukuun ottamatta (Pulkkinen 2014: 149). Obinugrilaiset uskoivat esimerkiksi, että vainajat viettävät aikaa samalla tavalla kuin he viettivät sitä ennen kuolemaa, vaikka elämä maan alla on tylsempi ja riistaa ja kalaa on vähemmän (Karjalainen 1918: 124–125). Tutkijat ovat sitä mieltä, että suomalaisillakin oli samat käsitykset pyyntikulttuurisena aikana (Pulkkinen 2014: 150).

Vainajien asema ihmisten elämässä tuli merkittäväksi pyyntikulttuurin loputtua. Silloin ihmisten haltijan rooli heikkeni ja vainajat tulivat suvun suojelijoiksi. (Pulkkinen 2014: 70.) Myöhemmin vainajakultin sijalle tuli pyhimyskultti (Sarmela [1994] 2007: 48) ja taiat (Siikala 2012: 476). Tarinat vainajista tulivat pelottaviksi vasta kristillisenä aikana (Sarmela [1994] 2007: 437).

4.5.4 Taustatietoa sieluista

4.5.4.1 Ihmisen sielut

Monet yliluonnolliset olennot liittyvät ihmisten sieluihin, ja sen takia on tärkeää saada tietoa sieluista. On vaikea selvittää loppuun asti, millainen oli muinaissuomalaisten käsitys ihmisen sieluista, erityisesti sen takia, että sielut olivat tärkeä osa uskoa jo samanismin aikana.

Kaikki suomalais-ugrilaiset kansat uskoivat, että jokaisella ihmisellä on muutama ”sielu”⁵ (ks. enemmän Sarmela [1994] 2007: 295–296). Jokaisella niistä on omia funktioita ja ominaisuuksia. On tuntematonta, kuinka paljon sieluja oli ihmisillä suomalaisten muinaisuskossa, mutta ainakin kaksi oli varmasti. Nämä kaksi sielua ovat suomalaiset löyly (höyry, henki) ja hahmo (ks. enemmän 4.5.4.2) (Harva 1948: 238).

Ihminen saa *löylyn* syntyessään ja menettää sen viimeisen hengityksen kanssa (Harva 1948: 238). Löyly vastaa ruumiissa olevasta elämästä: se on olemassa koko sen ajan, kun ihminen hengittää. Löyly elää vain kerran. (Pentikäinen 1973: 202–203.) *Hahmo* saadaan jo ennen syntymää, ja kuoleman jälkeen se palaa suvun vainajalaan (ks. enemmän 4.5.4.2).

Löyly on sidottu ruumiiseen koko elämän ajaksi, eikä se voi lähteä ruumiista ennen ihmisen kuolemaa (Pentikäinen 1973: 203; muiden tietojen mukaan löylykin voi lähteä ruumiista, esim. Holmberg-Harva 1964: 7). Verrattuna löylyyn hahmo voi matkustaa ruumiin ulkopuolella (Pentikäinen 1973: 203). Löyly kuolee ihmisessä heti hengityksen lakkaamisen kanssa, ja hahmo on ikuisesti elävää substanssia (mt. 210; vrt. Pulkkinen 2014: 145).

Samat käsitykset sieluista oli muillakin suomensukuisilla kansoilla (esim. Harva 1942: 16).

4.5.4.2 Hahmo

Suomalais-ugrilaiset kansat uskoivat, että kaikella on oma hahmonsä: tulella, vedellä, metsällä, talolla ja esineillä (Harva 1942: 82).

Se, mitä tapahtuu ihmisille kuoleman jälkeen, on aina herättänyt kiinnostusta. Kuten aiemmin on sanottu, löyly, toinen ihmisen sielu, kuolee ihmisessä heti hengityksen loppumisen kanssa, ja hahmo, toinen sielu, on ikuisesti (tai pitkään) elävä substanssi. Siitä johtuu, että juuri hahmon elämä kuoleman jälkeen kiinnosti muinaisia suomalaisia. (Pentikäinen 1973: 210.)

Suomessa oli kaksi erillistä uskomusta siitä, minne hahmo lähti ihmisen kuoleman jälkeen. Nämä uskomukset kuuluvat eri kulttuureihin. Toinen uskomuksista on yleinen Keski-Aasiassa. Sen mukaan sielu pääsee virran tai joen yli Tuonelaan tai Manalaan.

⁵ Sana *sielu* on tullut suomeen kristinuskon mukana (Harva 1948: 238).

Toinen uskomus on tyypillinen arktisille kansoille, ja sen mukaan vainajat asuvat maan alla käänteisessä maailmassa (ks. enemmän maailmoista kohdasta 2.6). (Pentikäinen 1973: 210.)

Monet uralilaiset kansat uskoivat, että ihminen peri vapaasielun (hahmon) suvun vainajilta (Pulkkinen 2014: 178). Silloin kun haluttiin, että lapsi saisi jonkun suvun vainajan sielun, lapselle annettiin kuolleen esivanhemman nimi (Pentikäinen 1973: 204). Pulkkisen mukaan (2014: 178) on mahdollista, että suomalaisillakin oli sama käsitys sielun alkuperästä. Sielun kanssa ihminen sai esivanhemman onnen ja ilon. Ihmisen kuoleman jälkeen sielu siirtyi vainajalaan, jossa se odotti uudelleensyntymää. Sielu voitiin periä vain jos vainajaa muistettiin yksilönä. (mp.) Toisaalta Pentikäisen mukaan (1973: 210) hahmo on ikuinen. Suomalais-ugrilaiset kansat myös uskoivat, että hahmo elää ruumiin hautauspaikan vieressä, kunnes ruumis hajoaa (Holmberg-Harva 1964: 3–7).

Jos ihminen säikähtää haltiakkaalla paikalla, hänen hahmonsa voi lähteä pois ruumiista eikä palata takaisin. Silloin sanottiin, että hahmon otti kalma, vesihiisi, metsännenä ja niin edelleen riippuen paikasta, jolla ihminen säikähti. Tästä sanonnasta voi ymmärtää, että hahmo pääsi käänteiseen maailmaan, maan alle (ks. enemmän 2.6). (Harva 1948: 246–249.)

Silloin kun hahmo menetetään, ihminen sairastuu: hän tulee kalpeaksi ja masentuneeksi (Haavio 1967: 287–288). Jos hahmoa ei palauteta, ihminen kuolee (Pentikäinen 1973: 200). Siksi noidilta pyydettiin apua hahmon etsimisessä (Harva 1948: 246–249). Noita tai samaani matkusti alimaailmaan ja yritti tuoda sairaan ihmisen hahmon takaisin (Pentikäinen 1973: 200). Samat uskomukset hahmon menetyksestä olivat Skandinaviassa (Haavio 1967: 288).

4.5.4.2.1 Hahmon nimitykset

Vaikka suomen kirjakelessä sanoilla *hahmo* ja *haamu* on eri merkityksiä, nämä sanat olivat alun perin saman käsitteen nimityksiä eri murteissa (Harva 1948: 242–244). Suomalaisilla ja sukukansoilla on paljon muitakin nimityksiä hahmolle, kuten *varjo*, *osa*, *onni*, *luonto*, *vartija*, *ihmisen haltija* (alkumerkitys ’vartija’), *edellätulija*, *itse* (Harva 1948: 239–254; Haavio 1967: 283–290). Nämä nimitykset viittaavat käsitteen heterogeenisyyteen, mistä johtuu vaikeus hahmon määrittelemisessä tieteellisin termein (Haavio 1967: 290).

4.5.4.2.2 Yliluonnolliset olennot ja hahmo

Silloin kun puhutaan yliluonnollisista olennoista, nimittäin henkiolennoista, puhutaan hahmoista. Sen takia on tärkeää tietää, millaiseksi hahmo kuviteltiin. Hahmo on paljon itsenäisempi kuin löyly: se voi matkustaa muihin maailmoihin esimerkiksi ihmisen nukkuessa. Lasten hahmo voi jopa muistaa näitä matkoja. Joskus jonkun (jopa kuolleen) hahmo voi näyttäytyä jonkun unessa ja ilmoittaa sillä tavalla jostakin. Jotkut ihmiset (samaanit) osaavat hallita hahmonsa liikkumista ja matkustaa toisiin maailmankerroksiin: alimmaiseen ja ylimmäiseen maailmaan (Pentikäinen 1973: 200, 206).

Haavio kertoo (1967: 288–289) siitä, mitä merkityksiä on marilaisten *is ’itse’* -sanalla, jolla on ’hahmon’ merkitys. Se auttaa meitä ymmärtämään, mitä olivat ihmisen haltija ja erilaiset kummittelijat suomalaisten muinais- ja kansanuskossa. Merkitykset ovat seuraavia: ’varjo’, ’elävän haamu’, ’kuolleen ihmisen haamu, joka näyttäytyy muille ihmisille’ ja ’edellätulija’ (ks. 6.1.3). (Haavio 1967: 288–289.)

4.5.4.2.3 Ihmisen haltija

Harvan mukaan (1948: 254) ihmisen haltija ja hahmo (ks. 4.5.4; 4.5.4.2) ovat sama: ihmisen toinen sielu. Toisaalta Pulkkisella ihmisen haltija on ihmisen kolmas sielu (2014: 143–146; ks. myös Sarmela [1994] 2007: 295–296). Pulkkinen korostaa, että tällainen jako on vain teoreettinen työkalu (mt. 143). Olennon ja sielun nimitykset viittaavat siihen, että olento olikin alun perin hahmo (ks. 4.5.4.2.1; 4.5.4.2.2; 6.1.3).

Tarinat ihmisen haltijasta muuttuivat tarinoiksi suojelusenkelistä viimeistään 1960-luvulla (Jauhiainen 1998: 42).

4.5.4.2.4 Kummittelijat

Muinaisuskon mukaan vainaja voi käydä kotona tietyn ajan kuluessa kuolemastaan (puhun tässä haamuista enkä elävistä kuolleista). Tällaista näyttäytymistä ei kuitenkaan pidetty kummitteluna, jos aika kuolemasta ei ylittänyt tiettyä rajaa. (Pulkkinen 165–167.)

Kummittelijat ovat yleensä ihmisten hahmoja, jotka pysyvät eri syistä maan päällä (Harva 1948: 243–246, 250–251). Hahmon ikä on ennalta määrätty, joten jos ihminen kuolee ennen aikojaan, hänen hahmonsa jatkaa elämistä maan päällä ilman ruumista

(Pulkkinen 2014: 145, 167). Tämä koskee sekä tapettuja ihmisiä että itsemurhaajia. Joskus vainaja voi näyttäytyä sen takia, että jotkin tehtävät jäivät tekemättömiksi hänen elämänsä aikana. Jotkut vainajat kummittelevat sen takia, että he tekivät rikoksen, joka ei sitten anna heidän saada lepoa. Toiset vainajat eivät ole tyytyväisiä siihen, miten heidän ruumistaan kohdeltiin. Tällaista kummittelua ei hyväksytty sosiaalisesti. (Pulkkinen 2014: 165–168; ks. enemmän 6.9.4.) Onneksi suomalaisilla oli monta keinoa puolustautua kotona kulkevilta vainajilta (Pulkkinen 2014: 172).

- Ihtiriekko on kummitteleva hahmo: jos tapetulle lapselle ei annettu nimeä, hänestä tuli ihtiriekko (ks. enemmän 6.9.4.1). Myöhempien käsitysten mukaan syynä ihtiriekon syntyyn oli kastamattomuus tai siunaamattomaan maahan hautaaminen, mikä näkyy myyttillisistä tarinoistakin.
- Muinaiset suomalaiset mahdollisesti uskoivat, että unohdettujen suvun vainajien sieluista tuli kalmanväkeä, epämääräinen joukko vainajasieluja (Pulkkinen 2014: 181, 187; ks. enemmän 6.9.5).

4.5.5 Hiidet ja olennot, joiden nimityksissä on sana *hiisi*

Sana *hiisi* kuuluu erilaisten olentojen nimityksiin, ja on erittäin vaikea ymmärtää pelkästään tarinoista, kerrotaanko samanlaisista olennoista eri tavalla vai onko olentoja muutama laji. Ei myöskään voi ymmärtää, mitä yhteistä on jättiläisillä ja metsässä kulkevilla usein epämiellyttävillä olennoilla. Muinais- ja kansanuskon tutkimus sekä kielitiede voivat ehkä selventää kuvan.

Alun perin sana *hiisi* merkitsi jotakin aivan muuta kuin olentoa (Pulkkinen 2014: 123). Oletetaan, että *hiisi* on germaaninen laina, joka tuli suomen kieleen pronssikaudella (Pulkkinen 2014: 123; ks. enemmän kohdasta 6.3), n. v. 1600–500 eaa. (Kallio 2006b: 13). Tutkijoilla on kaksi teoriaa sanan alkuperäisestä merkityksestä: ’pyhä lehto’ ja ’kalmisto’, joka oli osana vainajakulttia. Anttonen on vainajakulttiteorian kannattaja, ja Haavio kertoo *hiisistä* ’lehtoina’. (Pulkkinen 2014: 123.) Tämän lisäksi tiedetään, että Suomessa oli kaksi suurta aluetta, joilla oli hiisiä: toinen sijaitsee lännessä ja toinen idässä. Lännessä olevat hiidet sijaitsevat siellä, missä oli asutuksia myöhäisellä rautakaudella, kun taas idässä on paljon hiisinimistöä siellä, missä oli vähän asutusta. Se selittyy sillä, että Suomessa oli kaksi erilaista hiisikulttuuria. (Koski 1967: 180.)

Jos teoria *hiisistä* ’kalmistoina’ on oikea, niin se liittyy läntisiin hiisiin: lännessä hiidet sijaitsevat usein kalmistojen yhteydessä (Koski 1967: 180). Tätä teoriaa kannattaa myös

hiisi-sanan ikä suomen kielessä: se ilmestyi jo maanviljelyskulttuurin aikana, silloin, kun palvottiin suvun vainajia eikä luonnonpaikoilla olleita haltijoita (Anttonen 1996: 122–123).

On mahdollista, että alun perin lännessäkin eivätkä vain idässä sijaitsevat hiidet olivat 'pyhiä lehtoja', ja niihin alettiin haudata vainajia korostamaan rajaa tämän- ja tuonpuoleisen välissä. Muista paikoista erotetut hiisipaikat sopivat hyvin hautausmaaksi, ja vainajat vartioivat erittäin hyvin pyhiä paikkoja, ettei niitä häiritä. (Pulkkinen 2014: 124.)

Agricolan käyttämä sana *hiisi* liittyy idässä sijaitseviin hiisiin, ja se merkitsee todennäköisesti 'pyhää lehtoa' (Haavio 1961, 119). Oletetaan, että itäinen hiisi edustaa aikaisempaa uskoa ja se oli luonnonjumaluuksien palvontapaikka. Myöhemmin, maanviljelyskulttuurin tultua, lännessä sijaitsevat hiidet tulivat vainajien palvontapaikoiksi, mutta muutos ei koskenut itäisiä hiisiä. (Pulkkinen 2014: 124.)

Vaikka sana *hiisi* on aika uusi kielessä, pyhiä lehtoja oli suomalaisilla aiemminkin. Samanlaiset lehdot olivat esimerkiksi osana marilaisten kulttuuria (Holmberg-Harva 1914: 65), ja niiden lajittelu marilaisilla viittaa vanhaan samaaniaikaiseen uskontokerrostumaan.

Silloin kun kristinusko tuli muinaisuskon tilalle, hiisistä tehtiin uusien kirkkojen paikkoja ja loppuja niistä alettiin demonisoida. *Hiisi*-sana tuli erilaisten olentojen nimitykseksi, ja olentojen moninaisuus selittyy sillä, että Suomessa oli kaksi hiisikulttuuria ja kristinusko otti vanhoja palvontapaikkoja haltuun eri tavalla. Tämän lisäksi eri olennot: hiidet 'jättiläiset' ja hiidenväki 'maahisten kaltaiset olennot' sotkeutuivat toisiinsa aika paljon. Sen takia, että lännessä olevissa hiisissä palvottiin vainajia, lännessä olennot sekoittuivat myös vainajaolentoihin. (Pulkkinen 2014: 125, 128.) Ks. eri *hiisi*-olentojen tyypeistä enemmän kohdasta 6.3.

4.5.6 Taustatietoa maahisista

Maahiksi nimitettiin olentoja, jotka asuivat maan alla eri paikoissa: on olemassa vedessä (Harva 1948: 383), maassa ja vuorten sisällä asuvia maahisia. Pulkkinen kertoo (2014: 117), että paikoittain vedessä asuvia maahisia kutsutaan erikseen veden väeksi, mutta asumispaikasta riippumatta näillä olennoilla on sama elämäntapa.

On mahdollista, että maahiset edustavat kansaa, joka asui maan päällä aiemmin (mahdollisesti suomalaisten esi-isiäkin). Siihen viittaavat myös nimitykset, joilla maahisia kutsutaan pohjoisessa Suomessa: *vanha väki* ja *vanhaset*. (Pulkinen 2014: 117.) Niiden elämäntavat vastaavat elämäntapoja, jotka suomalaisilla oli ennen kristinuskon tai maanviljelyskulttuurin tuloa.

Maahisista Pulkinen (2014: 69–70) käyttää termiä *kanssaeläjät*. Sillä tavalla hän erottaa maahiset maassa asuvista haltijoista. Maahiset ovat ihmisten kaltainen kansa, joka asuu maan alla. Niiden rooli maailmassa on samanlainen kuin ihmisillä, kun taas haltijat ikään kuin hallitsevat paikkaa, jossa ne asuvat. Haltijat vaikuttavat joihinkin ihmisten elämän kohtiin, joten ihmiset uhraavat joskus jotakin niille. Maahisille ei puolestaan uhrata. (mp.) Toisaalta Harva kertoo (1948: 278–282) siitä, että maahisille uhrattiin. Harva myös sanoo, että suurin osa haltijoista on maahisia, esimerkiksi kodinhaltija, metsänhaltija, karjasuojanhaltija ja niin edelleen (mt. 285–288).

Harva kertoo (1948: 282, 323, 348), että paikoittain kodinhaltijaa kohdeltiin samalla tavalla kuin maahisia ja maahisille uhrattiin joissakin tapauksissa. Näyttää siltä, että kodinhaltija- ja maahisperinteet ovat sidottuja toisiinsa niin tiiviisti, ettei ole mahdollista sanoa, olivatko ne alkuperäisesti samaa vai sekoitettiin erilaisia uskomuksia toisiinsa. Harva kertoo (1948: 288) samalla siitä, että maahiset voivat ottaa metsänpeittoon (vrt. 4.5.1.1; ks. enemmän Sarmela [1994] 2007: 341–342, 345–346). Sarmelan mukaan (mt. 417, 418) maahiset lainatuista tarinoista perustuvat Suomessa omaperäisiin uskomuksiin luonnonhaltijoista ja vainajista, ja tarinasto on paikoittain, erityisesti pohjoisessa, samanlainen maahisista ja edellä mainituista olennoista.

Harva on sitä mieltä (1948: 170, 270), että jättiläiset ovat maahisia, mutta tämä on mielestäni kyseenalaista, sillä näiden olentojen ominaisuudet ja se, miten niitä kohdeltiin, eroavat aika paljon. Jättiläiset ovat aitiologisista olentoja, kun taas maahiset sosiaalisia (ks. 4.3). Voin olettaa, että käsitys jättiläisistä maahisina on voinut syntyä siitä, että sekä maahisia että jättiläisiä nimitetään joskus *hiidenväeksi* (ks. asiasta Sarmela [1994] 2007: 414; 4.5.7, 6.3.1).

Maahisesta sairauden nimityksenä, olennoista ja sanan etymologiasta ks. kohdista 6.2.4; 6.2.5.

4.5.7 Taustatietoa hiidenväestä

Tietoa siitä, minkä olentojen nimityksinä sana *hiidenväki* esiintyy, on annettu kohdassa 6.3.1. Ks. lisää näistä olennoista kohdista 4.5.6, 6.3.2, 6.4. Pulkkisen mukaan (2014: 117) *hiidenväki* on yksi maahisten nimityksistä. Toisaalta samaa sanaa *hiidenväki* käytetään toisenlaisista olennoista, jotka kulkevat maan päällä (ks. 6.3). Se selittyy sillä, että sana *hiisi* tuli osaksi erilaisten olentojen nimityksiä (aiheesta enemmän 4.5.5). Joskus maahisista kerrotaan samanlaisia tarinoita kuin edellä mainitusta hiidenväestä, joka kulkee maan päällä, mutta se on varmasti sekoittuma.

4.5.8 Taustatietoa pirusta

Suomessa on olemassa kaksi maailman luomisen versiota. Toinen kuuluu arktiseen ja toinen keskiaasialaiseen mytologiaan. Keskiaasialaisen myytin mukaan jumala on luonut maailman yksin, kun taas arktisessa versiossa vastajumala (paholainen) on olemassa jumalan rinnalla alusta asti. He molemmat osallistuvat maailman luomiseen, joten maailmassa on sekä hyvää että pahaa. Paholainen on sitten vangittu alimmaiseen maailmaan. Juha Pentikäisen mukaan arktinen maailmankuva (dualistinen) on todennäköisesti perisuomalainen. (Pentikäinen 1973: 201–202.)

Alkuperäisesti pirun sijalla ollut olento oli jumalan vastustaja, alimaailman hallitsija. Napolskikhin mukaan uralilaisessa maailmankuvassa tämä jumalan vastustaja oli maskuliininen, kun taas suomalaisten ja saamelaisten käsitys feminiinisestä alimaailman hallitsijasta on oletettavasti myöhempää perua. (Napolskikh 1992: kohta 16.)

Pyyntikulttuurin aikana vainajia pelättiin, ja vainajalan (alimaailman) hallitsija esiintyi tautijumalana, joka lähetti sairauksia ja epidemioita maan päälle. Alimaailman hallitsija unohtui kokonaan tai sen asema heikkeni maanviljelykulttuurin tultua. (Pulkinen 2014: 70.)

Suomalaisilla Tuonelan hallitsija oli Louhi, joka myös lähetti maan päälle sairauksia. Pulkkisen mukaan ennen kristinuskon tuloa ei ollut pahan kokonaisvaltaista edustajaa, ja silloin kun kristinusko tuli ja kirkko kertoi ihmisille pirusta, kansa suhtautui siihen odottamattomalla tavalla: pirulle annettiin aika inhimilliset piirteet, ja siitä tuli melkein kanssaeläjän kaltainen olento. (Pulkinen 2014: 89; ks. enemmän pirusta tarinoissa ja pirun nimityksistä kohdasta 6.15.) Paholaisusko liittyy näin ollen kristilliseen aikaan (Sarmela [1994] 2007: 437).

5 Teorian perusteella tehdyt päätelmät ja oletukset sanojen mahdollisesta etymologiasta ja iästä

Nimitysten joukossa on mahdollisesti paljon johdoksia ja yhdyssanoja, kun taas jakamattomia perussanoja näyttää olevan vähän. Omaperäisten nimityksien lisäksi olentojen nimitysten joukossa voi olla ainakin vanhoja indoeurooppalaisia, arjalaisia, balttilaisia, germaanisista, slaavilaisia, alaksalaisia, ruotsalaisia ja venäläisiä lainoja. Näyttää siltä, että juuri ruotsalainen vaikutus suomalaisten kansanuskoon oli voimakkain.

Olennot, joita tutkin, jakautuvat pyyntikulttuuriin ja maanviljelyskulttuuriin. Pyyntikulttuuriset olennot syntyivät suunnilleen vuosina 7000–2000 eaa. Sen takia, että suomen omaperäiseen sanastoon kuuluvat sanat liittyvät muun muassa luontoon (Häkkinen 1990: 166–174; 179–185), on mahdollista, että ainakin luonnonpaikkojen haltijoiden nimitykset koostuvat omaperäisistä aineksista sanaa *haltija* lukuun ottamatta. Tämän lisäksi luonnonpaikkojen haltijat kuuluvat yhteen vanhimmista suomalaisten muinaisuskon kerrostumista (Haavio 1942: 12; Pulkkinen 2014: 69–70), ja näiden haltijoiden nimitykset voivat mahdollisesti kuulua jo uralilaiseen kantakieleen, vaikka jotkin nimityksistä ovat voineet korvautua uusilla lainatuilla nimityksillä.

Vainajiin, kummitteluun ja kuolemaan liittyvät olennot kuuluvat maanviljelyskulttuurin ajan eri kerrostumiin. Sama koskee kulttuuripaikkojen haltijoita. Suurin osa maanviljelyskulttuuriin liittyvistä olennoista tuskin oli voinut syntyä tai lainautua ennen 500–600-lukua jaa. Monet maanviljelyskulttuuriin kuuluvista olennoista syntyivät, lainautuivat tai muuttivat luonteensa 1600–1800-luvulla. Tuona aikana tai vähän aiemmin syntyi esimerkiksi paholaisperinne. (Ks. 2.5.) On todennäköistä, että maanviljelyskulttuurin aikana suomalaiset lainasivat enemmän olentoja kuin pyyntikulttuurisena aikana.

On selvää jo teorian perusteella, että monet olennot ja perinteet ovat sekaantuneet toisiinsa. Samaa nimitystä voitiin käyttää eri olennoista tai samasta olennoista voitiin käyttää eri nimityksiä.

6 Yliluonnolliset olennot ja niiden nimityksien etymologia

Tämä luku sisältää kuvauksia olennoista, joiden nimitykset esiintyvät Myyttillisiä tarinoita -kokoomateoksessa (MT). Kerron tässä lyhyesti kuvauksien rakenteesta. Esitän olennot niiden tyyppien mukaan. Alaotsikoissa luettelen kaikki nimitykset, jotka liittyvät samaan olentoon MT:ssa. Ks. esimerkkinä lukua 6.1.1.3.2. Alaotsikon alla kerron olennoista tietoa, joka esiintyy toistuvasti uskomustarinoissa. Joissakin tapauksissa viittaan myös teoreettisiin lähteisiin, jotka todistavat tätä tietoa.

Seuraavana kerron olennon nimitysten alkuperästä. Useimmissa tapauksissa erotan toisistaan etymologian ja tiedot olennoista otsikon **Nimityksen alkuperä** tai **Nimitysten alkuperä** avulla. Käsittelen nimityksiä aakkosjärjestyksessä. Esitän siellä tiedot, jotka sisältyvät etymologisiin lähteisiin. Jos haluan lisätä jotakin yhdestä olennon nimityksistä, kirjoitan nimityksen etymologian alla alaotsikon **Lisätietoa nimityksestä**, **Lisätietoa näkistä** (ks. 6.1.1.2) tai jotakin vastaavaa.

Jos haluan lisätä jotakin olennoista, perinteestä, ajoituksista, olennon nimityksistä tai tehdä yhteenvedon, teen alaotsikon **Lisätietoa ja yhteenveto** viimeisen nimityksen etymologian alle. Viittaan tässä osassa teoreettisiin lähteisiin, teoriaan, joka sisältyy lukuihin 1–5 tai pohdin itse joitakin asioita teorian perusteella.

Kaikki luvut eivät välttämättä koostu kaikista näistä osista tai sisällä kaikkia edellä mainittuja alaotsikkoja (ks. esimerkiksi 6.1). Jos kuvauksen rakenne on itsestään selvä, en tee tätä jakoa (ks. esimerkiksi 6.1.1.3.4). On aina hyvä tarkistaa sisällysluettelosta, sisältääkö luku alalukuja tai mihin lukuun alaluku sisältyy, sillä monet olennot edustavat yhden olennon eri tyyppisiä. Luvun 6.2 rakenne eroaa muiden lukujen rakenteesta. Kerron siinä ensin kaikista olennon tyypeistä ja vasta sen jälkeen kaikkien nimityksien alkuperästä.

Liitteenä 1 on asetelma, jossa listaan aakkosjärjestyksessä kaikki nimitykset, jotka olen tutkinut tutkielmassani. Lukijan on aina hyvä tarkistaa, mitä sanon liitteessä nimityksestä, joka kiinnostaa. Kirjoitan liitteeseen lyhyen yhteenvedon olennon etymologiasta ja kulttuurivaiheesta, johon olento voi kuulua.

Liitteen 1 ensimmäinen palsta sisältää olentojen nimitykset aakkosjärjestyksessä. Toisessa palstassa luettelen kaikki luvut, joissa on tietoa olennoista tai nimityksestä. Joistakin olennoista on esimerkiksi tietoa luvussa 4. Kolmas ja neljäs palsta sisältävät lyhennelmän sanan etymologiasta. Viidennessä palstassa kerron kulttuurivaiheesta, jolle

olento oli ominainen. Kuudennessa palstassa oletan etymologisten ja kulttuuristen tietojen perusteella sanan iän ja mahdollisesti perinteen iän. Ajoittaminen perustuu tietoihin luvuista 1.5, 2.5, 3 ja 6 ja voi monissa tapauksissa vain antaa suuntaa eikä näytä sanan tarkkaa ikää. Jos nimitys esiintyy MT:ssa, mutta ei ole yleinen, mainitsen tämän seitsemännessä palstassa.

Kaikki nimitykset, joita en ole tutkinut, mutta mainitsen työssäni, löytyvät liitteestä 2. Nämä nimitykset eivät kuulu Myyttillisiä tarinoita -teokseen tai nämä olennot eivät kuulu tutkimukseeni (ks. myös 4.2). Mainitsen liitteessä, mistä luvuista nimitys tai tiedot olennot löytyvät.

Jos lukija haluaa saada yhtenäisen kuvan jonkin olennon iästä, hän voi lukea tästä olennot luvuista 6 ja 5, liitteestä 1, mahdollista tietoa tästä olennot luvusta 4 ja mahdollisesti myös yhteenvedon.

6.1 Haltija

Nimityksen etymologia

Sana *haltija* on germaaninen laina kantaskandinaavista (SSA 1992). Edeltävien lukujen sisältämästä teoriasta käy ilmi, että ennen sanan lainaamista suomalaisilla oli kuitenkin haltijausko, mutta sitten se sai länsimaista vaikutusta ja sen kanssa myös uusia sanoja. Sanan alkuperäinen merkitys germaanisissa kielissä oli 'vartija' (Haavio 1967: 287). Suomen kielessä haltijoita kutsutaan paikoittain myös *vartijoiksi* (SSA 2000: vartio), vaikka tarinoissa, jotka olen lukenut, tätä nimitystä ei käytetä.

Lisätietoa ja yhteenveto. Haavion mukaan (1942: 114) pelkäksi *haltijaksi* kutsutaan tavallisesti *kodinhaltijaa*. Hän olettaa (mp.), että se on voinut olla kodinhaltijan erikoisnimi ja että muut olennot ovat saaneet *haltija*-nimityksen myöhemmin paikan määräteosan mukana. Sarmela kertoo ([1994] 2007: 400), että tarinat haltijoista, niiden motiivit ja tapaukset ovat kansainvälisiä, vaikka ne saavat paikallisia yksityiskohtia.

6.1.1 Luonnonpaikkojen haltijat

Sarmelan mukaan ([1994] 2007: 385) luonnonpaikkojen haltijoista kertovien tarinoiden juoni ei tavallisesti ole vakiintunut. Tarinat kuvaavat uskomuksia ja sitä, miten tulee käyttäytyä luonnonpaikan haltijaa kohdellaessa (mp.). Ks. lisää luonnonpaikkojen haltijoista kohdista 4.4, 4.5.1 ja 5.

6.1.1.1 Vedessä asuvien haltijoiden tyypit

Ks. enemmän vedenhaltijoista, niiden tyypeistä ja iästä kohdasta 4.5.1. Veden olentoihin liittyvissä tarinoissa päähenkilöinä esiintyvät vetehiset, veden emäntä ja veden haltijat. Vaikka monissa tarinoissa annetaan samaa tietoa kaikista näistä olennoista, tosiasiallisesti näiden nimityksien ja tarinoiden takana on muutama kerrostuma uskomuksia. Vanhin näistä uskomuksista on Harvan mukaan (1948: 375–383) veden emästä, joka oli alun perin itse elollistettua vettä. Siltä pyydettiin esimerkiksi kalaa ja terveyttä (mt. 377–378). Tarinoissakin veden emäntä voi antaa kalaonnea. Vedenhaltijoiden lisäksi on toisenlaisia olentoja, vetehisiä. Nämä ovat luultavasti maahisia, jotka asuvat veden alla (mt. 383). Vetehiset ovat sosiaalisia olentoja, kun taas veden emäntä tai veden haltija ovat solitäärisiä. Nimitystä *vetehinen* käytetään usein vedenhaltijan nimityksenä, mikä näyttää olevan sekoittuma (ks. lisää kohdista 6.1.1.2, Lisätietoa ja yhteenveto; 6.2.3).

6.1.1.2 Näkki, veden emäntä, veden eukko, vedenhaltija

Vetehisten keskuudessa asuu veden emäntä (Harva 1948: 383) tai näkki. Tavallisesti näkki nähdään istuvan alastomana kivellä. Se pesee itseään ja kampaava tukkaansa. Sillä on pitkät ja virtaavat hiukset. Näkki voi vaihtaa muotonsa, mutta jos se näyttää ihmiseltä, sillä on aina pitkät roikkuvat rinnat, joita se heittää olkapäidensä yli silloin, kun se peseytyy. (MT: 362–373.) Ihmisen muodon rinnalla näkki käyttää joskus toisia muotoja, esimerkiksi hevosen tai koiran muotoa (MT: 362–373; Harva 1948: 383–384). Eläimen muodossa se voi houkuttaa tai jopa tuoda selässään lapsia veteen (MT: 362–373).

Jos näkki on vedessä, ei saa koskea veteen sormellakaan: se voi vetää ihmisen veteen ja tappaa (MT: 362–373; Harva 1948: 385). Veden emäntä houkuttelee usein miehiä veteen (MT: 365). Jos näkin kanssa ollaan kohteliaita, se voi antaa paljon kalaa (MT: 362). Toisissa tapauksissa se voi tehdä niin, ettei kalastaja saa mitään. (MT: 366–373.)

Nimitysten etymologia

Näkki. *Näkki* on laina varhaisemmasta uusruotsista (1526–1732), ja se on vanha germaaninen sana, jolla oli ’vedenhaltijan’ merkitys. Sanan vartalossa on vanha indoeurooppalainen juuri, joka merkitsi ’pesemistä’ tai ’kylpemistä’. Vuonna 1583 sana oli jo tunnettu. (SSA 1995.)

Lisätietoa näkistä. Olennon iän kannalta on tärkeää, että suomalaiset uskoivat ennen näkin lainaamistakin vedenhaltijoihin. Ks. enemmän vedenhaltijoista luvusta 4.5.1.

Harvan mukaan (1948: 387) näkin ja vetehisen välillä on ero: näkiltä ei pyydetty kalaonnea. Toisaalta tarinoissa näkiltä pyydetään kalaonnea samalla tavalla kuin vetehiseltä ja veden emännältä (vedenneidolta). Näyttää siltä, että silloin kun näkki lainautui, se sai myös veden emännän piirteitä. Sarmelan mukaan ([1994] 2007: 404) Länsi- ja Etelä-Suomessa veden emäntää alettiin usein nimittää *näkiksi*. Tarinat näkistä esiintyivät vain näillä alueilla, ja olento niissä oli tavallisesti fiktio, lastenpelottaja (mt. 406; ks. lisää näkistä fiktiona Honko 1980: 118–120). Tämän lisäksi tarinoita ei kerrottu laajoilla alueilla vaan yksittäiset tarinat ovat levinneet yksittäisille paikoille (Sarmela [1994] 2007: 406). Olento tunnettiin kuitenkin paljon suuremmalla alueella kuin tarinasto (mt. 402, 404, 406).

Veden emäntä. Sanalla *vesi* on vastineita kaikissa sukukielissä samojedikieliin asti saamea ja hantia lukuun ottamatta. Tämän lisäksi sama sana esiintyy kautta koko indoeurooppalaisen kielikunnan. Molemmissa kielikunnissa sana ulottuu kantakieleen asti. (SSA 2000.) Sanalla *emäntä* on vastineita lähisukukielissä. Se on johdos uralilaisesta sanasta *emä*, jolla on vastineita muissakin kielikunnissa. Sana *emä* on näin ollen erittäin vanha. (SSA 1992.)

Johdoksen *emäntä* ikä ei ole kovin tärkeä tämän tutkimuksen kannalta, koska sen perusvartalo *emä* on ikivanha sana, ja se oli aiemmin sanan *emäntä* sijalla tässä sanaliitossa (Esim. Harva 1948: 375).

Veden eukko. Sanaliittoa *veden eukko* ei käytetä tarinoissa säännöllisesti. Sanan *eukko* etymologia ei ole tärkeä tämän tutkimuksen kannalta, sillä tämä sanaliiton osa vaihtelee paljon. Toisaalta Harva mainitsee (1948: 389) tämän nimityksen olennon muiden nimityksien joukossa.

Vedenhaltija. Sanan *vesi* etymologia ks. kohdasta 6.1.1.2, s.v. veden emäntä. Sanan *haltija* etymologia ks. kohdasta 6.1, s.v. haltija.

Lisätietoa ja yhteenveto. Erilaiset emot, kuten veden emokin, kuuluivat jo pyyntikulttuurin aikaiseen muinaisuskoon (Pulkkinen 2014: 69), ja olento on näin ollen yksi vanhimmista uralilaisista olennoista. Veden emon nimitys koostui varmasti samoista perusosista kuin nykyäänkin, vaikka sanat ovat voineet olla muussa suhteessa kuin nyt. On mahdollista, että *veden emäntä* oli alun perin *vesiemä*, koska tällainen

suhde sanojen välillä uralilaisessa kielikunnassa on ikivanha (esim. Hakulinen [1978] 2000: 384).

Vaikka usko emoihin on erittäin vanha, on tärkeää muistaa, että sen alkuperäinen luonne oli toisenlainen kuin nykyaikaisemmista tarinoista näkyy. Vanhin veden emo oli elollistettu vesi (Harva 1948: 375–383; ks. olennon historiasta Sarmela [1994] 2007: 406–408), ja nykyaikainen veden emäntä on vedenhaltija tai joskus jopa näkin synonyymi. Sarmelan mukaan (mt. 403) kaikki rakenteeltaan jäykät juonitarinat vedenhaltijoista tulivat näkin kanssa lännestä päin. Nämä tarinat ovat kristillisaikaisia, ja vedenhaltija esiintyy niissä paholaisena (mp.). Toisaalta teorian ja aineiston perusteella oletan, että tarina, jossa veden emännältä pyydetään kalaonnea, paljastaa vanhimpia uskomuksia, joiden mukaan vedeltä pyydettiin kalaa, terveyttä ja muuta sellaista.

6.1.1.3 Metsässä asuvat haltijat

Ks. enemmän metsänhaltijoista, niiden tyypeistä ja iästä luvusta 4.5.1.

6.1.1.3.1 Metsänhaltija

Metsänhaltija herättää metsässä nukkuvat, jos puu tulee kaatumaan heidän nukkumispaikalleen. Metsänhaltija on näkymätön. Joskus se pitää ihmisiä näkymättöminä metsässä (metsänpeitossa), syöttää heitä, mutta ei anna heidän palata kotiin. (MT: 374–376, 384–387; Harva 1948: 359; ks. enemmän Sarmela [1994] 2007: 341–342, 345–346.)

Lisätietoa. Silloin kun ihminen joutuu metsänpeittoon, hän pääsee alimaailmaan (Harva 1948: 288, 293–297; vrt. Sarmela [1994] 2007: 347). Siihen viittaavat monet seikat, kuten se, että metsänpeitossa tarinoiden mukaan kaikki oli nurin päin ja että silloin kun metsänpeittoon joutuneita etsittiin, käveltiin selkä eteenpäin. Metsänpeittoon joutuneet tulivat näkymättömiksi, mikä on myös alimaailman ominaisuus (Harva 1948: 297). Olennosta enemmän ks. kohdasta 4.5.1.1.

Nimityksen etymologia

Metsänhaltija. Ks. sanan *haltija* etymologia kohdasta 6.1, s.v. haltija. Ks. sanan *metsä* etymologia kohdasta 6.1.1.3.3, s.v. metsänemäntä.

Metsänhaltija oli myös karhun kiertoilmaus (Nirvi 1944: 99).

Ks. enemmän olennon iästä kohdasta 6.1.1.3.3.

6.1.1.3.2 Metsänneito, metsänneitsyt, metsänpiika, metsäntyttö

Metsänneito on todella kaunis neito, joka tulee usein nuotiolle lämmittelemään (MT: 376–377). Joskus se lämmittelee nostaen vaatteitaan (MT: 377–381). Joidenkin tarinoiden mukaan metsänneidon selkä näyttää samalta kuin puu (MT: 376; Harva 1948: 360).

Jos ihminen tekee jotakin hyvää metsänneidolle, se voi antaa hänelle lahjoja tai riistaa (MT: 377–382). Jos sen kanssa käyttäytyään huonosti, se voi käskeä eläinten hyökätä syyllisen kimppuun (MT: 377–381). (Ks. lisää MT: 374–383; Harva 1948: 360.)

Nimitysten etymologia

Metsänneito, metsänneitsyt. Ks. sanan *metsä* etymologia kohdasta 6.1.1.3.3, s.v. metsänemäntä. Sanat *neito* ja *neitsyt* ovat johdoksia sanasta *neiti*. Niillä on vastineita lähisukukielissä. *Neiti*-sanalla on vastineita lähi- ja etäsukukielissä ja mahdollisia vastineita samojedikielissäkin, vaikka nämä voivat olla tulos ’naista’ merkitsevän ikivanhan vartalon erillisestä kehityksestä. (SSA 1995; Häkkinen 2004.) Joka tapauksessa sana *neiti* kuuluu vanhaan omaperäiseen sanastoon. Tarkempi johdosten ikä ei ole tärkeä olennon iän kannalta, koska näitä sanoja sisältävä osa vaihtelee yhdyssanassa paljon.

Metsänpiika. Ks. sanan *metsä* etymologia kohdasta 6.1.1.3.3, s.v. metsänemäntä. Sanalla *piika* on vastineita lähisukukielissä (SSA 1995). Alkuperäisesti sen merkitys oli ’tyttö, neiti’ (Häkkinen 2004). Sama sana kuului muinaisruotsiin ja nykyisiin skandinaavisiin kieliin (SSA 1995). SSA:n mukaan lainaussuunta ei ole selvä: samoin kuin sana *poika piika* on voinut lainautua ruotsiin suomesta. Molemmista kieliryhmistä puuttuvat etäsukukielten vastineet (SSA 1995). Uudemman LÄGLOS:n mukaan (2012) *piika* ei ole germaaninen laina. Toisaalta sana on voinut lainautua kantaskandinaavisen kielimuodon jälkeen, 500-luvulla tai myöhemmin, sillä LÄGLOS:ssa on pelkästään tätä aikaa aiempia lainoja. Häkkisen mukaan (2011: 82) sana *piika* tuli suomeen ruotsista keskiajalla (1150–1550). Nimitys on näin ollen suhteellisen uusi.

Metsäntyttö. Ks. sanan *metsä* etymologia kohdasta 6.1.1.3.3, s.v. metsänemäntä. Sana *tyttö* on johdos *tytär*-sanasta, joka on balttilainen laina. Sillä on vastineita lähisukukielissä, saamessa ja mordvassa. (SSA 2000.)

Lisätietoa ja yhteenveto. Sen takia, että olennon nimityksen viimeinen osa vaihtelee aika paljon, voidaan olettaa, että sanaan on voinut kuulua esimerkiksi sanoja *neito* ja *neitsyt* edeltävä muoto *neiti* tai jokin muu naispuoliseen olentoon viittaava sana. Tämän lisäksi vaikka sana *metsä* ei mahdollisesti ole kovin vanha, sillä on varmasti ollut edeltäjiä kaikissa aiemmissa kielimuodoissa. Näin ollen olennon ikää suomessa on vaikea ymmärtää olennon nykyaikaisen nimityksen perusteella, ja olennon nimitys voi myös kuulua erilaisiin uralilaisten kielten sanakerrostumiin.

Sarmela ([1994] 2007: 386) tulee siihen tulokseen, että metsänneito Suomessa on läntinen olento, jolla on vastine Ruotsissa. Hän kertoo, ettei metsänneito kuulunut alkuperäisesti suomalaisten haltijoiden joukkoon. Metsänneitoa tunnetaan pelkästään läntisessä Suomessa, erityisesti lounaassa, ja olento on fiktio. (mt. 411, 412.) Lounais-Suomessa *metsänneidoksi* alettiin nimittää joskus naispuolista metsänhaltijaa (mt. 411). Samanlaisia tarinoita metsänneidosta tai muista olennoista kerrotaan monissa maissa (mp.).

Ks. enemmän metsänneidosta ja metsänhaltijoista luvusta 4.5.1. Ks. muut olennon nimitykset ja nimitysten levikki Sarmelan teoksesta ([1994] 2007: 411), vrt. sinipiioista (Pulkkinen 2014: 76).

6.1.1.3.3. Metsänemäntä

Tarinoiden mukaan metsänemäntä on metsänneidon äiti (vrt. Harva 1948: 354–355).

Metsänemäntä. Sanalla *metsä* on vastineita kaikissa lähisukukielissä ja saamessa. *Metsällä* on toisaalta unkarissa epävarma vastine, jonka äänneet ja merkitys eivät vastaa suomen sanaa täydellisesti. Toisaalta sanalle on esitetty balttilainen etymologia, jota ei aiemmin pidetty varmana äännesuhteiden takia, mutta joka on nykyaikaisen tutkimuksen mukaan äänneellisesti oikea. Merkitykseltäänkin balttilainen sana vastaa hyvin itämerensuomen sanaa. Jos rinnastus unkarin sanaan ei ole oikea, sana on varmasti balttilaista alkuperää. (Häkkinen 2004.) Junttilan mukaan (2016: 94) balttilainen etymologia sanalle *metsä* on nyt hyväksytty keskustelun myötä. Ks. sanan *emäntä* etymologia kohdasta 6.1.1.2, s.v. veden emäntä.

Lisätietoa ja yhteenveto. On todennäköistä, että alun perin *metsänemäntä* oli 'elollistettu metsä' Itä-Suomen alueella (ks. asiasta enemmän 4.5.1.1). Usko elollistettuun metsään kuuluu vanhimpaan uskontokerrostumaan, ja olento on näin ollen erittäin vanha, vaikka sen luonne on muuttunut. On ilmeistä, että siitä huolimatta, milloin ja mistä sana *metsä* tuli kieleen, sillä oli jokin edeltäjä kaikissa kielen kehityksen vaiheissa. Sanan *emäntä* kantasana *emä* on erittäin vanha, ja olennon nimitys on siten voinut koostua osista, jotka myös merkitsivät 'metsää' ja 'emäntää' vuosituhansia sitten.

6.1.1.3.4 Metsäsaunan haltija

Metsäsaunan haltija kuten saunanhaltija voi olla sallimatta ihmisten tulla metsäsaunaan, jos se suuttuu (MT: 332).

Metsäsaunan haltija. Sanan *sauna* etymologia ks. kohdasta 6.1.2.4. Sanojen *haltija* ja *metsä* etymologia ks. kohdista 6.1 ja 6.1.1.3.3, s.v. *metsänemäntä*.

Sarmelan mukaan ([1994] 2007: 385) olento kuuluu luonnonpaikkojen haltijoiden joukkoon ja se on myös usein metsänhaltija (ks. metsänhaltijasta kohdasta 6.1.1.3.1).

6.1.1.4 Maan alla asuvat haltijat: aarteenhaltija, maahinen maanhaltijana, maan herra

Aika usein kanssaeläjät sekoitetaan haltijoihin. Nimitystä *maahinen* käytetään siten sekä kanssaeläjistä että maanhaltijasta. Ks. asiasta enemmän kohdista 4.5.6 ja 6.2.1.

Jos joku haluaa haudata aarteen, hän pyytää maahista (maanhaltijaa) ottamaan sen. Sille voi antaa ehtoja, milloin se panee aarteen näkyviin (usein ehtona on verinen uhri tai se, että vain aarteen hautaaja voi saada sen takaisin). Maahinen hoitaa aarretta ja tarkkailee, että sen saa oikea ihminen. (MT: 407–429.)

Nimitysten etymologia

Aarteenhaltija. Sanan *aarre* etymologia on hämärä, mutta kaikkien SSA:ssä lueteltujen ehdotusten mukaan *aarre* on germaaninen laina. LÄGLOS:n mukaan germaanisperäinen etymologia on kyseenalainen. Sanalla on vastineita karjalassa ja lyydissä, ja se lainautui suomesta viroon. (LÄGLOS 1991; SSA 1992.) Setälän mielestä *aarre* oli alun perin *aarre* tai *aarne* ja merkitsi sekä 'aarretta' että 'aarteenhaltijaa'. Harvan mielestä *aarre* merkitsi pelkästään 'aarretta'. (Harva 1948: 466–468.)

Maahinen. Sanan *maahinen* etymologia ks. kohdasta 6.2.1, s.v. maahinen.

Yhdessä tarinassa aarteenhaltijaa nimitettiin *maan herraksi*, mutta *maan herra* ei ole aarteenhaltijan yleinen nimitys: sitä ei ole Jauhiaisen hakemistossa (1998).

Lisätietoa ja yhteenveto. Luonnonpaikkojen haltijat kuuluvat muinaisuskon vanhimpaan kerrostumaan. Mordvan kielen ’maan-’ ja ’vedenhaltijaa’ merkitsevät sanat ovat yhdyssanoja, jotka koostuvat sanoista *maa* tai *vesi* ja *emo* (Harva 1942: 119, 147). Näin ollen olento on vanha, ja suomea edeltävissä kielimuodoissa olennon nimitys on voinut olla esimerkiksi *maaemä* (ks. lisää emoista kohdasta 6.1.1.2, Yhteenveto). Sanat *maa* ja *emä* ovat ikivanhoja kielessä. Toisaalta uskomukset maanhaltijasta muuttuivat aika paljon ajan kuluessa eikä tarinoista näy vanhimpia uskomuskerrostumia. Sarmela myös kertoo ([1994] 2007: 459), että aarretarinoissa on erilaisia itäisiä ja läntisiä kansainvälisiä motiiveja. On ilmeistä, että maanhaltija aarteenhaltijana kuuluu jo maanviljelyskulttuurin aikaan.

6.1.2 Kulttuuripaikkojen haltijat

Sarmelan mukaan ([1994] 2007: 385) agraarikulttuuriseen aikaan kulttuuripaikkojen haltijoista kerrottiin tarinoita pääasiassa Länsi-Suomessa. Näihin olentoihin ei uskottu kovin vakavasti vaan niistä kerrottiin juonellisia kertomuksia, joilla on kiinteä juoni. Tämä ei tarkoita sitä, ettei kulttuuripaikkojen haltijoihin ollenkaan uskottu vaan kuvaa eroa uskomus- ja kertomusperinteiden välillä samalla alueella samaan aikaan. (mp.) Sarmela myös kertoo (mt. 400), että tarinat kulttuuripaikkojen haltijoista tulivat Suomeen lännestä päin. Ks. lisää kulttuuripaikkojen haltijoista kohdasta 4.4.

6.1.2.1 Kodinhaltija, tonttu

Kodinhaltija ja tonttu ovat sama olento (MT: 323–325). Nimityksellä *kodinhaltija* voidaan kutsua sekä mies- että naispuolista haltijaa, kun taas tontut ovat miespuolisia kodinhaltijoita (Harva 1948: 320). Käytän pro gradu -tutkielmassani näitä nimityksiä synonyymeinä. Kodinhaltijat asuvat taloissa, riihissä ja muissa rakennuksissa, joita ihmiset käyttävät arkielämässä (MT: 323–325). Monien uskomusten mukaan kodinhaltijaksi tulee joku taloon liittynyt vainaja (Harva 1948: 330–335).

Tonttujen asumispaikka on monien uskomusten ja tarinoiden mukaan uuni (MT: 323–325). Toisaalta perinne on kerrostunutta, ja on muitakin uskomuksia tonttujen

asumispaikasta. Paikoittain uskotaan esimerkiksi, että ne asuvat lattian alla. (Harva 1948: 321.) Jos ihmiset muuttavat toiseen taloon, tonttukin usein muuttaa. Tavallisesti tonttu pitäisi silloin kutsua tai viedä mukana (MT: 322). Monissa tällaisissa tarinoissa tonttu on todella painava (MT: 323–325).

Tontuilla on useimmiten harmaa tukka ja vanhoja harmaita vaatteita (MT: 323–325). Monissa tarinoissa tontuilla on yksi silmä, punalakki tai ne tuovat kotiin tavaraa (MT: 323–325), mutta nämä ovat myöhäisperäisiä käsityksiä (Harva 1948: 320).

Jokaisella tontulla on oma luonteensa, ja sen vuoksi ne käyttäytyvät eri tavalla. Osa tontuista auttaa ihmisiä paljon kotitöissä. Toiset suuttuvat puolestaan, jos kotona on likaista tai jos jotakin tehdään väärällä tavalla. Jotkut tontut ovat niin kutsuttuja kovia haltijoita: ne eivät päästä ihmisiä joihinkin paikkoihin, tappelevat, rikkovat likaisia astioita ja niin edelleen. (MT: 323–325.) Silloin niitä nimitetään usein *piruiksi* (mt. 319–343; ks. enemmän meluavasta haltijasta Haavio 1942: 148). Ne voivat loukkaantua, jos niille annetaan uusia vaatteita (MT: 323).

Haltijat ovat todella hyviä kotitöissä. Jotkut ihmiset tulevat toimeen haltijoiden kanssa hyvin: he tarjoavat haltijoille ruokaa ja kunnioittavat niitä, ja haltijat auttavat silloin ihmisiä. Toiset ihmiset eivät osaa löytää oikeaa tapaa kohdella haltijoita, ja tässä tapauksessa haltijat voivat aiheuttaa paljon vahinkoa kotona. Joskus haltijat voivat sanoa ihmisille, miten ihmisten pitäisi käyttäytyä. (MT: 323–325).

Kodinhaltijaperinne on todella kerrostunutta. Harva kertoo (1948: 320–343; 347–348) erilaisista uskomuksista, jotka liittyvät kodinhaltijaan. Kodinhaltijan ja maahisten eroista ja yhtäläisyyksistä ks. 4.5.6.

Nimitysten etymologia

Kodinhaltija. Sanan *koti* etymologia ks. kohdasta 6.8, s.v. lintukotolaiset. Ks. enemmän sanan *haltija* etymologiasta ja merkityksestä kohdasta 6.1. Näistä kahdesta sanasta sanan *haltija* etymologia on tärkeämpi, sillä Haavion mukaan (1942: 114) kodinhaltijaa kutsutaan useammin pelkäksi *haltijaksi*. Sanalla *koti* oli edeltäjä *kota* kielessä.

Tonttu. *Tonttu* on kodinhaltijan myöhempi nimitys (Harva 1948: 320). Sana on alkuosa ruotsin yhdyssanasta *tomtegubbe*, joka mukautui suomeen. *Tomtegubbe* merkitsee ’kodinhaltijaa’. *Tomte* vastaa merkitykseltään suomen sanaa *tontti*, joka on samaa alkuperää: *tontti* on ruotsista lainattu *tomte*. Sana *tonttu* pääsi suomeen, sen

lähisukukieliin ja saameen eri tein, ja oli näin ollen lainattu suomen kielen erillisenä aikana. Sanaa tunnettiin hyvin Suomen länsiosassa, ja Agricolan aikana se oli jo tunnettu. (SSA 2000.)

Lisätietoa ja yhteenveto. Vaikka sana *tonttu* lainattiin, kodinhaltijausko oli suomalaisilla aiemminkin. Suomalaiset ja Suomen sukukansat uskoivat, että kotona asunut haltija asui maan alla, ja tämä uskomus säilyi esimerkiksi metsäsuomalaisilla. (Harva 1948: 32; Palmqvist 1924: 123–124.) Tontuista kuitenkin ajateltiin, että ne asuivat maan päällä. On mahdollista, että tonttujen ja kodinhaltijoiden hahmossa oli suomalaisten omaperäisten kodinhaltijoiden piirteitä. (Pulkkinen 2014: 82.) Kodinhaltijaperinne oli erityisesti suosittu läntisessä Suomessa. Siellä kodinhaltija esiintyi moraalin vartijana. Itäisessä Suomessa kodinhaltija eli rinnakkain ihmisten kanssa, ja jos se suuttui, niin talonväki ei ollut osannut olla häiritsemättä kodinhaltijaa. (Sarmela [1994] 2007: 397, 399.)

Marilaiset uskovat, että talon ilo, onni ja terveys on talon sielu, joka ei esiinny olennon hahmossa. Samanlainen sielu on pelloilla, pihalla ja niin edelleen, ja siinä, missä se on, kaikki kasvaa ja menee hyvin. (Holmberg-Harva 1964: 13–14; samaa suomalaisista Sarmela [1994] 2007: 29.) Marilaisten usko on edelleen heidän muinaisuskonsa jatkumo, ja on hyvin mahdollista, että käsitys talon sielusta on alkuperäisempi kuin käsitys olennoista, joka asuu talossa. Toisaalta suomalaiset alkoivat asua taloissa myöhemmin kuin he erosivat marilaisista, ja heidän käsityksensä kodin sielusta ja haltijoista kehittyivät näin ollen erillisesti. Marilaisten uskomus on kuitenkin todennäköisesti lähempänä vanhimpia uskomuksia sieluista ja olennoista.

On paljon uskomuksellisia teorioita tonttujen ilmestymisestä taloon (Haavio 1942: 214; ks. enemmän Sarmela [1994] 2007: 387, 389). Haavio osoittaa (1942: 214), että suomalainen tonttuperinne koostuu monesta itsenäisestä perinteestä, millä teorioiden erilaisuus selittyy. Tämän lisäksi suomalaisessa kodinhaltijassa on jättiläisten, varallisuuden kartuttajien ja keskiajan paholaisen piirteitä. Olennoissa on myös paljon skandinaavisia piirteitä. (Haavio 1942: 214.)

Sarmelan mukaan ([1994] 2007: 381) juonelliset tarinat kodinhaltijasta liittyivät talonpoikaiseen kyläkulttuuriin (1100–1800) ja olento ruumiillistui vasta 1600–1800-luvulla (mt. 63, 289).

6.1.2.2 Riiehenhaltija, riihitonttu

Riiehenhaltija tai riihitonttu voi olla päästämättä ihmisiä riiheen tai voi auttaa riihitöissä. Se myös ehkäisee tulipaloa silloin, kun ihminen unohtaa, että riihtä lämmitetään tai nukahtaa riiheen. (MT: 328–332.)

Riiehenhaltija, riihitonttu. *Riihi* on ekspansiivinen sana, jolla on vastineita lähisukukielissä ja permiläiskielissä. Sana lainautui itämerensuomesta moniin naapurikieliin. Alun perin sana lienee tarkoittanut 'puimatannerta'. (SSA 2000; Häkkinen 2004.) Sanojen *haltija* ja *tonttu* etymologia ks. kohdista 6.1 ja 6.1.2.1, s.v.tonttu.

Riihitonttu liittyy maanviljelysaikaisiin kulttuuripaikkojen haltijoihin.

6.1.2.3 Myllynhaltija

Myllynhaltija tarkkailee, että tuutissa on jyviä (MT: 334–339).

Myllynhaltija. *Mylly* on peräisin myöhäislatinan kielestä, suomeen se tuli muinaisruotsista, ja sillä on vastineita joissakin lähisukukielissä (SSA 1995). Sanan *haltija* etymologia ks. kohdasta 6.1.

Olento ja sen nimitys liittyvät maanviljelyskulttuurin aikaan.

6.1.2.4 Saunanhaltija

Saunanhaltija voi olla sallimatta ihmisten tulla saunaan, jos se suuttuu (MT: 332).

Saunanhaltija. Sanalla *sauna* on vastineita itämerensuomessa ja saamessa. Se ei merkinnyt vain kylpemiseen liittyvää rakennusta vaan myös muita esimerkiksi asumiseen liittyviä pieniä rakennuksia. *Sauna*-sanaa pidetään vanhana omaperäisenä sanana. (SSA 2000; Häkkinen 2004.) Sanan *haltija* etymologia ks. kohdasta 6.1.

Olento liittyy maanviljelyskulttuuriin: se on yksi kulttuuripaikkojen haltijoista. Sarmela ([1994] 2007: 396) on sitä mieltä, ettei näissä tarinoissa puhuta erillisestä haltijasta vaan kodinhaltijasta.

6.1.2.5 Hevosten haltija, karjasuojan haltija

Karjasuojan haltija tai hevosten haltija hoitaa karjaa tai pelottaa tätä, jos se ei pidä esimerkiksi jostakin hevosesta (MT: 332–334).

Hevosten haltija. Sanalla *hevonen* on vastineita kaikissa lähisukukielissä, mutta varmoja vastineita etäsukukielistä ei löytynyt. Itämerensuomessa on paljon muita hevosiin liittyviä sanoja, jotka ovat germaanisista lainoista, joten *hevonenkin* voisi olla samaa alkuperää. (SSA 1992; Häkkinen 2004.) Aiemmin sanalle esitettiin balttilainen etymologia, mutta se osoittautui vääräksi (Junttila 2016: 110, 116). Junttilan mukaan (mt. 116) sanaa pidetään yleensä germaanisena lainana.

Karjasuojan haltija. Sanalla *karja* on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sitä pidetään mahdollisena germaanisena lainana, vaikka sille on esitetty balttilainenkin etymologia. Molemmissa tapauksissa oletetulla lähdekielen sanalla on sama merkitys 'sotajoukko'. (SSA 1992.) Sanalla *suoja* on vastine karjalassa ja mahdollinen vastine saamessa. Tämän lisäksi sillä on äännesuhteiden takia epävarmoja vastineita kaukaisemmissa etäsukukielissä. Oletetaan, että sana on vanha iranilainen laina, vaikka se voisi myös olla balttilainen laina. (SSA 2000; Häkkinen 2004.)

Lisätietoa ja yhteenveto. On ilmeistä, että olento kuuluu maanviljelyskulttuurin aikaiseen uskoon. Olento ei voi näin ollen olla vanhempi kuin germaaninen tai balttilainen lainakerrostuma. Nimitykset eivät voi olla vanhemmat kuin kantaskandinaavinen lainakerrostuma.

6.1.2.6 Aljokäärmeet, elättikäärmeet, haltijakäärmeet, palvelijat

Ks. lisää elättikäärmeistä ja siitä, miksi ne ovat kodinhaltijoiden joukossa kohdasta 4.5.2.

Suomessa ajateltiin, että haltijat tai maahiset ottavat joskus käärmeen muodon (Haavio 1942: 532–534). Tällaisia käärmeitä nimitettiin *elättikäärmeiksi*, ja niille jätettiin usein maitoa (MT: 435–439). Elättikäärmeet näyttävät tavallisilta (mp.) tai joskus suurilta (Haavio 1942: 538) käärmeiltä. Ne suojaavat karjaa muilta käärmeiltä ja niiden ansiosta karja menestyy (mt. 566).

Elättikäärmeille ei saa tehdä pahaa. Jos elättikäärme tapetaan, paras lehmä tai jopa talon emäntä, isäntä tai lapsi kuolee. Joidenkin tarinoiden mukaan jokaista kotieläintä vastaa

erillinen elättikäärme. Toisten tarinoiden mukaan niitä on tuhansia talossa. Usein elättikäärmeitä liitetään tietäjiin: esimerkiksi tietäjät elättävät käärmeitä tai käyttävät niitä kosta varten. (MT: 435–439.)

Nimitysten etymologia

Haltijakäärmeillä oli paljon nimityksiä, esimerkiksi *aljokäärmeet*, *elättikäärmeet*, *haltijakäärmeet* ja niin edelleen (nimityksistä enemmän ks. Haavio 1942: 534–537; Sarmela [1994] 2007: 115). Näistä nimitys *elättikäärmeet* oli yleisin 1940-luvulla (Haavio 1942: 535). Tarinoissa puhuttiin *elättikäärmeistä*, *aljokäärmeistä*, *haltijakäärmeistä* ja *palvelijoista*.

Aljokäärme. *Aljo* on germaaninen laina. Sillä ei ole vastineita sukukielissä. Lainantajakielessä sanalla oli merkitys 'elättää'. (SSA 1992.) Sanan *käärme* etymologia ks. alempana, s.v. elättikäärme.

Elättikäärme. Sana *elätti* on johdos verbistä *elää*, jolla on vastineita samojedikieliin asti (SSA 1992). Sanan *elätti* lopussa on johdin *-tti*, joka syntyi johtimista *-ttA-* ja *-i* (Hakulinen [1978] 2000: 220). Johdin *-ttA-* palautuu suomalais-ugrilaiseen kantakieleen, mutta sen merkitys on muuttunut ajan kuluessa (mt. 268). Sen nykyaikainen merkitys syntyi ainakin itämerensuomen yhteisenä aikana (ks. esimerkiksi SSA 1992: s.v. kirjoittaa). Johtimella *-i* on vastineita samojedikieliin asti (Hakulinen [1978] 2000: 122). Sana *käärme* on vanha balttilainen laina, jolla on vastineita lähisukukielissä. Saamen vastine on laina suomesta. (SSA 1992.) Näin ollen sana *käärme* syntyi itämerensuomen yhteisenä aikana, ja on mahdollista, että nimitys *elättikäärme* syntyi samana kautena, vaikka se voi syntyä myöhemminkin.

Haltijakäärme. Sanan *haltija* etymologia ks. kohdasta 6.1. Sanan *käärme* etymologia ks. ylempänä, sanan *elättikäärme* aluperäselityksestä.

Palvelija. Sana on johdos verbistä *palvella*, jolla on vastineita karjalassa ja virossa. Sanan *palvella* kannan *palvoa* etymologia on tuntematon, ja sana *palvoa* esiintyy monissa suomen lähisukukielissä. (SSA 1995; Häkkinen 2004.) Johtimen *-ele-* juuret palautuvat ainakin suomalais-ugrilaiseen kantakieleen, ja johdin *-ja* palautuu uralilaiseen kantakieleen (Hakulinen [1978] 2000: 197, 261). Sana *palvelija* on aika nuori sanan *palvella* lähisukukielisten vastineiden perusteella. Sana *palvelija* tunnettiin jo ainakin Agricolan aikoina. (SSA 1995; Häkkinen 2004.)

Lisätietoa ja yhteenveto. Tämän tutkimuksen kannalta kaikista tässä kohtaa käsiteltyjen nimityksien osista tärkeä on vain sana *käärme*, koska muut yhdyssanojen osat vaihtelevat paljon ja nimitys *palvelija* on sekundaarinen. Elättikäärmeiden nimitykset kuvailevat niiden ominaisuuksia tai funktioita. Tarinasto elättikäärmeistä on kansainvälinen ja vanha (Sarmela [1994] 2007: 115–117, 449). Oletetaan, että käärmeiden palvonta on peräisin Aasiasta (mt. 118). (Ks. lisää olennota Suomessa kohdasta 4.5.2.)

6.1.2.7 Laivanhaltija

Laivanhaltija asuu laivalla (MT: 339–340), ja se on todennäköisesti kodinhaltijan käsityksen laajentuma (Harva 1948: 348).

Laivanhaltija. Sana *laiva* on vanha germaaninen laina (SSA 1995). Ks. sanan *haltija* etymologia kohdasta 6.1.

6.1.2.8 Kirkonhaltija

Kirkonhaltija asuu kirkossa. Se voi antaa neuvoja noidille ja se myös hallitsee hautausmaanväkeä (MT: 183, 119; Harva 1948: 501, 502).

Kirkonhaltija. Sana *kirkko* on alasaksalainen laina (Häkkinen 2011: 82). Alkuperäisesti sana on kreikan adjektiivi 'Herralle kuuluva' (Häkkinen 2004). Sanan *haltija* etymologia ks. kohdasta 6.1.

Lisätietoa ja yhteenveto. Nimityksestä on selvä, että olento ilmestyi jo kristinuskon aikana. Sana *kirkonhaltija* on epäilemättä nuorempi kuin sana *kirkko* suomen kielessä. Jos olento syntyi Suomessa, niin kristinuskon tulosta maahan piti kulua monta vuotta ennen olennon ilmestymistä. Toisaalta kirkonhaltija on voinut tulla Suomeen Ruotsista. Tarinoiden levikki on laaja: niitä kerrotaan koko Suomessa. Mordvalaisillakin on kirkonhaltija (Harva 1948: 498). Olento on kansainvälinen (mp.).

Kirkonhaltija ei kuitenkaan voinut syntyä tai tulla Ruotsiin ja Suomeen ennen 1100-lukua, johtuen kristinuskon iästä näissä maissa. Olento liittyy vainajien hautaamiseen kirkkoon (Sarmela [1994] 2007: 387). Jauhiaisen mukaan (1998: 29) tarinat kirkonhaltijasta kuuluvat katoliseen aikaan. Kirkonhaltijauskko edustaa vanhan uskomuksen uutta versiota, joka kehittyi kulttuurin muutoksen vuoksi.

6.1.2.9 Hautausmaanhaltija, haudan haltija

Hautausmaanhaltija ja haudan haltija asuvat hautausmaalla (MT: 115; 127–129).

Hautausmaanhaltija, haudan haltija. Yhdyssanan ensimmäinen osa *hautaus* on johdos kantagermaanisesta lainasta *hauta*, jonka merkitys oli alussa ’kuoppa’ (SSA 1992; Häkkinen 2004). *Maa* on kantauralilainen sana (SSA 1995), ja *haltija* on kantaskandinaavinen laina (SSA 1992; ks. enemmän 6.1).

Lisätietoa ja yhteenveto. Mordvalaisillakin oli hautausmaanhaltija (Harva 1942: 84), vaikka sen nimityksessä on toisia sanavartaloita (suomen sanat *hauta* ja *haltija* ovat suomen ja mordvan yhteistä kantakielimuotoa myöhempiä lainoja). Hautausmaanhaltijaksi tuli mordvalaisilla ensimmäinen maahan haudattu (Harva 1942: 84) samoin kuin tarinoiden mukaan suomalaisillakin.

Usko hautausmaanhaltijoihin ei kuitenkaan voinut kuulua vanhimpaan uskontokerrostumaan: tällaiset uskomukset kuuluivat hiisimetsikköjen vainajakultin aikaan (Sarmela [1994] 2007: 387; ks. enemmän 2.5). Uskomukset hautausmaanhaltijoista kehittyivät näin ollen erikseen suomalaisilla ja mordvalaisilla.

6.1.3 Edellätulija, ihmisen haltija

Edellätulijat ovat myyttisiä olentoja, jotka kulkevat ihmisten edessä (MT: 10–12). Ne eivät jätä jälkiä mihinkään eikä niihin voi koskea. Jokaisella ihmisellä on edellätulija, mutta niitä ei voi aina nähdä. Ne näyttävät samalta kuin ihminen, jolle ne kuuluvat, ja tekevät juuri sitä ja vain sitä, mitä tämä ihminen tulee tekemään myöhemmin: muutaman sekunnin ja muutaman päivän välisenä aikana. Joskus niitä nähdään paikalla, jolla ihminen tulee kuolemaan, pari viikkoa tai jopa muutama vuosi ennen hänen kuolemaansa. (MT: 10–14.) Toisissa tapauksissa ne voivat varoittaa omistajaansa kuolemanvaarasta tai tulla muiden ihmisten luo niin, että ihmiset ymmärtäisivät, että haltijan omistaja tarvitsee apua (MT: 12–14).

Nimitysten etymologia

Edellätulija. Sanan määriteosa *edellä* on ikivanhan sanan *esi* johdos. Sanalla *esi* on vastineita kaikissa lähisukukielissä ja ugrilaisissa kielissä. (SSA 1992.) Se on siten ainakin suomalais-ugrilaiseen kantakieleen kuulunut sana. *-llä* sanassa *edellä* on adessiivin päätte, jonka avulla johdos *edellä* syntyi. Adessiivi paikallissijana kehittyi

itämerensuomen yhteisaikana, ja sana *edellä* ei näin ollen voi olla sitä vanhempi. Oletan, että sanalla voi olla edeltäjä, jonka kantana on voinut myös olla *ete-*. Yhdyssanan perusosa *tulija* on johdettu sanasta *tulla*, jolla on vastineita samojedikieliin asti. *Tulla* on siten ikivanha sana. Johdin *-ja* on myös ikivanha: se kuului nähtävästi jo uralilaiseen kantakieleen. (Hakulinen [1978] 2000: 196; SSA 2000.) Sana edellätulija samassa äänneasussa ei ole itämerensuomen yhteistä aikaa vanhempi. Toisaalta se on voinut aiemmin koostua samoista kannoista ilman *-llä*-päätettä.

Ihmisen haltija. Sanan *ihminen* etymologia ks. kohdasta 6.9.2, s.v. ihmisen hakija. Sanan *haltija* etymologia ks. kohdasta 6.1. Samanlainen sanaliitto on voinut koostua sanojen *ihminen* ja *haltija* edeltäjistä suomen kielen aiemmissa kielimuodoissa. Ks. lisää nimityksestä kohdasta 6.9.3

Lisätietoa ja yhteenveto. Ihmisten haltijoihin uskottiin jo pyyntikulttuurin aikana (Pulkkinen 2014: 70). Muinaisislantilaisissa lähteissä on tietoja samanlaisista olennoista, ja myös skandinaavit uskoivat niihin (Harva 1948: 253). Suomen sukukansojen uskomuksissa on samanlaisia olentoja (esim. Harva 1942: 16–18; Haavio 1967: 289), ja Holmbergin (Harvan) mukaan (1964: 6) kaikilla suomalais-ugrilaisilla oli samanlaisia käsityksiä sieluista. Olento on näin ollen todella vanha, ja on mahdollista, että sen nimityksetkin ovat vanhoja, vaikka ne ovat voineet toisaalta koostua muista olennon tehtäviin tai ominaisuuksiin liittyvistä sanoista. Johdos *edellä* ja mahdollisesti myös *tulija* ovat uralilaista kielimuotoa nuorempia, mutta niiden perusvartalot ovat aika vanhoja, ja nimitys on voinut koostua niistä ainakin suomalais-ugrilaisena aikana. Jos edellätulija ja hahmo olivat alun perin sama ilmiö (ks. enemmän kohdista 4.5.4, 4.5.4.2.3), niin niillä oli erittäin paljon nimityksiä, ja jokin nimityksistä on voinut olla alkuperäinen tai alkuperäinen on voinut unohtua. Mansit ja marilaiset esimerkiksi nimittivät hahmoa *itseksi*.

Pulkkisen mukaan (2014: 70) näiden haltijoiden rooli ihmisten elämässä heikkeni pyyntikulttuurin loputtua eli silloin kun vainajista tuli suvun suojelejoita. Ks. kulttuurivaiheista enemmän kohdasta 2.5. Toisaalta suomalaisilla ja saamelaisilla on memoraatteja edellätulijoista, jotka käyvät siinä, missä ihminen tulevaisuudessa käy. Ainakin vuosina 1967–1970 saamelaisilla oli aika vakava usko edellätulijoihin, mikä johtuu silloin eläneestä memoraattiperinteestä (ks. memoraateista Enges 2012: 139–140, 303). Olisi hyvä tutkia edellätulijoita ja niiden nimityksiä sukukansoilla niin, että olisi mahdollista sanoa enemmän olennon ja nimitysten iästä.

Harvan mukaan (1948: 246–248) ihmisen haltijan nimityksenä käytettiin myös sanaa *aave*. Edellätulijoilla oli muitakin nimityksiä, kuten *eellusmies*, *etiäinen* (esim. Virtanen & DuBois 2000: 92), joita ei ollut lukemissani tarinoissa. Nämä nimitykset kuvaavat olennon tehtäviä.

6.1.4 Tulenhaltijat, valkeat, valkean haltijat

Valkeat ovat haltijoita, jotka asuvat tulisijan sisällä (MT: 327–328; Harva 1948: 343). Muihin kodinhaltijoihin verrattuna ne eivät asu tuhkassa tai maassa, vaan ne ovat itse tulta (Harva 1948: 343). Valkeita pidettiin naispuolisina (valkean emuu, valkean emue) (Harva 1948: 343), ja niille uhrattiin voita ja rasvaa (Harva 1948: 343, 345). Tarinoiden mukaan, jos tulenhaltijoita kohdellaan huonosti, ne voivat polttaa talon (MT: 327–328; Harva 1948: 345).

Nimitysten etymologia

Tulenhaltija. Sana *tuli* kuuluu uralilaisten kielten vanhimpaan yhteiseen sanastoon: sillä on vastineita samojedikieliin asti (SSA 2000). Sanan *haltija* etymologia ks. kohdasta 6.1.

Valkea, valkean haltija. *Valkea* on substantiivistunut adjektiivinen sana, joka oli alussa *tuli*-sanan kiertoilmaus, mutta alueittain se unohdettiin, ja *valkea*-sanallekin keksittiin eufemismeja (Nirvi 1944: 98, 102, 103). Sanalla *valkea* on varmoja vastineita lähisukukielissä, saamessa ja marissa ja epävarmoja vastineita unkarissa. Merkityksessä ’tuli’ sanaa käytetään inkeroisen kielessä ja Suomen länsi- ja keskiosissa. (SSA 2000.) Joissakin lähi- ja etäsukukielissä sanalla on ’salaman’ merkitys (mp.), joka liittyy semanttisesti ’tulen’ merkitykseen. Sanan vartaloa pidetään vanhana ja omaperäisenä (Häkkinen 2004: s.v. valkoinen). Sanan *haltija* etymologia ks. kohdasta 6.1.

Sen takia, että olennon nimityksenä *valkea* merkitsee ’tulta’, sanan ikä ei vaikuta olennon mahdolliseen ikään: *valkea*-sanan lisäksi uralilaisissa kielissä on samaa merkitsevä uralilainen sana *tuli*. Tämän lisäksi suomen sukukielissä on mahdollisesti muitakin tulenhaltijan nimityksiä. Jotta voitaisiin ymmärtää sanan ikää olennon nimityksenä, pitäisi tarkistaa sukukansojen uskomuksia tulenhaltijasta ja sen nimityksiä sukukielissä. Sanan *haltija* ikä ei myöskään rajoita olennon ikää: haltijoita oli uralilaisilla kansoilla ennen sanan *haltija* lainaamista.

Lisätietoa ja yhteenveto. Jauhiaisien hakemiston mukaan (1998: G 1101–1200, s. 235) tulenhaltijoista on ainoastaan tarinoita, jotka kertovat tulenhaltijan kohtelemisesta, ja Myyttillisiä tarinoita -teoksessa on myös vain tällaisia tarinoita. Nämä tarinat ovat didaktisia: ne opettavat hyvää tulen käsittelemistä (Haavio 1942: 193). Tämä tarinatyyppe on vaellustarina (Honko [1979–80] 2013: 141), ja se on tuttu koko Itä-Euroopassa (Haavio 1942: 193). Se, että alueella kerrotaan jotakin vaellustarinaa, ei todista sitä, että tarinassa oleviin uskomuksiin uskotaan tällä alueella (Honko [1979–80] 2013: 141). Jos uskomus kuuluu kuitenkin alueella asuvan kansan uskomuksiin, niin on olemassa myös memoraatteja aiheesta (mp.; ks. lisää tulenhaltijatarinoista Honko 1980: 117).

Harvan mukaan tulenhaltijoihin uskottiin Suomessa jo muinaisaikoina. Tulenhaltija oli alun perin naispuolinen tulen emo, joka oli itse elollistettua tulta. (Harva 1948: 344.) Haavio (1942: 210) luettelee joitakin tutkijoita, jotka ovat tulleet siihen tulokseen, että kodinhaltija on tulenpalvonnan ja tulenhaltijan jatkumo. Tulenpalvonta oli ominaista monille muinaisille kansoille (mt. 212–213), ja suomalaisilla tulenhaltijoilla oli tärkeä sija kodinhaltijaperinteessä, sillä tuli oli tärkeä elämän edellytys (Harva 1948: 346). Näyttää siltä, etteivät tarinoissa olevien tulenhaltijatarinoiden juuret ulotu vanhimpiin uskomuksiin, vaikka vanhimmat uskomukset loivat pohjaa, jonka perusteella kansainväliset tarinat tulenhaltijoista voivat tuntua suomalaisille luontevilta.

6.1.5 Huppiaiset, unihuppiaiset, unikakkiaiset

Unikakkiaiset näyttäytyvät unessa ja kertovat aarteen sijainnista (MT: 415–420; Harva 1948: 468). Sen lisäksi ne voivat antaa ohjeita siitä, miten aarteen voi saada omakseen (MT: 415–420). Ks. enemmän olennoista ja sen nimityksistä Sarmelan teoksesta ([1994] 2007: 256).

Huppiainen, (uni)kakkiainen. Sanalla *uni* on vastineita lähisukukielissä ja mordvassa. On mahdollista, että se on vanha indoeurooppalainen laina. (SSA 2000.) Sanat *huppiainen* ja *kakkiainen* ovat todennäköisesti deskriptiivisiä (vrt. SSA 2000: s.v. hupattaa). Wiklundin mukaan (1920: 12) sana *huppi* on deskriptiivinen, ja näyttää siltä, että sana *huppiainen* on yhteydessä tähän sanaan. Sanoja *(uni)kakkiainen* ja *(uni)huppiainen* ei ole SSA:ssä, Nykysuomen etymologisessa sanakirjassa, UEW:ssä, SKES:ssa, LÄGLOS:ssa eikä Álgu-tietokannassa, mutta esimerkiksi Jauhiaisien tarinoiden hakemistossa (1998: A 811, A 821, s. 79) nämä olennot ja niiden nimitykset

esiintyvät (ks. myös Sarmela [1994] 2007: 451, 456). Nimitys *unikakkiainen* esiintyy myös Nykysuomen sanakirjassa.

Lisätietoa ja yhteenveto. Sarmela ([1994] 2007: 456) olettaa, että olento on fiktio. Hän myös kertoo, että unet, joista saadaan tietoa jostakin, liittyivät itäiseen perinteeseen, ja suunnilleen sama levikki on tarinoilla unikakkiiaisista ja -huppiiaisista (mt. 34, 451, 456). Sarmelan mukaan ([1994] 2007: 459) aarretarinoissa on erilaisia itäisiä ja läntisiä kansainvälisiä motiiveja.

6.2 Maahiset (maahiaiset)

Maahiset on maan alla asuva kansa. Harvan mukaan maahiset ovat maanhaltijoita (Harva 1948: 263, 286), mikä on joissakin tapauksissa oikeudenmukaista (tässä on puhe olennon lajista eikä pelkästään nimityksestä; ks. myös kohtaa 6.1.1.4). Pulkkinen nimittää maahisia puolestaan *kanssaeläjiksi* (2014: 69–70), ja tämä termi sopii maahisille parhaiten useimmissa tapauksissa. Ks. enemmän maahisista haltijoina ja kanssaeläjinä kohdista 4.5.6 ja 4.3.

6.2.1 Maan maahiset: maahiset, maanalaiset, maanhaltijat

Maahiset ovat tavallisesti näkymättömiä, mutta silloin kun niitä nähdään, ne ovat useimmiten ihmisten kaltaisia olentoja (Kempainen 1960: 38). Niillä on hyvää karjaa, ja niiden elämäntavat ovat samanlaiset kuin ihmisillä (MT: 388–391; Harva 1948: 267–268).

Maahiset kutsuvat joskus ihmisiä kotiin. Siellä ei saa puhua, maistaa ruokaa tai ottaa mitään lahjaksi. Joidenkin tarinoiden mukaan maahisten luona ei edes saa istua. Jos näitä sääntöjä ei noudata, niin jää maahisten luo ikuisesti. (MT: 391–394.) Maahiset menevät joskus naimisiin ihmisten kanssa (MT: 398–399; Harva 1948: 269).

Maahiset voivat vaihtaa ihmisten lapsia, jos niitä ei tarkkailla kunnolla. Lapsen sijalle ne jättävät maahisten akan, joka näyttää lapselta, syö paljon, mutta ei kasva ollenkaan. (MT: 400–402; Harva 1948: 268–269.) Jos akkaa kohdellaan huonosti, maahiset ottavat sen pois ja palauttavat lapsen (mp.). Ne hoitavat varastettua lasta hyvin (MT: 400–402). Samanlaisia tarinoita kerrotaan myös pirusta, mutta tämä on uudennos, ja alun perin niitä kerrottiin juuri maahisista (Pulkkinen 2014: 89).

Jos ihmiset eivät halua suuttuttaa maahisia, he eivät saa kaataa likaista tai kuumaa vettä maahan (Harva 1948: 283).

Ks. lisää nimityksestä *maanhaltijat* * luvun 6.2.3 alla.

6.2.2 Vuorten maahiset: (vuoren)peikot, vuorten haltijaväki

Vuorenpaikot asuvat vuoristossa (tavallisesti luolissa) (MT: 387–404). Joskus niistä kerrotaan, että ne asuvat ihmisten kylien alla (MT: 389), mutta oletan, että tässä tapauksessa ne sekoitetaan maassa asuviin maahisiin. Paikat inhoavat kirkonkellojen ääntä (MT: 404). Jos kirkko rakennetaan niiden asumispaikan lähelle, ne muuttavat. Paikoilla on joissakin elämäntilanteissa samat tunteet kuin ihmisillä, ja niillä on karvat jaloissa ja kaulassa. (MT: 387–404.) Paikkojen elämä muistuttaa ihmisten elämää monella tavalla: niilläkin on perheitä, ne voivat pyytää apua ihmisiltä tai päinvastoin auttaa (MT: 388–389, 394–398). Vuorenpaikot peuhaavat joskus ihmisten taloissa: ne voivat esimerkiksi pysäyttää kellon, päästää karjan ulos talvella (MT: 402–404). Jos ruokaa kirotaan, paikat voivat saada osan siitä (MT: 391).

6.2.3 Veden maahiset: vedenhaltijat, vetehiset

Vetehiset on kansa, joka asuu veden alla (MT: 360–373). Niillä on perheitä ja karjaa, joka tulee öisin syömään ruohoa maan pinnalle (MT: 362–364; Harva 1948: 268). Joskus vetehiset tulevat maan pinnalle pyytääkseen ihmisiltä apua: ihmiset osaavat kehrätä villaa, tehdä sepäntöitä, siunata kuolevia ja niin edelleen, kun taas vetehiset eivät sitä osaa. (MT: 360–373.)

Ks. lisää nimityksestä *vedenhaltijat* * luvun 6.2.3 alla.

(*)

Maahiset eivät itse asiassa ole haltijoita: ne ovat kanssaeläjiä – ihmisten kaltainen kansa, jonka elinkeinot ovat arkaistisempia kuin agraaristen suomalaisten elinkeinot. Monissa tarinoissa ne sekoitetaan kuitenkin maan- ja vedenhaltijoihin. (Siitä enemmän ks. kohdista 4.5.6 ja 6.1.1.1.) Sanojen *maanhaltija* ja *vedenhaltija* etymologia ks. kohdista 6.2.4, s.v. maanhaltija, ja 6.1.1.2, s.v. vedenhaltija.

6.2.4 Maahisten nimityksien etymologia

Maahinen (maahiainen). *Maahinen* on johdos ikivanhasta sanasta *maa*, joka kuului jo uralilaiseen kantakieleen. *Maata* pidetään vanhana omaperäisenä sanana, mutta se on voinut myös olla vanha indoeurooppalainen laina. (SSA 1995; Häkkinen 2004.)

Johdoksella *maahinen* on vastineita joissakin lähisukukielissä, ja se on johdettu kahden johtimen avulla: *-h-*, jolla on paikallisuuden merkitys, ja *-inen-*, jolla on useita merkityksiä. *Maahinen*-sanana merkitys on siten sananmukaisesti 'maassa oleva'. (SSA 1995; Häkkinen 2004.)

-hinen-johtimella on vastine saamen kielessä: johdin on näin ollen kuulunut ainakin varhaiskantasuomeen (Tunkelo 1930: 391–392). Tunkelo on jakanut tämän johtimen avulla johdettuja sanoja muutamaan ryhmään, joista *maahinen* ja *vetehinen* kuuluvat todennäköisesti yhteen merkitykseltään varhaisimmista ryhmistä (mt. 372, 374–376, 389).

Lisätietoa nimityksestä ja olennosta. Monien kansojen uskomuksissa oli maahisia vastaavia olentoja, joiden nimityksetkin ovat tavallisesti samanlaisia: *maa*-sanana johdoksia. Samalla tavalla kuin suomessa nämä nimitykset olivat myös sairauden nimityksiä. (Harva 1948: 265.) Suomalaiset käyttävät nimitystä *maahinen* Peräpohjolassa ja Länsi-Pohjassa (Sarmela [1994] 2007: 415).

Maanalainen (vrt. 6.9.5, s.v. manalaiset [maanalaiset]). *Maanalainen* on *maahisen* synonyymi tarinoissa. *Maanalainen* on yhdyssana, jolla on vastineita sekä lähisukukielissä että saamessa. Sanaan kuuluva osa *maa* on peräisin kantauralista. (SSA 1995.) Yhdyssanan toinen osa *alainen* on johdos ikivanhasta vartalosta *ala-*, jonka johdoksia on sekä kaikissa uralilaisissa kielissä että muissakin kielikunnissa (SSA 1992). Johdin *-(h)inen* kuului ainakin varhaiskantasuomeen (Hakulinen [1978] 2000: 148). *Alainen*-sanalla on vastineita lähisukukielissä ja saamessa (SSA 1992).

Merkitykseltään yhdyssanan osat kuuluvat kielen ydinsanastoon, ja koska näiden osien vartalot ovat ikivanhoja, sana on voinut koostua samoista vartaloista jo ennen kantasuomalaisista aikaa, mutta johdin *-(h)inen* ei nähtävästi kuulunut siihen.

Maanhaltija. Sana *maa* on kantauralilainen (SSA 1995). Sanan *haltija* etymologia ks. kohdasta 6.1. Ks. myös nimityksestä kohtaa (*) alaluvusta 6.2.3.

Peikko. Sanalla *peikko* ei ole varmoja vastineita sukukielissä. Sillä on oletettu vastine karjalassa, mutta sen merkitys eroaa suomen sanan merkityksestä aika paljon. (SSA 1995; Häkkinen 2004.) Tämän lisäksi sanalla on mahdollinen vastine virossa (Koivulehto 2005: 327–328). Aiemmin oli olemassa vain yksi mahdollinen selitysvaihtoehto: sanan *peikko* oletettiin olevan laina germaanisista kielistä (Nirvi: 1982: 104–119). Tuon version mukaan sana oli myös yhteydessä sanaan *peijaiset* (mp.). Koivulehto (2005: 328–329) tulee siihen tulokseen, että *peikko* on mieluummin balttilainen laina. Oletetut germaanisten ja balttilaisten kielten originaalit ovat muuten vastineita, mutta äänteellisistä syistä *peikko* näyttää olevan laina balttilaisista kielistä (mp.). Merkitykseltään molemmat etymologiat ovat kuitenkin Koivulehdon mielestä (mp.) sopivia. Balttilaisen sanan semanttinen yhteys paholaiseen voi mielestäni olla lähempänä yliluonnollisen olennon nimitystä kuin germaanisen sanan merkitys ’lainsuojaton’. Tämän lisäksi Koivulehto todistaa (2005: 329–330), että sana *peijaat* on muinaisindoaarjalainen laina ja sillä ei siten ole yhteyttä sanaan *peikko*. LÄGLOS:n mukaan *peikko* on tuskin germaaninen laina.

Lisätietoa nimityksestä ja olennosta. Nimityksiä *peikko* ja *vuorenpeikko* käytetään Etelä- ja Keski-Pohjanmaalla (Sarmela [1994] 2007: 415). Tarinat vuorenpeikoista keskittyvät läntiseen Suomeen (mt. 381), mikä selittyy nähtävästi itäisen ja läntisen kulttuurin erolla. Tämän lisäksi olennon ominaisuudet vastaavat ruotsalaisten ja norjalaisten peikkojen (*troll*) ominaisuuksia. Sarmelan mukaan nimitys *vuorenpeikko* vastaa skandinaavista nimitystä *bergfolk*, joka ei kuitenkaan ole kovin yleinen Ruotsissa. Perinne on laina Skandinaviasta. (mt. 415.)

Vedenhaltija. Ks. 6.1.1.2.

Vuorenpeikko. Sanan *peikko* etymologia ks. ylempänä, s.v. *peikko*. Sanan *vuori* etymologia ks. alempana, s.v. *vuorten haltijaväki*. Sana *vuori* on ikivanha, ja se on vanhempi kuin sana *peikko* suomen kielessä.

Vuorten haltijaväki. Sanalla *vuori* on vastineita vain obinugrilaisissa ja permiläisissä kielissä eikä itämerensuomessa (SSA 2000; Häkkinen, Kaisa 2004). Jaakko Häkkisen (2009: 23) ja Ante Aikion (2012: 233) mukaan sana kuului jo uralilaiseen kantakieleen. Sanan etymologia ei ole loppuun asti selvä: toisaalta se on voinut olla omaperäinen sana, toisaalta nyt oletetaan, että se on voinut olla kanta-arjalainen laina (Kallio 2006b: 12; Häkkinen, Kaisa 2011: 76), vaikka mahdollisen lähdekielen ja lainansaajakielen sanojen äänneasu ei ole täysin vastaava (Häkkinen, Jaakko 2009: 23). Näiden oletuksien

perusteella sana *vuori* suomen kielessä on ainakin 3900 vuotta vanha (ks. luvut 1.5.1 ja 3). Sanojen *haltija* ja *väki* etymologia ks. kohdista 6.1 ja 6.3.3.

Lisätietoa. Skandinaviassa vuorenpaikkoja nimitetään *bergfolk* 'vuorenväeksi' (Keightley 1828: 160). On mahdollista, että suomalainen nimitys on käännöslaina tai se voi olla itsenäisesti muodostettu nimitys. Perinne vuorenpaikoista on skandinaavinen laina (ks. 6.2.4, s.v. peikko), mikä viittaa siihen, että nimitys *vuorten haltijaväki* on voinut myös lainautua.

Vetehinen. Sana on johdos sanasta *vesi*, ja sillä on tarkkoja vastineita karjalassa, lyydissä ja vepsässä (SSA 2000). Sanan *vesi* etymologia ks. kohdasta 6.1.1.2, s.v. veden emäntä. *-hinen*-johtimesta ks. kohdasta 6.2.4, s.v. maahinen. Nimitystä *vetehinen* käytetään vain Itä-Suomessa ja Karjalassa, ja se esiintyy näillä alueilla useammin kuin nimitys *veden emä* veden haltijan nimityksenä (Siikala 2014: 372; ks. enemmän kohdasta 6.1.1.1).

6.2.5 Lisätietoa ja yhteenveto maahisista ja niiden nimityksistä

Maahinen on hyvin kansainvälinen olento, jonka pääominaisuudet – asumispaikka, sairauden aiheuttaminen ja usein pieni koko (Harva 1948: 265) – ovat säilyneet hyvin ajan kuluessa. SSA:n mukaan samanlaisia käsityksiä maassa asuvista olennoista on skandinaaveilla ja saamelaisilla (SSA 1995). Tämän lisäksi Keightley (1828) kertoo monista muista kansoista, joilla on samanlaisia uskomuksia.

Käsitykset kolmikerroksisesta maailmasta ovat todella vanhoja osana suomalais-ugrialaisten muinaista maailmankuvaa (esim. Pentikäinen 1973: 198; Harva 1942: 82), ja vastaavia kertomuksia alimaailmasta ja maanalaisista olennoista on samojedeillakin (Harva 1948: 296). Käsitys maanalaisista olennoista voi olla todella vanha, vaikka monet maahisten piirteet ovat voineet lainautua myöhemmin lännestä.

Engesin mukaan (2012: 133) tutkijat ovat sitä mieltä, että saamelainen maahisperinne on lainaa Skandinaviasta. Maahisten yleisimpiä nimityksiä saamessa on tulkittu norjalaisiksi lainoiksi (mp.).

Suomessa esiintyviä tarinoita maahisista lainattiin myös lännestä päin, koska samanlaisia motiiveja esiintyy saamelaisessa maahisperinteessä ja koko Fennoskandiassa (ks. motiiveista enemmän Enges 2012: 133–135) ja tarinoita

maahisista ja vuorenpaikoista kerrotaan Suomen länsiosissa (Sarmela [1994] 2007: 381).

Harvan mukaan (1948: 319) uskomuksia maahisista on muutama kerrostuma, joista maahiset ihmisten kaltaisina olentoina on nuorempi kuin maahiset olentoina, joita pelättiin ja joille uhrattiin. Sarmela ([1994] 2007: 417) kertoo, että maahiset ihmisten kaltaisina olentoina ovat nuoria olentoja Suomessa. Uskomukset vedenhaltijan karjasta, alimaailmasta, jossa kaikki on nurinpäin, ja vainajista, jotka elävät maan alla, ovat vanhempia kuin edellä mainittu maahisperinne (mt. 418). Ks. enemmän kohdasta 4.5.6. Uudempi maahisperinne on kristillistä alkuperää (1100–1800). Monet tarinat, kuten tarinat ihmisten avusta maahisille tai vaihdokkaista, kuuluivat agraariseen kyläkulttuuriin (1600–1800). (Sarmela [1994] 2007: 63, 418.) Jauhaisen mukaan (1998: 29) tarinat, joissa on puhe kirkonkelloista, kuuluvat katoliseen aikaan.

6.3 Hiidenväki

6.3.1 Taustatietoa olennoista ja nimityksestä

Pelkästään tarinoista on vaikea ymmärtää, mikä on hiidenväki: siitä kerrotaan paljon erilaisia tarinoita eikä ole alusta asti selvää, puhutaanko tarinoissa samasta olennoista, jota on muutama tyyppi vai nimitetäänkö *hiidenväeksi* erilaisia olentoja.

Muinais- ja kansanuskon tutkimuksesta käy ilmi, että *hiidenväeksi* nimitettiin erilaisia olentoja eri puolilla Suomea (ks. *hiisi*-sanana merkityksestä enemmän kohdasta 4.5.5). Pohjois-Satakunnan ja Etelä-Pohjanmaan välissä *hiidenväeksi* nimitetään maahisia. Joskus sama nimitys liittyy jättiläisiin. Satakunnassa, Pirkanmaan länsiosassa, Lavansaarella, Seiskarilla ja Inkerin luterilaisalueilla kerrottiin tarinoita hiidenväestä, joka erosi sekä jättiläisistä hiisistä että maahisten kaltaisesta hiidenväestä. Tällainen hiidenväki on lähellä suomalaisten perinteistä kalmanväkeä, vaikka hiidenväki on dynamisempi. (Pulkinen 2014: 129–130; Sarmela [1994] 2007: 414; ks. enemmän mt. 131.)

6.3.2 Hiidenväki, joka on lähellä kalmanväkeä

(Muista hiidenväkiolennoista ks. kohdat 4.5.6, 6.3.1 ja 6.4). Hiidenväki on pieniä vaarallisia olentoja, joiden keskuudessa tarinoiden mukaan nähdään joskus vainajia, jotka elivät syntistä elämää. Hiidenväki on usein näkymätön, mutta näitä olentoja voi

aina kuulla, koska ne ovat todella meluisia. Niillä on aina kulkusia, joiden kilinää kuulee ennalta. (MT: 135–139.) Hiidenväellä on omia teitä, joille ei saa astua (Harva 1948: 275). Jos ihminen tulee vahingossa hiidenväen tielle ja kuulee väen lähestyvän, hänen on syytä tekeytyä nukkuvaksi: sitten olennot eivät tee pahaa hänelle (MT: 135–139).

6.3.3 Nimityksen etymologia

Hiidenväki (ks. olennoista ja niiden nimityksien samanlaisuudesta enemmän kohdista 4.5.5, 4.5.6, 4.5.7 ja 6.4). Sanalla *hiisi* on vastineita karjalassa ja virossa (SSA 1992). Arvellaan, että se on germaaninen laina, joka tuli Suomeen pronssikaudella, n. v. 1600–500 eaa. (Pulkkinen 2014: 123). On muutama oletettu vaihtoehto, mistä germaanisten kielten sanasta *hiisi* syntyi suomeen, mutta mikään niistä ei ole täysin varma (LÄGLOS 1991; SSA 1992).

Sanan *hiisi* alkuperäinen merkitys oli joko ’kalmisto’ tai ’pyhä lehto’, ja näistä ’pyhä lehto’ on todennäköisempi vaihtoehto (Pulkkinen 2014: 123). Myöhemmin, kristinuskon tultua, hiisiä alettiin demonisoida, ja sana sai ’paholaisen’ ja erilaisten olentojen merkityksiä (mt. 125, 128). Samalla tavalla suomen sanalla *metsä* on lähisukukielissä ’paholaisen’ ja ’metsänhaltijan’ merkityksiä (Harva 1948: 350; SSA: s.v. metsä).

Sanalla *väki* on varmoja vastineita obinugrilaisiin kieliin asti. Unkarin ja samojedikielten vastineet ovat epävarmoja. Sanan alkuperäisenä merkityksenä pidetään ’voimaa’, ja juuri tässä merkityksessä se esiintyy uskomusolentoihin liittyvissä sanoissa. (SSA 2000; Häkkinen 2004.)

Nimitystä *hiidenväki* ’kalmanväen’ ja ’maahisten’ merkityksessä käytetään Suomen länsiosissa. Nimitystä *hiisi* käytetään jättiläisen nimityksenä koko Suomen alueella. (Sarmela [1994] 2007: 126, 414, 417.)

Lisätietoa ja yhteenveto. Tällaisen hiidenväen kaltaiset olennot esiintyvät myös skandinaavien, germaanien ja saamelaisten uskomuksissa (Pentikäinen 1995: 224–228). On jopa mahdollista, että *hiisi* ’kalmistona’ tuli germaaneilta.

On vaikea sanoa ilman erillistä tutkimusta, käytettiinkö sanaa *hiisi* olentojen nimitysten osana ennen kristinuskon tuloa (ks. myös 6.4, s.v. hiidet, hiidenväki). ’Pyhänä lehtona’ *hiisi* on voinut antaa *hiidenväki*-sanalle ’metsänväki’-merkityksen. Harvan mukaan

(1948: 275–276) kalmanväen kaltaiset olennot, joilla on omia teitä metsässä, ovat kansainvälisiä. Olisi hyvä tutkia uskomuksia samanlaisista olennoista ja näiden olentojen nimityksiä suku- ja naapurikansoilla niin, että olisi mahdollista sanoa asiasta enemmän.

6.4 Hiidet, hiidenväki, jättiläiset, kalevanpojat, kalliokööpelit, munkit, munkkilaiset, nunnat, vuorenväki

Jättiläiset ovat erittäin isoja ihmisten kaltaisia olentoja. Tavallisesti ne asuvat vuorilla, mutta joskus järvissäkin (MT: 481). Tarinoiden mukaan monet maaston muutokset ovat jättiläisten aiheuttamia (MT: 452–457), esimerkiksi eri paikoissa olevat lohkarreit, viikatteet, hiekkavuoret jne. Jättiläisillä on karjaa (MT: 481–482). Kokonsa ansiosta jättiläiset ovat kovin voimakkaita, joten niillä rakennutettiin kirkkoja, teitä ja siltoja (MT: 455). Palkaksi jättiläiset saivat tavallisesti ruokaa, mutta ihmiset eivät joskus halunneet maksaa jättiläisille mitään ja pettivät ne (mp.). Jättiläiset inhoavat kirkonkellojen ääntä (MT: 475–476). Jos ne kuulevat sitä, ne heittävät suunnattomia kivenlohkareita kirkon suuntaan, mutta eivät tavallisesti osu maaliin (MT: 449–488). Jos jättiläiset eivät pidä paikasta, jonka ihmiset valitsivat kirkon rakentamiseen, ne rikkovat öisin sitä, mitä päivisin rakennettiin (MT: 473–474). Joskus ne neuvovat itse, mikä paikka on hyvä kirkolle (mp.). Joskus jättiläisiä nimitetään eri pirun nimillä tai niistä käytetään muita nimityksiä (MT: 449–488; Jauhiainen 1998: 275).

Lisätietoa olennosta. Jättiläiset ovat ainoastaan aitiologisia olentoja (Pulkinen 2014: 97): kukaan tarinoitsija ei väitä nähneensä jättiläisiä. Tarinoissa, joissa jättiläisillä on karjaa, ne muistuttavat kanssaeläjiä. On mahdollista, että näissä tarinoissa jättiläiset sekoitettiin maahisiin.

Nimitysten etymologia

Hiidet, Hiidenväki. Sanojen *hiisi* ja *hiidenväki* etymologia ja sanojen muita merkityksiä ks. kohdista 6.3.3, 4.5.7 ja 4.5.5. Kaikista lähisukukielistä sanalla *hiisi* on ’jättiläisen’ merkitys myös virossa (SSA 1992). Nimitystä *hiisi* jättiläisistä käytetään koko Suomen alueella (Sarmela [1994] 2007: 414).

Jättiläinen. *Jättiläinen* on *jätti*-sanan variantti. *Jätti* on laina ruotsista, jossa se myös merkitsee suurta yliluonnollista olentoa. Sana mainittiin ensimmäisen kerran vuonna

1786. Sitä käytettiin Länsi-Suomen paikannimissä. Ruotsalainen *jätte* on riimukirjoituksissa ollut *iatun*-sanana versio. (SSA 1992.)

Kalevanpojat. Sanalla *Kaleva* (myyttillinen henkilönnimi) on vastineita virossa ja karjalassa (SSA 1992); sillä on myös mahdollinen vastine saamessa (Junttila 2016: 108). Sanan etymologia on kiistanalainen (SSA 1992). Joskus sille esitettiin mahdollinen balttilainen etymologia (SSA 1992), mutta Junttila (2016: 254) tulee siihen tulokseen, ettei sana *Kaleva* voi olla balttilainen laina. Sanalla *poika* on samaa merkitseviä vastineita lähi- ja etäsukukielissä ugrilaisiin kieliin asti. Se on näin ollen vanha omaperäinen sana. (SSA 1995.) Sanalla *kalevanpoika* on vastine virossa. Agricola käyttää *kalevanpojat*-sanaa Daavidin psalmtarin esipuheessa. (SSA 1992.)

Nimeä *Kaleva* käytetään kansanrunoudessa kahdessa tapauksessa: silloin, kun puhutaan myyttillisistä sankareista ja silloin kun halutaan sijoittaa tapahtumia myyttilliseen kontekstiin. Kalevanpoika esiintyy runoissa joko itsenäisenä hahmona tai Lemminkäisen ja Kullervon määreenä. Poikkeuksellisissa tapauksissa Väinämöistäkin nimitetään *kalevanpojaksi*, vaikka useimmiten hän on Ilmarisen kaltainen jumalsankari, Kalevan vanhin. (Siikala 2014: 229–230.)

Näyttää siltä, että sana syntyi itämerensuomen yhteisaikana, vaikka sen määriteosan etymologia on toistaiseksi tuntematon.

Kalliokööpeli. Kalliokööpeleistä kerrottiin yhdessä tarinassa: siinä näin nimitetään jättiläisiä (MT: 464). Sana *kallio* on germaaninen laina (SSA 1992). *Kööpeli* on murteellinen variantti sanasta *kyöpeli*, joka merkitsee ’kotonakulkevaa vainajaa’, ’kalmanväkeä’ tai ’paholaista’ (Jauhiainen 1998: C 471, C 1871, E 1321, s. 106, 132, 210; ks. enemmän vainajista, kalmanväestä ja paholaisesta kohdista 6.11, 6.9.5 ja 6.15). Harvan mukaan (1948: 480–482) sanan alkuperäinen merkitys suomessa oli ’aave’, ’vainajan haamu’, ja myöhemmin se sai ’maahisen’ ja pienen hyönteisen merkityksiä. Sanan alkuperäinen asu kirjakielessä oli *kööpeli* eikä nykyaikainen *kyöpeli*. Murteissa *kyöpelillä* on muitakin merkityksiä, kuten ’peikko’. Sana on todennäköisesti laina varhaisuusruotsista, ja lähdekielessä sillä oli ’tontun’ tai ’vuorenpikon’ merkitys, mikä näkyy muistakin nykyaikaisista germaanisista kielistä. (SSA 1992; Häkkinen 2004.)

Sana *kallio* on ilmeisesti vanhempi kuin *kööpeli*: toisella on vastineita lähisukukielissä, ja toisella niitä ei ole. Siksi sanan ikään vaikuttaa vain olennon (tai olentojen) nimitys *kööpeli*, joka on suhteellisen nuori suomen kielessä. Siitä huolimatta, mitä ylempänä

luetelluista olennoista sana *kööpeli* merkitsee, se on todennäköisesti nuorempi suomen kielessä kuin kaikki nämä olennot suomalaisten uskomuksissa, ja näin ollen se ei voi olla niiden alkuperäinen nimitys.

Munkki (*Mukki, muukki, munkkilainen, muukkilainen*). Sana on suhteellisen vanha laina ruotsista. Alkuperäisesti se tuli kreikasta latinan kautta. Kreikan kielessä sana oli yhtä merkitsevän sanan johdos 'yksinäinen'. (SSA 1995.) *Munkki* on uskontoon liittyvä kulttuurisana, joka, kuten monet muutkin samaan aihepiiriin kuuluvat sanat, tuli suomeen ruotsin kautta. Johdin *-lainen* on vanhempi kuin sana *munkki* suomen kielessä (Hakulinen [1978] 2000: 161): se ei rajoita sanan ikää.

Jauhiaisen mukaan (1998: 29) tarinat munkeista ja nunnista ovat peräisin katoliselta ajalta, kun taas Sarmela ([1994] 2007: 430) kertoo, että nämä sanat saivat mahdollisesti uuden merkityksen vasta uskonpuhdistuksen jälkeen.

Nunna. Samoin kuin *munkki* sana on tullut latinasta (keskilatinasta) suomeen ruotsin kautta. Sana lainautui myöhemmästä muinaisruotsista tai varhaisemmasta uusruotsista. Agricola käytti sanaa teksteissään. Latinassa *nunna*-sanalla oli lisäksi 'lapsenhoitajan' merkitys, sana voi näin ollen olla alkuperäisesti lapsenkielestä. (SSA 1995.)

Tarinoiden ja nimitysten iästä ks. 6.4, s.v. munkki.

Vuorenväki. Sanojen *vuori* ja *väki* etymologia ks. kohdista 6.2.4, s.v. vuorten haltijaväki, ja 6.3.3. Skandinaviassa *vuorenväeksi* nimitetään peikkoja (Keightley 1828: 160).

Lisätietoa ja yhteenveto. Muinaisskandinaavisten runojen mukaan alkujättiläiset elivät ennen maailman syntyä ja hallitsivat alkuaikoja (Siikala 2014: 222). Näyttää siltä, että vaikka Väinämöistä ei nimitetä säännöllisesti *kalevanpojaksi* (mt. 229–230), hänkin on jättiläisten sukua (ks. mt. 218–231, erit. 220). Hänen sukunsa eli jo ennen maailman alkua samoin kuin skandinaaviset jättiläiset (mt. 220). Siikala (2014: 223) vertailee runoa Väinämöisen ja Joukahaisen kilpailusta skandinaaviseen runoon Odinin ja Vafthrudnirin kilpailusta.

Kaikista tässä kohtaa käsitellyistä sanoista *kalevanpojat* ja *hiidet* ovat vanhimpia (mahdollisesti myös *hiidenväki*). Molemmilla nimityksillä on samaa merkitsevä vastine virossa. Nimitys *vuorenväki* voi olla joko omaperäinen tai käännöslaina. Muut nimitykset tulivat Suomeen Ruotsista. Eeppisten runojen ja sanan *Kaleva* levikki

viittaavat siihen, että jättiläisistä puhuttiin eepisinä sankareina jo itämerensuomalaisen yhteisaikana. Käsitys on voinut kuitenkin olla laina skandinaaviselta taholta. Tarinat jättiläisistä ovat kansainvälisiä (Sarmela [1994] 2007: 431). Jos olento ei tullut Suomeen lännestä, niin se ainakin sai länsimaista vaikutusta, mihin viittaavat lainatut nimitykset ja tarinat. Tämän lisäksi tarinat jättiläisistä keskittyvät läntiseen Suomeen (Sarmela [1994] 2007: 381, 430), mikä voi selittyä joko läntisen ja itäisen kulttuurin erolla tai sillä, että tarinoita lainattiin.

Jauhiaisen mukaan (1998: 29) tarinat, joissa on puhe kirkonkellojen äänestä, ovat peräisin katoliselta ajalta, ja Sarmela on sitä mieltä ([1994] 2007: 431), että tarinat kirkkojen rakentamisesta kuuluivat keskiajalle, kun taas vanhimmat tarinat kivien heitosta liittyivät mahdollisesti myöhäiskantasuomalaiseen aikaan.

Siitä, ovatko kalevanpojat maahisia, ks. kohdasta 4.5.6.

6.5 Para

Para on olento, jonka jotkut noidat osaavat luoda (synnyttää) omasta sielustaan (Harva 1948: 434, 436–439). Paralla ja sen omistajalla on sama kohtalo (MT: 344–346; Harva 1948: 434). Jos paraa vahingoitetaan, niin sen omistajakin loukkaantuu (MT: 344–346, 350–352). Para tuo kotiin varastettua maitoa, voita tai muuta tavaraa, jota omistaja käskee sen tuoda (Harva 1948: 446). Yksi para osaa tuoda vain yhtä tavaralajia, jota siltä pyydetään synnytyksessään (mp.). Sen takia on olemassa erilaisia paroja, kuten voi-, raha-, maito- ja viljapara (mp.). Sen jälkeen, kun para varastaa tavaraa syömällä sitä ja palaa kotiin, para oksentaa tavaraa tai se ulostaa sitä (MT: 350–352; Harva 1948: 450, 430–432). Eri tarinoissa parat näyttävät erilaisilta: ne esiintyvät usein linnun tai sammakon hahmossa, mutta voivat myös näyttää epämääräisemmältä pörröiseltä olennoilta (MT: 346–349; Harva 1948: 427). Jotkut paran omistajat kutsuvat kissan näköistä paraa ”Missi massiksi” (MT: 350–352; ks. myös Sarmela [1994] 2007: 369). Joskus samanlaisia tarinoita kerrotaan tontuista (ks. tontuista 6.1.2.1), mutta näissä tapauksissa tarkoitetaan kuitenkin paroja: tontuille ei ole ominaista tavaroiden kantaminen kotiin (Harva 1948: 446; MT: 344–346, 352–357).

Haavion mukaan (1942: 10) para liittyy sielu-uskoon, mihin viittaa se, että paran omistajalla on niin tiivis yhteys olentoon. (Olennosta enemmän ks. Harva 1928.)

Nimityksen etymologia

Para. Sana on skandinaavinen laina, jonka muotoon ovat varmaan vaikuttaneet suomen sanat *mara* (ks. marasta enemmän kohdasta 6.12) ja *paara*: Suomen vieressä puhutuissa nykyruotsin murteissa on vain sanan etuvokaalinen variantti. *Paran* vastineet suomen lähisukukielissä ja saamessa ovat lainoja suomesta. (SSA 1995.)

Lisätietoa ja yhteenveto. Ensimmäinen paraan liittyvä maininta oli 1180-luvulla. Nykyisen Iso-Britannian alueella uskottiin silloin noitiin, jotka tekivät samaa kuin parat tekevät nykyään. Ensimmäiset tiedot paran kaltaisista olennoista esiintyivät 1300-luvun alussa julkaistussa teoksessa. (Sarmela [1994] 2007: 371.) Saksassa, Englannissa, Baltian maissa ja Skandinaviassa uskottiin paroihin (Harva 1948: 435). Baltian maissa perinne oli nuorempi kuin Suomessa (Sarmela [1994] 2007: 370). Slaavilaisista kansoista samanlaiset uskomukset olivat ainakin vähävenäläisillä ja puolalaisilla (Haavio 1942: 308). Virolaiset (mt.) ja suomen sukukansat Volgan mailla myös uskoivat paran kaltaisiin olentoihin (Harva 1948: 449). Virossa ja udmurtissa paran nimitykset merkitsevät 'kantajaa, tuojaa' (Haavio 1942: 308).

Olento para ja sen nimitys näyttävät kuitenkin skandinaaviselta lainalta Suomessa, koska olento kuuluu maanviljelyskulttuuriin, joka tuli vallitsevaksi Suomessa myöhemmin kuin itämerensuomalaiset erosivat muista sukukansoista. Sarmelan mukaan ([1994] 2007: 63, 370) para kuului agraariseen kyläkulttuuriin (1600–1800) ja paraperinteen levikki oli sama kuin trulliperinteen levikki. Sarmela kertoo (mt. 290, 371), että usko paroihin tuli Pohjoismaihin 1500–1600-luvulla ja kehittyi etupäässä 1600-luvulla kirkon hallitsemisen ja moraalien ylläpidon keinoksi. Tämän lisäksi Sarmelan mukaan (mt. 290) tällaiset tarinat eivät ilmaisseet alusta asti ollutta kansan uskoa vaan kirkko käytti näitä tarinoita keinotekoisesti. Paroihin ei uskottu Itä-Suomessa kulttuurieron johdosta. Siellä ei paheksuttu noituutta. (mt. 291.)

Ruotsissa sanalla *para* oli sama merkitys, ja se kuuluu samaan sanaperheeseen kuin nykyruotsin *bära* 'kantaa' -sana (SSA 1995). Näin ollen on selvää, miten nimitys ilmestyi: se viittaa olennon ominaisuuksiin.

6.6 Pirityinen

Pirityinen on olento, joka tuo käskystä kotiin tavaraa tai rahaa (MT: 349–350). Sitä ei synnytetä kuin paraa, eikä se ole sidottu niin tiiviisti omistajaansa (mp.; Harva 1948: 445).

Pirityinen. Sana on murteellinen variantti *piritys*-sanasta, joka on laina Suomessa puhutuista nykyruotsin murteista. Ruotsissa sanalla on sama merkitys kuin suomessa. Ruotsiin sana tuli latinasta muiden kielten kautta, ja sen alkuperäinen merkitys oli ’henki(olento)’. (SSA 1995.) Sana *piritys* mainittiin ensimmäisen kerran vuonna 1782 (SSA 1995), kun taas *spirituksesta* kerrottiin käräjäpöytäkirjassa jo 1690-luvulla (Sarmela [1994] 2007: 364).

Lisätietoa ja yhteenveto. Harva kertoo (1948: 408–409) enemmän pirityisestä kuin näkyy tarinoista, joita luin. Näyttää siltä, että pirityinen oli alun perin varkaan sielu, joka tuli pieneksi mehiläisen näköiseksi hyönteiseksi. Ihminen, joka löysi sen, tuli sen omistajaksi, ja pirityinen kantoi hänelle rahaa. Omistaja syötti pirityistä oman verensä pisaroilla tai syljellä ja säilytti sitä rasiassa. Kaikilla naapurikansoilla on uskomuksia pirityisestä. (mp.)

Tarinoita pirityisestä kerrotaan vain Suomen länsiosassa (Jauhiainen 1998: 61). Olento on ilmeisesti laina. Uskomukset pirityisestä ovat myöhäisiä (Pulkkinen 2014: 184). Se liittyy nähtävästi paholaisperinteeseen (Sarmela [1994] 2007: 364).

6.7 Käärmeiden kuningas

Käärmeiden kuningas on yliluonnollinen olento, jota kunnioitettiin ja pelättiin (MT: 433–435, 439–443). Sillä on kruunu päässä ja joissakin tarinoissa haarniska päällä (MT: 439–441). Käärmeiden kuningas on tuomari käärmeiden kärjäsalissa (MT: 433–435, 439–443). Kaikki käärmeet palvelevat sitä, ja sen pääpalvelijoita ovat valkoiset käärmeet (MT: 434). Niille ja kaikille käärmeiden kuninkaan seurueessa ei saa koskaan tehdä mitään pahaa (mp.; mt. 439–441). Jos käärmeiden kuninkaalle tehdään pahaa, se yrittää tappaa rikolliset (MT: 434–435, 439–441), mutta jos sille ei tehdä mitään huonoa, ei sekään vahingoita ihmisiä (MT: 441–443). Tarinoiden mukaan monet ihmiset yrittävät varastaa käärmeiden kuninkaan kruunun, ja joskus se onnistuu (MT: 433–435; 439–443).

Käärmeiden kuningas. *Käärme* on vanha balttilainen laina. Sillä on vastineita lähisukukielissä. (SSA 1992.) Sana *kuningas* on varhainen germaaninen laina (SSA 1992).

Lisätietoa ja yhteenveto. Nimityksen osat ovat suhteellisen samanikäisiä, ja ne molemmat ovat lainoja. Tarinat käärmeiden kuninkaasta ovat juonitarinoita, joissa on puhe muun muassa käräjäoikeudesta. Olento on siten luultavasti aika nuori, ja tarinasto on nuori ja mahdollisesti läntinen. Toisaalta on mahdollista, että suomalaiset olivat uskoneet aiemmin esimerkiksi käärmeiden emään, joka muuttui sitten tarinoiden käärmeiden kuninkaaksi. Tarinoiden sisällön perusteella oletan, että tarinat käärmeiden kuninkaasta kuuluivat maanviljelyskulttuurin aikaan, luultavasti jopa 1600–1800-luvulle.

6.8 Lintukotolaiset

Suomalaisten muinaisuskomusten mukaan lounaassa, lounas-etelässä (Harva 1948: 59) tai etelässä (Pulkinen 2014: 62) sijaitsee Lintukotola. Muuttolinnut viettävät talvia siellä. Tämän maan asukkaat, lintukotolaiset, nauttivat iloisesta elämästä. (Harva 1948: 59–62.) Lintukotolaiset ovat erittäin pieniä olentoja, koska Lintukotola sijaitsee niin lähellä maan ja taivaan yhteistä rajaa, etteivät isommat olennot sinne mahdu (Pulkinen 2014: 62–63). Lintukotolaiset ovat ahkeria työntekijöitä. Ne syövät sammakkoja, joista ne taistelevat kurkien kanssa: sekä kurjet että lintukotolaiset pitävät tällaisesta ruoasta. Lautasina Lintukotolan asukkaat käyttävät munien kuorta. Jos lintukotolainen on ahnas, se voi syödä kaksi munan puolta, mutta tavallisesti yksi riittää. Joissakin tarinoissa jotkin lintukotolaiset ovat lähteneet toisiin maihin ottamalla kiinni kurjista. (MT: 404–407.) Harvan mukaan (1948: 59–62) lintukotolaisia nimitetään joskus *ääreläisiksi* tai *taivaanääreläisiksi*.

Napolskikihin mukaan (1992: kohta 4) meri, jossa muuttolinnut talvehtivat, sijaitsee ylimaailmassa. Näin ollen Lintukotolakin on ylisessä maailmassa Napolskikihin rekonstruktiossa (mp.). Pulkkisen mukaan Lintukotolaa voidaan katsoa vainajalan vastakohtana, koska se sijaitsee etelän suunnassa veden takana (ks. 2.6) ja elämä Lintukotolassa on onnellista (Pulkinen 2014: 62). Toisaalta Harvan mainitsemat nimitykset *ääreläiset* ja erityisesti *taivaanääreläiset* (1948: 59–62) viittaavat siihen, että lintukotolaiset asuvat maailmojen rajalla.

Nimityksen etymologia

Lintukotolainen. Sanalla *lintu* on vastineita lähisukukielissä. Etäsukukielissäkin unkariin asti on sanoja, jotka ovat varmasti itämerensuomen sanan vastineita, vaikka niiden äänneasu ei ole täysin vastaava: itämerensuomen *-i-* sanassa *lintu* on etäsukukielten mahdollisissa vastineissa *-u-*. Merkityksen ja samanlaisen äänneasun nojalla sanoja pidetään kuitenkin vastineina. Toisaalta sanalle *lintu* on esitetty toinen mahdollinen vastine etäsukukielistä: hantin sana, joka merkitsee tiettyä lintulajia. Molemmissa tapauksissa sana kuuluu vanhaan omaperäiseen sanastoon, mikä on todennäköistä myös sanan merkityksen kannalta. (SSA 1995; Häkkinen 2004.) Sana *kotolainen* on johdos kannasta *kota*, joka on vanha kulkusana (SSA 1992; Häkkinen 2004). Kallion mukaan (2006b: 12) *kota* on kantaindoeurooppalainen, varhaiskanta-arjalainen, kanta-arjalainen tai esiarjalainen laina. *Kota*-sanalla on vastineita uralilaisessa kielikunnassa itämerensuomesta suomalais-ugrilaisiin kieliin asti. Siitä johdetulla *koto*-sanalla on vastineita eteläisemmissä lähisukukielissä. Sanaa *koto* käytettiin suomen länsimurteissa, kun taas sanaa *koti* itämurteissa. (SSA 1992; Häkkinen 2004.) Johtimen *-lAinen* juuret ulottuvat varhaiskantasuomeen (Hakulinen [1978] 2000: 161).

Lisätietoa ja yhteenveto. Sana *lintukotolainen* ei voinut koostua omista aineksistaan ennen varhaiskantasuomea tai jopa myöhäiskantasuomea. Toisaalta se on voinut koostua samoista kannoista jo aiemmin, jos sana *lintu* on itämerensuomea vanhempi, tai se on voinut koostua samaa merkitsevistä sanoista, jos sana *lintu* lainattiin, koska merkitykseltään nämä sanat kuuluvat kielen ydinsanastoon.

Pulkkinen mainitsee (2014: 62–63), että tarinat samanlaisista olennoista ovat tunnettuja koko maailmassa ja ne kansainvälistyivät ainakin sen jälkeen, kun Homeros on maininnut Iliassa tällaisista olennoista, jotka taistelivat kurkia vastaan. On kuitenkin mahdollista, että tarinat tulivat tunnetuiksi jo ennen Homerosta (mp.). Ainakin lintukotolaisten pituus perustuu vanhoihin uskomuksiin, joskin se on voinut lainautua tarinoiden kanssa ja olento on voinut silloin perustua jonkin toisen kansan vanhoihin uskomuksiin. Vaikka olento on kansainvälinen, se pohjautuu Suomessa muinaisiin uskomuksiin linnunradasta, jota pitkin linnut lähtevät omaan maahan (Harva 1948: 62–63). Nämä uskomukset perustuvat ympäristön havaintoihin ja uralilaisiin uskomuksiin kolmikerroksisesta maailmasta.

6.9 Henget, henkiolennot

Henkiolento on haamu, jota voidaan tavata ihmisen kuoleman jälkeen. Tavallisesti se häviää tai lähtee. (MT: 55–145.)

Nimitysten etymologia

Henki. Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sille on esitetty vastineita monista etäsukukielistä, mutta nämä kaikki ovat epävarmoja. Siitä huolimatta sanaa pidetään tavallisesti vanhana omaperäisenä sanana. (SSA 1992; Häkkinen 2004.) Sanan alkuperäinen merkitys oli 'yksi ihmisen sieluista', 'elämä kaikessa elävässä'. Sitten henki on saanut muitakin merkityksiä, 'henkilö' ja 'henkiolento', joilla on näkyvä yhteys alkuperäiseen merkitykseen. (Harva 1948: 238; ks. enemmän 4.5.4.)

Henkiolento. Ks. *henki*-sanan etymologia ylempänä, s.v. henki. Yhdyssanan toinen osa *olento* esiintyy ajoittain monien olentojen nimityksien yhteydessä. *Olento* on johdos *olla*-verbistä, jolla on vastineita ugrilaisiin kieliin asti (SSA 1995). *Olla* on varmasti johdettu ikivanhasta vartalosta *o-*, joka kuului ehkä jo uralilaiseen kantakieleen (Häkkinen 2004). On mahdollista, että turkkilaisissa kielissä esiintyvä vartalo *o-* on sama (SSA 1995).

Sanalla *olento* ei ole vastineita sukukielissä, vaikka karjalassa on melkein samanlainen johdos, jonka merkitys on 'olo', 'oleminen' tai 'käytös' (Häkkinen 2004). Sanan *olento* nykyaikainen merkitys on mainittu vuonna 1605 Maskun Hemmingin virsikirjassa, ennen sitä sanaa käytettiin kirjakielessä *olemus*-sanan merkityksessä, kun taas murteissa sillä oli aika paljon muitakin merkityksiä (Häkkinen 2004). Sanan *olemus* merkityksessä *olento* on voinut periaatteessa olla osana *henkiolento*-yhdyssanaa jo ennen nykyaikaisen merkityksen saamista.

Olento on näin ollen murteissa esiintymisensä perusteella aika vanha sana suomen kielessä, mutta ei tarpeeksi vanha siihen, että sillä olisi vastineita muissa sukukielissä. Suomen ja karjalan sanat ovat kuitenkin voineet alkaa muodostua jo kielten yhteisen kielimuodon loppuvaiheessa.

Lisätietoa ja yhteenveto. Sana *henki* on vanhempi suomen kielessä kuin sana *olento*, ja henkiolentoja nimitetään usein pelkiksi *hengiksi*, joten sanan *olento* ikä ei luultavasti ole kovin tärkeä olennon iän kannalta. Tämän lisäksi, jos ottaa huomioon Suomen kansan vanhoja uskomuksia, henkiolennot kuuluivat niihin jo muinaisaikoina, mistä johtuu, että

vaikka nimitys näyttää aika nuorelta, sillä on pitänyt olla jokin edeltäjä jo aiemmin. Jos *henki* on siten vanha omaperäinen sana, niin se on voinut helposti olla olennon nimityksenä jo muinaisaikoina.

Toisaalta tarinat kummittelusta liittyvät kirkolliseen hegemoniaperinteeseen ja moraaliperinteeseen (1200–1800, erityisesti 1600–1800) (Sarmela [1994] 2007: 49, 63, 427).

6.9.1 Kummitukset, haamut

Kummitus tai haamu on olento, joka näyttää useimmiten ihmiseltä, mutta sillä voi olla muitakin muotoja. Sillä on usein valkeita tai mustia vaatteita. Joskus se on pitempi tai lyhyempi, kuin ihmiset voivat olla. Kummitukset sekoitetaan usein ihmisiin. Ne eivät jätä mitään jälkiä eikä niiden askelia voi kuulla. Joissakin tapauksissa niihin voi koskea, mutta joskus ne häviävät ennen sitä. Kummitukset osaavat pitää tai nostaa esineitä. Eläimet pelkäävät niitä. (MT: 14–55.)

Kummituksen ilmestyminen voi ennustaa kuolemaa, mutta ei aina (MT: 14–17; Simonsuuri [1950] 2006: 121–122). Joskus kummitus tuijottaa ihmistä, joka kuolee, silmiin. Toisissa tapauksissa pelkkä näyttäytyminen tarkoittaa, että ihminen kuolee pian. Joissakin tapauksissa kummitus ei ennusta mitään. Kummitukset osaavat puhua ja äännellä, mutta ne eivät tavallisesti puhu asiattomasti. (MT: 14–55.)

Nimitysten etymologia

Haamu (ks. haamuista enemmän luvusta 4.5.4). Sanalla on toinen muoto kielessä: *hahmo*. Vaikka sanalla on varmoja vastineita vain itämerensuomessa ja mordvassa ja epävarmoja vastineita saamessa, sitä pidetään kuitenkin vanhana omaperäisenä sanana. Sana on ehkä saanut vaikutusta skandinaaviselta taholta. (Harva 1948: 244; UEW 1988: 782; SSA 1992; Häkkinen 2004.)

Kummitus (kummituinen). Sana on johdos sanasta *kumma*, jolla on vastineita lähisukukielissä (SSA 1992). SSA:ssä saamelainen sana *kumma* on mahdollinen suomen sanan vastine, kun taas Korhosen (1981: 83, 169) ja Aikion (2007: 30) mukaan saamen sana on laina suomesta. Sanan etymologia ei ole selvä, ja sitä pidetään vanhana omaperäisenä sanana muun luotettavan selityksen puitteissa. On oletuksia, että sana *kumma* on peräisin kantagermaanisesta kielestä, mutta vastaavia sanoja ei ole esitetty: oletus on pelkkä hypoteesi. (SSA 1992; Häkkinen 2004.)

Sanalla *kummitus* on vastineita lähisukukielissä (SSA 1992). Jos saamen sana on suomen sanan vastine, niin kannan merkitys liittyi kummituksiin jo varhaiskantasuomalaisena aikana.

Yhdessä tarinassa sanan *kummitus* sijasta käytettiin sen murteellista varianttia *kummituinen*.

Lisätietoa ja yhteenveto. Sijattomiin sieluihin uskottiin jo kaskikulttuurisena aikana, mutta usko muuttui ajan kuluessa. Tarinoissa esiintyvässä muodossa kummitukset kuuluivat kirkolliseen hegemoniaperinteeseen ja kristillisaikaiseen moraaliperinteeseen (1200–1800, erityisesti 1600–1800). (Sarmela [1994] 2007: 49, 63, 427.)

6.9.2 Ottajat, haamut, ihmisen hakijat

Ottaja on kummitus, joka ennustaa kuolemaa. Se muistuttaa muodoltaan todella pitkää ihmistä, mutta ihmiset, jotka näkevät sen, ymmärtävät heti, että se on ylikuonnollinen olento. Se ei jätä jälkiä. (MT: 14–17.)

Nimitysten etymologia

Haamu. Sanan *haamu* etymologia ks. kohdasta 6.9.1, s.v. haamu. *Haamu* ei ole juuri tämän olennon nimitys vaan haamujen keskuudessa voi joskus tavata ottajia.

Ihmisen hakija. Sanan *ihminen* etymologia ei ole selvä. Sillä on vastineita lähisukukielissä ja epävarmoja vastineita mordvassa, mutta sanalle ei ole esitetty vastineita kaukaisista etäsukukielistä. (SSA 1992.) Sanaa pidetään indoeurooppalaisena lainana, joka on balttilaista lainakerrostumaa vanhempi (Junttila 2016: 116). Olennon iän kannalta sanan ikä ei ole kovin tärkeä, koska sanan merkitys on niin primäärinen, että sillä on pitänyt olla jokin edeltäjä kaikissa aikaisemmissa kielimuodoissa. Sana *hakija* on johdos sanasta *hakea*, joka on LÄGLOS:n mukaan germaaninen laina. Kallio (2012: 229) tulee siihen tulokseen, että *hakea* on esigermaaninen laina. Johdin *-ja* ei rajoita sanan *hakija* ikää (ks. alempana, s.v. ottaja).

Ottaja. Sana on johdettu *ottaa*-verbistä, jolla on vastineita lähisukukielissä ja epävarmoja vastineita etäsukukielissä. Suomen murteissa *ottaa* merkitsee myös teurastaa, tappaa. (SSA 1995.) Häkkisen mukaan (2004) *ottaa*-verbiä pidetään vanhana omaperäisenä sanana. Koivulehto tulee puolestaan siihen tulokseen (2009: 93–95), että *ottaa* on indoeurooppalainen tai esigermaaninen laina, joka tuli (esi)kantasuomeen.

Koivulehdon mukaan (mp.) sanan mahdolliset vastineet etäsukukielistä ovat äänteellisesti sopimattomia. Johdin *-ja* ei rajoita sanan *ottaja* ikää: se kuului todennäköisesti jo uralilaiseen kantakieleen (Hakulinen [1978] 2000: 196).

Lisätietoa ja yhteenveto. Kaikki olennon nimitykset kertovat olennon ominaisuuksista tai siitä, että se ennustaa kuolemaa. Oletan, että nimitykset voivat viitata myös itse kuolemaan olentona eivätkä pelkästään tuleviin tapahtumiin. Kummitukset kuuluivat kristillisaikaiseen moraaliperinteeseen (1200–1800), erityisesti agraarisen kyläkulttuurin aikaan (1600–1800) (Sarmela [1994] 2007: 49, 63, 427).

6.9.3 Aaveet

Myytillisiä tarinoita -kokoelmassa *aaveiksi* nimitetään pelkästään ääniä, jotka ovat outoja ja mahdollisesti ennustavat jotakin. Tavallisesti aaveet ovat kuitenkin kuolleiden haamuja (Harva 1948: 245), ja tässä merkityksessä sana esiintyy Jauhiaisen hakemistossa (1998: B 11, s. 82). Harvan mukaan (1948: 246–248) *aaveeksi* nimitettiin myös ihmisen haltijaa.

Aave. Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Sen alkuperä on tuntematon, mutta sitä oletetaan uudemmaksi sanamuodoksi sanasta *haave*. *Haave*-sanana vartalo voi olla sekä *haamu*-sanassa esiintyvä ikivanha vartalo että johdos germaanisperäisestä vartalosta. (SSA 1992; Häkkinen 2004.) Sanaa ei ole LÄGLOS:ssa, mikä viittaa siihen, ettei sanakirjan ilmestyessä tiedetty mitään sille sopivaa germaanisperäistä vartaloa. Toisaalta sana on voinut lainautua 500-luvun jälkeen.

Kuten muut kummitukset, olento liittyy luultavasti kristilliseen aikaan.

6.9.4 Sijattomat sielut

Sijaton sielu on henki, joka vaeltaa maan yllä eikä voi rauhoittua.

Sijaton sielu. Sana *sijaton* on *sija*-sanana johdos. Sanalla *sija* on vastineita itämerensuomessa ja saamessa, ja se on vanha germaaninen laina. (SSA 2000.) Johtimella *-tOn* on vastineita ugrilaisiin kieliin asti: se ei rajoita sanan *sijaton* ikää. Sanalla *sielu* on vastine karjalassa, ja se on laina muinaisruotsista. Sanan merkitys oli sama lähdekieleessä. Sanaa käytetään kaikissa kristillisissä teksteissä, ja se liittyi alusta asti tiiviisti kristinuskoon eikä kansanuskoon. (SSA 2000; Häkkinen 2004; Harva 1948: 238.)

Sanaliiton ikä on rajoitettu sanan *sielu* iällä.

Lisätietoa ja yhteenveto. Sarmelan mukaan ([1994] 2007: 427) monet kummittelijat liittyivät kristillisaikaiseen moraaliperinteeseen, vaikka kaskiaikaisessakin kulttuurissa uskottiin sijattomiin sieluihin. Tarinoissa esiintyvässä muodossa olento syntyi näin ollen vuosina 1200–1800, ja tarinasto kuului etupäässä vuosille 1600–1800.

6.9.4.1 Ihtiriekot

Ihtiriekko on tapetun lapsen haamu (ks. haamuista enemmän kohdista 4.5.4.1; 4.5.4.2; 4.5.4.2.4). Se äänтелеe kuin itkevä lapsi. Lapsesta tuli ihtiriekko silloin, kun hänelle ei annettu nimeä, hän kuoli siunaamattomana tai kastamattomana ja silloin, kun hänet haudattiin siunaamattomaan maahan. (MT: 96–100.) On ilmeistä, että osa näistä ehdoista kuului kansanuskoon ja toinen osa kristinuskoon (ks. kuitenkin olennon ikä alempana, kohdasta Lisätietoa ja yhteenveto). Joskus ihtiriekko voi kertoa, miksi se itkee, jos siltä kysytään. Ihtiriekko voi valittaa, että sen on kylmä, koska vanhemmat eivät panneet sille vaatteita päälle, ja kertoa tappajasta, joka on tavallisesti lapsen äiti. Ihtiriekko voi saada levon, jos vahinko korvataan jollakin tavalla, esimerkiksi lapsen jäännökset haudataan uudestaan siunattuun maahan. (MT: 96–100.)

Ihtiriekko. Sanan *ihtiriikko* etymologiaa ei tiedetä varmasti. On kuitenkin olemassa pääversio, josta kansanuskon tutkijat ovat aika varmoja ja joka on SSA:ssä kysymysmerkin alla. Tämän version mukaan sana koostuu kahdesta osasta: *ihiti* ja *riekko*, joista toinen on *itse*-sanana murteellinen variantti (SSA 1992; Harva 1948: 250, 461–462; vrt. Haavio 1966: 111–112 ja Haavio 1969: 187) ja toinen on linnun nimi, joka mukailee linnun ääntä. Sanalla *itse* on vastineita ugrilaisiin kieliin asti (SSA 1992). *Riekko* on nuori johdos deskriptiivisestä verbistä *riekkuu*. Sanoilla *riekko* ja *ihtiriikko* ei ole vastineita sukukielissä. Sanalla *ihtiriikko* on vielä ’pahankurisen ihmisen’ tai ’hevosen’ merkitys. (Harva 1948: 250, 461–462; SSA 1992; SSA 2000: s.v. *riekkuu*; Häkkinen 2004: s.v. *riekko*.)

Lisätietoa ja yhteenveto. Sanalla *itse* oli ’hahmon (sielun)’ merkitys, ja ajatellaan, että se on juuri tässä merkityksessä nimityksen osana. Nimitys yhdistetään sielulintukäsitykseen. (Harva 1948: 458–461; ks. lisää Haavio 1950: 86–88.) Skandinaviassakin ihtiriekkoa vastaava olento esiintyy usein linnun hahmossa (Haavio 1950: 85).

Vaikka nimitys *ihtiriekkö* on nuori, mihin viittaavat sanan *riekko* ikä ja nimityksen levikki, sanan ikä ei osoita olennon ikää. Olennolla on paljon muitakin nimityksiä, esimerkiksi *äpäpä*, *lehtikelikko* ja *liekkiö* (Suomen ja muiden maiden olennon nimityksistä ks. Pentikäinen 1968; nimitysten levikistä ja eroista ks. Sarmela [1994] 2007: 420–423, 425). Alueesta riippuen olennon nimityksenä käytettiin eri sanoja (mt.). Toisaalta mitkään näistä nimityksistä paitsi *ihtiriekköä* eivät esiinny Myyttillisiä tarinoita -kokoomateoksessa ([1947] 1999), joten en käsittele niitä täällä yksityiskohtaisemmin. On kuitenkin mielenkiintoista, että *äpäpä* on usein riekon (linnun) näköinen (Haavio 1950: 79–88) ja *liekkiö*kin esiintyy sielulintuna (Haavio 1948: 41).

Tarinoita *ihtiriekoista* kerrottiin vielä 1900-luvun alkupuolella. *Ihtiriekköihin* uskottiin Suomen länsiosissa etelästä pohjoiseen, mikä käy ilmi Haavion ja Sarmelan kartoista ja Pulkkinen teoksesta. (Haavio 1939: 43; Sarmela [1994] 2007: 420–423, 425; Pulkkinen 2014: 174.) Tarinat levisivät jonkin verran Suomen itäosiin (Sarmela [1994] 2007: 381), joten Jauhiaisen hakemiston (1998: C 1031–C 1051, s. 61, 118–119) mukaan tarinoita samanlaisesta olennosta kerrottiin koko Suomen alueella.

Haavion mukaan (1939: 44) tarinat lainautuivat Suomeen lännestä. Samanlaisia tarinoita on myös saamelaisilla, mutta nämäkin ovat länsimaista lainaa (Sarmela [1994] 2007: 425). Harvan mukaan (1948: 451) *ihtiriekkö* Suomessa ja Ruotsissa on sama olento, vaikka sillä on eri nimityksiä. Hantitkin uskoivat surmattujen lapsien kummitteluun (Harva 1948: 462). Pulkkinen mukaan (2014: 174) on mahdollista, että *äpäpä*-perinne palautuu suomalais-ugrilaiseen aikaan. Pentikäinen ja Sarmela (1968: 232, 360 ja [1994] 2007: 425) tulevat puolestaan siihen tulokseen, että kuollut lapsi olentona (*ihtiriekkö*, uloskannettu ja niin edelleen) levisi lännestä, skandinaaveilta: alueilla, joilla uskotaan olentoon, oli tavallisesti kosketuksia ruotsalaisiin. Pentikäisen tutkimus aiheesta on erittäin perusteellinen, ja Sarmelan kartat todistavat olennon lainaperäisyyttä.

Tarinat *ihtiriekköistä* ovat kristillisaikaisia moraalitarinoita (Sarmela [1994] 2007: 425). Sarmela kertoo (mt. 426–427), että ensimmäinen aalto tarinoita surmatuista lapsista kuului kristillisen ajan alkuun. Pohjoismaissa lasten heitteillepanoa alettiin paheksua ensimmäisen kristillisen vuosituhannen lopulta 1200-luvulle ulottuvalla kaudella, vaikka silloin ei vielä syytetty aviotonta äitiä vaan suvun tekoa. 1600–1700-luvulla alkoi toinen aalto, jolloin monet tarinoiden motiivit tulivat Suomeen. (mp.) Äitiä alettiin

syyttää, lasten heitteillepanosta annettiin silloin kuolemanrangaistus, ja tarinoissa lapsivainaja paljasti murhaajansa (mt. 425, 427).

6.9.4.2 Rajanhaltijat

Rajanhaltijat ovat kuolleiden haamuja, jotka oleskelevat kylien, maiden ja muiden alueiden rajojen vieressä. Ne eivät voi rauhoittua, koska silloin, kun ne olivat vielä elossa, niiden takia raja vedettiin väärälle paikalle. Rajanhaltijat yrittävät kertoa kaikille, missä oikea paikka rajalle on. (MT: 129–132.) Rajan siirtäminen toiseen paikkaan oli vakava rikos maanviljelyskulttuurin ajoista lähtien (Harva 1948: 463–465).

Rajanhaltija. Sanalla *raja* on vastineita lähisukukielissä. Sana lainautui saameen itämerensuomalaisista kielistä. *Raja* on vanha venäläinen laina. (SSA 2000.) Sanan *haltija* etymologia ks. kohdasta 6.1. Olento tunnettiin jo ainakin vuonna 1692 (Harva 1948: 462).

Lisätietoa ja yhteenveto. Olennolla on muitakin nimityksiä suomessa (ks. Harva 1948: 462). Harvan mukaan (mt. 463–465) Ruotsissa rajanhaltija huusi alun perin kaksi sanaa, jotka muistuttivat linnun ääntä, ja vasta myöhemmin rajanhaltija alkoi huutaa omasta rikoksestaan lausein. Olento liittyy läntiseen kristillisaikaiseen moraaliperinteeseen (1600–1800), ja se on skandinaavinen laina (Sarmela [1994] 2007: 63, 420, 425).

6.9.5 Hautausmaanväki, homenokka, kalmanväki, kirkkomaan väki, kirkonmaanväki, kirkonväki, manalaiset (maanalaiset – variantti), manalan väki, menninkäiset, näkymättömät

Hautausmaanväki on elävien kuolleiden joukko (MT: 132–135). Ne ovat haamuja, mutta haisevat pahalle (Harva 1948: 491–496). On mahdollista, että kalmanväki koostuu unohdettujen suvun vainajien sieluista (ks. enemmän 4.5.4.2.4). Hautausmaanväki esiintyy tavallisesti tarinoissa yhtenäisenä joukkona, jota tarkastellaan yhtenä ilmiönä eikä sen erillisiä jäseniä oteta huomioon. On eri syitä siihen, miksi hautausmaanväki lähtee haudoistaan, muun muassa uuden vainajan kotoa hakeminen ja kuolleiden jumalanpalvelus, jota ne kuuntelevat juhlaöinä (MT: 118–121, 132–135; Harva 1948: 490–491, 496).

Vain harvat ihmiset – näkijät – voivat nähdä hautausmaanväkeä, joten sitä kutsutaan joskus *näkymättömiksi* (MT: 132–135; Harva 1948: 491). Näkijäksi voi tulla viettämällä

aikaa vainajien keskuudessa (Harva 1948: 491). Hautausmaanväen tapaaminen on vaarallista tavallisille ihmisille, ja vain jotkut noidat osaavat hallita hautausmaanväkeä (MT: 175–176; Harva 1948: 500). Sen todellinen hallitsija on kirkonhaltija (Harva 1948: 502).

Joissakin tarinoissa *kirkonväeksi* nimitetään olentoja, jotka asuvat kirkon alla. Myyttillisiä tarinoita -teoksessa nämä tarinat kuuluvat Kuolema, vainajat -kappaleeseen, vaikka olennot eivät muistuta ulkonäöltään eivätkä käyttäytymiseltään vainajia. Niillä on perheitä, ne synnyttävät lapsia, syövät ja juovat. Ne näyttävät todella naurettavilta kääpiöiltä, mutta niille ei saa nauraa. Joskus ne voivat pyytää apua ihmisiltä ja maksaa siitä anteliaasti. (MT: 139–142.) Harvan mukaan ne ovatkin kuolleita, jotka elävät omaa erityistä elämäänsä (Harva 1948: 495). Tällainen kirkonväki kuuluu nähtävästi kanssaeläjien joukkoon.

Nimitysten etymologia

Hautausmaanväellä on monta nimitystä eivätkä nämä kaikki ole Myyttillisiä tarinoita -teoksessa. Esimerkiksi sanaa *keijukaiset* en käsittele täällä, koska sitä ei ollut tarinoissa. Harva (1948: 494) luettelee muitakin hautausmaanväen nimityksiä, joita ei ollut lukemissani tarinoissa.

Hautausmaanväki. *Hautaus* on johdos sanasta *hauta*, joka on kantagermaaninen laina (sanan etymologiasta enemmän ks. kohdasta 6.1.2.9, s.v. hautausmaanhaltija). Johdin *-us* ulottuu permiläiskieliin asti. Sanojen *maa* ja *väki* etymologia ks. kohdista 6.2.4, s.v. maahinen; 6.3.3.

Näistä kolmesta sanasta nuorin on *hautaus*. Se rajoittaa yhdyssanan ikää. Toisaalta olento näyttää olevan nuorempi kuin näiden sanojen ikä kielessä (ks. alempana Lisätietoa ja yhteenveto), toisaalta yhdyssanan ikä eronnee olennon iästä, sillä *hautausmaanväki*-sanalla on ollut myös tietäjien käyttämän voiman merkitys (sanan merkityksestä ks. Sarmela [1994] 2007: 414).

Homenokka. Yhdessä tarinassa hautausmaanväen joukossa olevaa vainajaa nimitetään *homenokaksi*. Tätä nimitystä ei ole Jauhiaisen hakemistossa (1998) eikä sanakirjoissa. Toisaalta Harva (1948: 494) kertoessaan hautausmaanväestä mainitsee nimityksen *homenokkaiset*. Tässä tapauksessa nimitys on synekdokee, joka kuvaa olennon ominaisuutta eikä se ole yleinen tälle olentotyypille. Näyttää siltä, että nimitys sopii paremmin manhon väelle (ks. 6.9.6).

Kalmanväki. Sanan *kalma* etymologia ks. kohdasta 6.10, s.v. kalma, ja sanan *väki* etymologia kohdasta 6.3.3. Harvan mukaan (1948: 496) *kalma* merkitsee tässä tapauksessa 'hautaa' eikä 'kuolemaa'. Näyttää siltä, että nimitys on olentoa vanhempi, sillä *kalmanväkeä* 'voimana' käytettiin kaskikulttuurin aikana (Sarmela [1994] 2007: 283) ja tarinoita *kalmanväestä* 'olentona' kerrottiin kristillisenä aikana. Toisaalta *kalmanväellä* on voinut olla jokin toinen nimitys kaskikulttuurisena aikana.

Kirkonmaanväki, kirkkomaan väki, kirkonväki. Sanojen *kirkko*, *maa* ja *väki* etymologia ks. kohdista 6.1.2.8, s.v. kirkonhaltija; 6.2.4, s.v. maahinen; 6.3.3.

Kolmesta sanasta, joista nimitys *kirkonmaanväki* koostuu, nuorin on *kirkko*. Sanat *maa* ja *väki* ovat paljon vanhempia. Nimitys syntyi sen takia, että vainajia alettiin haudata kirkon alle tai kirkkomaahan (Harva 1948: 492). Sanoilla on myös 'tietäjien käyttämän voiman' merkitys (Sarmela [1994] 2007: 414).

Manalaiset (maanalaiset) (vrt. 6.2.1, s.v. maanalaiset; vrt. 6.9.6, s.v. manhon väki). Sanalla *manalainen* on vastineita karjalassa ja virossa. Sanat *mana* ja *manalainen* kuuluvat etymologisesti yhteen, mutta ei ole selvää, mikä sanoista on varhaisempi. Toisaalta on mahdollista, että *manala* ja *manalainen* olivat alussa *maan alla* ja *maan alainen*. Tässä tapauksessa sana *mana* on johdettu (affiksin poisto) sanojen *maan alainen*, *maan alle* jne. uudemmissa varianteista *manalainen* ja *manalle*, joissa pitkä vokaali on tullut lyhyeksi. Toisaalta sana *mana* voisi olla varhaisempi kuin sen johdokset *manala*, *manalainen* jne. Siihen viittaavat Lönnrotin esimerkit, joissa sanaa *mana* käytetään vanhalta näyttävissä sanonnoissa. Jos *mana* on sitten varhaisempi, niin variantit *maan alainen* ja *maan alle* ovat kansanetymologiaa ja sanalla *mana* on silloin epävarma vastine saamessa. (SSA 1995; Häkkinen 2004.) Lehtirannan mukaan (1989: 78–79) sana *mana* kuului jo kantasaameen, ja Aikion (2002: 14) ja Itkosen (1997: 243) mukaan eteläsaamen sana *mana* on suomen sanan vastine. Koivulehdon mukaan (2005: 330) *mana* on arjalainen laina, ja sen originaali on samaa kantaa kuin germaaninen sana *menninkäinen*.

Manalan väki. Sanan *manala* etymologia ks. ylempänä, s.v. manalaiset. Sanan *väki* etymologia ks. kohdasta 6.3.3.

Menninkäiset (mönninkäiset). Sanan alkuperäinen merkitys on ollut 'aave, vainajan haamu'. Sitten sana on saanut muitakin merkityksiä, kuten 'maahinen' ja pienten hyönteisten nimitykset. Tämän lisäksi karhua nimitetään paikoittain *menninkäiseksi*.

(Harva 1948: 480–482.) Sanalla on aika varma vastine *mönni* karjalassa: se merkitsee ’karhua’, ja suomen kielessäkin *mönninkäinen* tai *mönni* -sanoilla on ollut ’karhun’ merkitys (Harva 1948: 480–482; Häkkinen 2004). Sana on vanha germaaninen laina (Harva 1948: 480–482; LÄGLOS 1996). Koivulehto luulee (1996: 324; 2005: 325), ettei sanaa lainattu kokonaan vaan se on omapohjainen johdos germaanisesta vartalosta. Tämä germaaninen vartalo kuuluu yhteen sen arjalaisen sanan kanssa, joka on suomen kieleen lainattu *mana* (Koivulehto 2005: 330), mikä korostaa olennon liittymistä vainajiin. Germaanisperäisen vartalon merkitys oli ’vainajan muistojuhla’ (mt. 325).

Hautausmaanväen synonyymina sana *menninkäiset* merkitsee ’joukkoa vainajien haamuja’.

Näkymättömät. Sana *näkymätön* on johdos, jonka kanta (*nähdä*-verbin vartalo **näke-*) kuului ainakin suomalais-ugrilaiseen kantakieleen (SSA 1995: *nähdä*). *-ma-* on uralilainen johdinaines (esim. Häkkinen 2004: s.v. *kuolema*), ja johdin *-tOn* ulottuu ugrilaisiin kieliin asti. Sanalla *näkymätön* on vastineita ainakin karjalassa ja lyydissä (ks. SSA 1995: s.v. *näkyä*). Saamen sana on laina suomesta.

Harvan mukaan (1948: 297) alimaailma, jossa vainajatkin asuvat, on *näkymätön*. On kertomuksia esimerkiksi metsän peitosta: ihminen tai lehmä, joka joutuu siihen, on *näkymätön* meidän maailmamme ihmisille. He joutuvat näin ollen alimaailmaan (ks. enemmän Harva 1948: 288–297). Kuten aiemmin oli sanottu (ks. 2.6), alimaailmassa, muinaisuskomusten mukaan, asuvat vainajat ja maanalaiset olennot. Vainajat, jotka asuvat alimaailmassa, ovat siten *näkymättömiä*, millä niiden nimitys *näkymättömät* selittyy.

Kyseenalainen nimitys on kuvaileva: se heijastaa alimaailmassa asuvien ominaisuuksia. Nimitys *näkymättömät* on tuskin vainajien vanhin nimitys, mutta sana voi olla aika vanha kielessä.

Lisätietoa ja yhteenveto. Käsitys väestä voimana oli ominainen kaskikulttuurille (Sarmela [1994] 2007: 283). Hautausmaanväki liittyy vainajiin, hautausmaahan ja lähivainajalausekoon. Sarmelan mukaan (mt. 63, 131) uskomukset hautausmaanväestä liittyivät kristillisaikaiseen maanviljelyskulttuuriin (alk. 1100, luultavasti jopa 1600-luvulta alkaen) (mp.; mt. 134). Joillakin nimityksistä oli aiemmin ollut muu merkitys, joten olennon ikä voi erota nimitysten iästä. Sarmela kertoo (mt. 130), että tarinat hautausmaanväestä olivat laina Skandinaviasta ja niitä kerrottiin Länsi-Suomessa.

Harvan mukaan (1948: 497–498) tarinat ja uskomukset kalmanväestä sisältävät sekä kansainvälisiä että vanhoja omaperäisiä kerrostumia.

6.9.6 Manhon väki

Tarinoissa *manhon väeksi* nimitetään maahisia (MT: 138). Jauhiaisen mukaan (1998: C1831, s. 132, 271) manhon väki ei ole sama olento kuin maahiset, millä selittyy nimityksen merkitys. Nämä olennot sekoitetaan usein. Manhon väki on kalmanväen kaltainen joukko sieluolentoja, joka kuitenkin eroaa kalmanväestä sillä, että siihen kuuluvat haamut haisevat pahalle ja näyttävät mätäneviltä. (mp.; vrt. Harva 1948: 491–496.)

Manhon väki. Terho Itkosen mukaan (1989: 354) *manho* on johdos sanasta *mana*: *manoh : *manohon. Sanan *mana* etymologia ks. kohdasta 6.9.5, s.v. manalaiset. Sanan *väki* etymologia ks. kohdasta 6.3.3.

Olento liittyy nähtävästi agraariseen kyläkulttuuriin (1600–1800) (ks. 6.9.5 Lisätietoa ja yhteenveto).

6.10 Kalma, kuolema

Kuolema tulee hakemaan kuolevia ihmisiä. Sen voi tavata miehen hahmossa, ja se kertoo kuolinpäivästä.

Kalma. Sukukielissä *kalma*-sanana vastine merkitsee useimmiten ’hautaa’. Sanan etymologia ei ole selvä. Sillä on vastineita lähisukukielissä ja mordvassa. Saamen ja samojedikielten vastineet ovat kiistanalaisia. Toisaalta *kalmaa* pidetään vanhana omaperäisenä sanana, toisaalta sille esitetään hyvin perusteltuja germaanisia etymologioita. (SSA 1992.) Siitä huolimatta, kuinka vanha sana *kalma* on, kuolemaa merkinnyt sana oli varmasti jo kantauralilaisessa kielessä.

Kuolema. Sana koostuu ikivanhasta *kuolla*-verbin vartalosta, joka kuului jo kantauraliin, ja uralilaisesta johtimesta *-ma*. *Kuolema*-sanalla on tarkkoja vastineita lähisukukielissä ja mordvassa, ja rakenneosien iän nojalla sana voi periaatteessa kuulua kantauralin sanastoon. (SSA 1992; Häkkinen 2004.)

Lisätietoa ja yhteenveto. Sarmela kertoo ([1994] 2007: 134), että tarinat kuolemasta olivat tyypillisiä kristillisaikaiselle maanviljelyskulttuurille (1600–1800). On

mahdollista, että kuolemaa alettiin pitää olentona eikä tapahtumana aiemmin, mutta se ruumiillistui nähtävästi vasta agraarisen kyläkulttuurin aikana, kuten myös esimerkiksi paholainen. Kuolema olentona tuskin syntyi ennen lähivainajalauskoa.

6.11 Vainajat

Kuoleman jälkeen jotkin vainajat liikkuvat, puhuvat ja kävelevät öisin (MT: 58–61). Joskus tarinoiden päähenkilöt tapaavat vainajia ennen kuin he saavat tiedon näiden vainajien kuolemasta (MT: 73–85).

Vainajalla on samoja tottumuksia kuin henkilöllä oli elämän aikana (MT: 64–66; Harva 1948: 488). Vainajat lähtevät tekemään jotakin ja palaavat sitten takaisin ruumislaudalle. Jos lauta siirretään, vainaja löytää sen ensin ja menee makaamaan sille. (MT: 55–145.)

Jotkin vainajat voivat näyttäytyä ihmisille tai jopa tulevat kotiin monesti (MT: 73–85). Tavallisesti se tarkoittaa sitä, että vainajalla on pyyntö ja että jokin ei anna sen rauhoittua. Silloin pitää kysyä vainajalta, mitä se haluaa, se kertoo ja sitten lakkaa käymästä elävien luona. Joissakin tapauksissa pitää ensin noudattaa sen pyyntöä niin, että se rauhoittuu. (MT: 55–145.)

Tässä on muutama asia, joka ei anna vainajien olla rauhassa: vainajille on tärkeää, että arkun kolmas naula on paikallaan, että niitä haudataan siunattuun maahan hyvissä puhtaissa vaatteissa ja että niiltä ei varasteta mitään (MT: 90–100). Tapetut vainajat haluavat, että niiden murhaajaa rangaistaan ja että ne siunataan ja haudataan kunnolla (MT: 90–100; 101–103). Joissakin tarinoissa kuollut sulhanen tulee hakemaan eloon jääneen morsiamen ja vie hänet hautausmaalle (MT: 85–89; ks. myös Sarmela [1994] 2007: 435–437): heidän häänsä ovat tekemätön asia, joka pitää suorittaa. Morsian ei näissä tapauksissa tiedä, että hänen sulhasensa on kuollut (MT: 85–89).

Joskus vainaja voi kysyä tai sanoa jotakin omasta arkustaan matkalla hautausmaalle (MT: 70–71). Joissakin tapauksissa arkusta tulee todella painava (MT: 71–73; Harva 1948: 491).

Vainajat voivat olla myös vaarallisia: jos joku viettää yötä paikassa, jossa on ”elävä” vainaja, vainaja voi yrittää tappaa elävän ihmisen (MT: 55–145). Vainaja yrittää tappaa myös pilkkaajansa (MT: 66–68; 69–70).

Harva selittää uskomuksia elävistä vainajista näin: ihmisten oli vaikea ymmärtää sitä, että jokin elävä voi muuttua elottomaksi niin äkillisesti (Harva 1948: 488).

Vainaja. *Vainaja*-sanalla on vastine viron kielessä. Se on germaaninen laina. (SSA 2000.)

Lisätietoa ja yhteenveto. Tarinoita vainajista kerrottiin koko Suomen alueella (Sarmela [1994] 2007: 380). Vainajat ruumiillistuivat 1600–1800-luvulla, agraarisen kyläkulttuurin aikana (mt. 289). Toisaalta Sarmela kirjoittaa, että tarinat vainajista kuuluivat keskiajan talonpoikauskulttuuriin (1100–1500) (mt. 63). Ennen moraaliperinnettä, johon kuuluivat kotona käyvät vainajat, uskottiin sijattomiin sieluihin.

6.12 Painajainen

Painajainen on yöllä esiintyvä olento, joka ei anna ihmisten ja karjan levätä yöllä. Silloin, kun se ahdistaa ihmisiä, se istuu nukkuvan päällä eikä anna hengittää, herätä tai liikkua. Tarinoissa nukkuja herätetään ja painajainen karkotetaan pois. (MT: 446–448.) Lapset pelkäävät sitä (MT: 448). Näkymätön painajainen istuu hevosen selässä ja ajaa sitä yöllä (MT: 446–448).

Painajainen. Sana on johdettu verbistä *painaa*, jolla on vastineita lähisukukielissä. Etäsukukielten vastineet ovat epävarmoja äännesuhteiden takia, vaikka merkitys vastaa itämerensuomen sanan merkitystä hyvin. (SSA 1995.) Sanaa pidetään kuuluvana vanhaan omaperäiseen sanastoon (Häkkinen 2004). LÄGLOS:ssa (2012) *painaa*-sanalle on esitetty epävarma germaaninen lainaetymologia.

Johdoksella *painajainen* on vastine karjalassa. Murteissa ja lähisukukielissä sana esiintyy joskus ilman *-inen*-johdinta. Vastineiden joukossa on myös samaa olentoa merkitseviä sanoja. (SSA 1995.) *-inen*-loppuinen muoto syntyi ehkä jo itämerensuomen hajoamisvaiheessa, mikä johtuu *-inen*-loppuisen vastineen olemassaolosta karjalassa. Toisaalta koska sanaa käytetään myös ilman johdinta, se voi olla paljon vanhempi kuin sen *-inen*-loppuinen variantti. Johdin *-ja* on ikivanha uralilaisessa kielikunnassa (Hakulinen [1978] 2000: 196).

Lisätietoa ja yhteenveto. Haavion mukaan (1942: 395–396) painajaisen lisäksi Suomen itäosissa, Viron Inkerissä ja Venäjällä karjaa ajaa usein kodinhaltija tai karjasuojanhaltija (ks. myös Sarmela [1994] 2007: 397), kun taas Suomen länsiosissa

mara (ks. lisää mt. 362, 363). Samanlaisia olentoja, jotka ovat sekä jonkinlainen haltija että ihmisiä ja karjaa ahdistava olento on myös Saksassa ja Tanskassa. Myös suomenruotsalaiset nimittävät tätä olentoa *maraksi*. Kaikkien slaavien kodinhaltijan vanhin nimitys on *mará*, jolla on vastineita myös ranskassa ja englannissa. On mielenkiintoista, että ranskan ja englannin kielissä *marasta* syntyneillä sanoilla on 'painajaisen' merkitys, *cauche-mar* ja *nightmare*, ja serbokroaatin kielessä *мóра* (*móra*) on sekä 'painajainen' että 'kodinhaltija'. (mt. 395–397.)

Mar(e) on vanha germaaninen sana, joka on sukua slaavilaiselle sanalle. On olemassa hypoteesi, että slaavilainen sana on vanha germaaninen laina (esim. Černih 1993: s.v. кикимора), mutta Vasmerin mukaan ([1950-1958] 1987: s.v. кикимора) oletus on väärä, ja sanat ovat luultavasti sukukielten vastineita. Vasmerin sanakirjaa pidetään edelleen aika luotettavana etymologioiden lähteenä. On näin ollen hyvin todennäköistä, että länsimainen *mara* oli myös joskus 'kodinhaltija', kuten slaavilaisten *mará* (Haavio 1942: 396). Haavion mukaan (mt. 10) *maralla* on yhteys sielu-uskoon.

Suomalainen olento painajainen näyttää germaaniselta lainalta: sen ominaisuudet ja nimityksen yhteys kodinhaltijaan, painajaisuneen ja karjaan vastaavat germaanisesta ja slaavilaisesta olennon ominaisuuksia liian tarkasti. On mahdollista, että Suomen itäosissa on slaavilaista vaikutusta olentoon, mutta tämä ei ole kovin tärkeä sen takia, että slaavilaisilla *mará* näyttää olevan alkuperäisesti sama olento kuin germaaneilla. Olennon nimitys *painajainen* näyttää kuitenkin omaperäiseltä nimitykseltä: se ei vastaa germaanisesta *maraa*. Tämän lisäksi sanan *painajainen* rinnalla on olemassa germaaninen nimitys *mara* Länsi-Suomessa. Niin, että olisi mahdollista sanoa varmasti, ettei nimitys ole peräisin lännestä, pitäisi saada tietoa kaikista olennon nimityksistä Skandinaviassa.

Voisi olettaa, että germaaniensa ja suomalaisten olennot kehittyivät rinnakkaisesti, koska oireet, joita painajainen aiheuttaa, esiintyvät ilmeisesti muissakin maissa paitsi Suomessa siitä huolimatta, mikä niiden todellinen syy on (syistä enemmän ks. Haavio 1942: 397). On kuitenkin vaikea kuvitella, että samanlainen yhteys 'karjan ajaja' – 'ihmisten ahdistaja' – 'painajaisuni' – 'kodinhaltija' on voinut syntyä itsenäisesti.

Harvan mukaan (1948: 285) *marana* (painajaisena) voi olla ei pelkästään paikanhaltija vaan myös jokin muu olento. Hän puhuu vielä ainakin haamuista (ihmisten haltijoista), jotka voivat esiintyä painajaisina "tajuamattoman ihmisen ulkopuolella" (mt. 262).

Oletukseni mukaan on mahdollista, että ennen lainattua perinnettä oli myös omaperäisiä uskomuksia olennota, joka ahdistaa ihmisiä tai kotieläimiä, sillä samat ahdistuksen oireet olivat olemassa aiemminkin.

6.13 Sairaudet

Sairauksista muinaisuskossa ks. kohtaa 4.5.8. Jauhiaisen hakemiston mukaan (1998: Q 21, s. 314) samanlaisia tarinoita kerrotaan alla lueteltujen sairauksien lisäksi kolerasta, isorokosta ja kulkutaudista.

6.13.1 Horkka

Horkka käskee kuljettaa sen toiseen taloon ja uhkaa, että jos sitä ei kuljeteta, niin se jää taloon ja ihmiset kuolevat (MT: 445). Joissakin tarinoissa se matkustaa haamuolentona lavantaudin kanssa ja ne keskustelevat siitä, miten ne pääsevät seuraavien uhriensa sisälle (MT: 446). Horkka (oudon näköisenä olentona) sanoo, että se lähtee sairastavasta kylästä (MT: 446).

Horkka. Sanalla on vastine virossa. Sanan etymologiaa ei tiedetä. On mahdollista, että se liittyy sanaan *horata* 'houria'. Sanan ensimmäinen maininta kirjallisuudessa oli 1770-luvulla. Sanaa käytetään etupäässä itämurteissa. (SSA 1992; Häkkinen 2004.)

Lisätietoa ja yhteenveto. Vaikka ensimmäinen virallinen malarian (horkan) maininta oli 1870–1880-luvulla, arvellaan, että tauti on paljon vanhempi Suomen alueella. Mainintoja vilutaudin lääkityksestä oli jo 1400-luvulla. (Vuorinen 2002: 194.) Tällä taudilla on paljon muitakin nimityksiä, jotka viittaavat taudin oireisiin (Kallioinen 2009: 13). On mahdollista, että tämäkin nimitys on yhteydessä johonkin sanaan, joka kuvaa sairauden oireita. Tarinoita horkasta kerrotaan vain Suomen kaakkoisosassa, mikä voi johtua sairauden nimityksen levikistä. Ks. myös kohta 6.13.5.

6.13.2 Lavantauti

Lavantauti ja horkka matkustavat haamuolentoina ja keskustelevat siitä, miten ne pääsevät seuraavien uhriensa sisälle (MT: 446).

Lavantauti. *Lavantauti* on yhdyssana, joka koostuu luultavasti sanasta *lapa* ja sanasta *tauti*. SSA:ssä oletetaan, että nimitys *lavantauti* on syntynyt sanan *lapautua*

merkityksestä 'heiketä, lamaanua'. Sana *lapautua* on johdos sanasta *lapa*. Sanalla *lapa* on vastineita lähisukukielissä, saamessa ja epävarmoja vastineita mansissa ja samojedikielissä. (SSA 1995, s.v. *lapa*, *lapautua*.) Sanalla *tauti* on vastineita lähisukukielissä. Se on germaaninen laina. (SSA 2000.) Saamen vastine sanalle *lavantauti* on laina suomesta (Itkonen 1987: 12).

Nykyään nimitystä *lavantauti* käytetään yhtenä tyyfus-sairauden tyyppien nimityksistä. Pelkkä *tyyfus* oli merkinnyt suomessa tavallisesti 'pilkkukuumetta' 1800-luvulle saakka ja siitä lähtien 'lavantautia'. (Forsius 2002.)

Lavantauti taudin nimityksenä ei voi olla yhteistä itämerensuomalaista aikaa vanhempi. Pitäisi tarkistaa sukukielten tautien nimitykset niin, että olisi mahdollista sanoa, kuinka vanha nimitys *lavantauti* on. Ks. myös kohta 6.13.5.

6.13.3 Rokko

Rokko samoin kuin horkka (ks. 6.13.1) käskee kuljettaa sen toiseen taloon ja uhkaa muutoin jäädä taloon ja tappaa joitakin sen asukkaita (MT: 445).

Rokko. Sanalla on vastineita itäisissä lähisukukielissä. Saamen vastine on laina suomesta. *Rokko* on deskriptiivinen sana, mihin viittaavat sanan etuvokaaliset variantit. On toinen oletus sanan alkuperästä: *rokka*-sanana johdos. *Rokka* merkitsee 'hernettä', mikä on voinut liittyä sairauden oireisiin, mutta Häkkisen mukaan tämä selitys on epätodennäköinen sen takia, että *rokka* merkitsi aiemmin luultavasti 'puuroa' tai 'keittoa'. (SSA 2000; Häkkinen 2004.) Ks. myös kohta 6.13.5.

6.13.4 Rutto

Rutto matkustaa tai se kuljetetaan kylästä toiseen. Se esiintyy punaisena kukkona, ihmisenä punaisissa vaatteissa tai punaisena pallona. Siellä, missä se nähdään, kuolee ihmisiä. (MT: 444–445.)

Rutto. Sanan alkuperäinen merkitys oli 'nopea'. Tässä merkityksessä sillä on vastineita itämerensuomen ja saamen kautta. Saamessa on lisäksi *rutto*-sanana vastine, joka merkitsee 'ruttotautia', mutta se lienee laina itämerensuomesta. Suomen sana *rutto* taudin nimityksenä on syntynyt yhdyssanasta *ruttotauti*, joka merkitsi nopeasti etenevää ja leviävää tautia. SKES:n mukaan sanaa *ruttotauti* käytetään paikoittain länsi- ja itämurteissa. (SKES; SSA 2000; Häkkinen 2004.) Ks. myös kohta 6.13.5.

6.13.5 Yhteenveto sairauksista

Tarinat sairauksista ovat juonellisia, ja se, millaisiksi sairaudet kuvitellaan niissä, eroaa vanhimman itäisen kulttuurin tavoista. Luulen, että perinne kuului alkuperäisesti läntiseen maanviljelyskulttuuriin, ja tarinasto kehittyi kristillisenä aikana. Oletan, että ruumiillistunut tauti olentona, kuten jotkin muut ruumiillistuneet olennot, syntyi agraarisen kyläkulttuurin aikana. On myös todennäköistä, että sairaudet olentona ovat fiktioita.

6.14 Trullit (rullit)

Trullit ovat pahoja noitia, jotka vahingoittavat karjaa. Kaikki trullit ovat naisia, joista monet asuvat tavallisten ihmisten keskuudessa eivätkä ihmiset tiedä siitä (MT: 185–193). Trullit osaavat tulla hevosiksi, lampaiksi tai jopa esineiksi (MT: 185–197). Jos trulleille aiheutetaan fyysistä vahinkoa silloin, kun ne ovat esimerkiksi esineen muodossa, niin sama tapahtuu niille ihmisenkin muodossa (MT: 194–196). Trullit keritsevät karjaa ja varastavat karvat (MT: 193–194). Monien tarinoiden mukaan piru ottaa trulleilta karjan karvat ja punnitsee ne (MT: 191–193).

Trulleilla on myös taikavoide, jonka avulla ne lentävät tai tekevät esineitä lentäviksi (MT: 185–191). Tämän taikavoiteen avulla ne lentävät yhteisiin tapaamisiin, joita ne järjestävät silloin tällöin (usein myllyillä) (MT: 191–193).

Trulli (rulli). Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Vuonna 1787 sana mainittiin ensimmäisen kerran kirjallisessa lähteessä. Sitä käytettiin suomen länsi-, keski- ja pohjoisosissa. *Trulli* on lainattu *troll (trull)* -sana ruotsista. Lähdekielessä sana merkitsee 'peikko', 'hiittä' tai 'noitaa'. (SSA 2000.)

Lisätietoa ja yhteenveto. Olento on lainattu Ruotsista nimityksensä mukana. Laina on suhteellisen uusi, ja nimityksen ja tarinoiden levikistä vielä näkyy sen alkuperä. (Ks. lisää olennon nimityksistä Sarmela [1994] 2007: 349, 351.) Olento liittyy kristillisaikaisen maanviljelyskulttuurin aikaan (1600–1800) (mt. 63). Sarmela kertoo (mt. 359), etteivät suomalaiset oikeasti uskoneet suurimpaan osaan tarinoissa olevaa tietoa trulleista. Trullit olivat pahan kuva, jota kirkko käytti siksi, että se voisi hallita kansaa. Melkein kaikki trullien piirteet ovat stereotyyppisiä ja saatuja eurooppalaisen kirkon edistämästä noidan kuvasta. Toisaalta kansa uskoi siihen, että trullit varastivat karjaonnea. Tämä usko on tietäjäuskon jatkumo. (mt. 353, 357–359.)

Olennon levikki selittyy myös sillä, että Suomen itäisen ja läntisen kulttuurin välillä oli suuri ero. Suomen itäosissa tietäjäusko oli edelleen voimassa eikävätkä sen takia noitia paheksuvat tarinat tulleet sinne. (Sarmela [1994] 2007: 291.)

6.15 Kehno, kilka, lempo, paha, paholainen, perkele, piru, saatan(a), vanha-eero

Piru on olento, joka käyttää kaikkia mahdollisuuksia saadakseen ihmisen tai ihmisen sielun (MT: 227–294). Piru voi muuttaa muotonsa, mutta varsinaisessa muodossa pirulla on muutama sarvi ja sorkat (tai yksi sorkka) (MT: 243–247). Piru asuu helvetissä (MT: 227–294).

Piru käyttää ihmisten heikkouksia, kuten alkoholin juominen, ylpeys, ahneus, sitä, että ihminen pitää tansseista tai pelaa kortteja, niin, että se voisi saada nämä ihmiset tai muut ihmiset haltuunsa (MT: 243–249). Se antaa sitä, mitä ihminen pulassa ollessaan tarvitsee, ja pyytää häneltä palkkioksi jonkun sielun (MT: 227–294). Sielu voi kuulua tälle ihmiselle, hänen piialleen tai lapselleen, joka ei ole vielä syntynyt (MT: 227–238).

Pirua voi pettää eri tavoin, jos on tarpeeksi älykäs (MT: 241–243). Usein ihmiset, jotka lupaavat itsensä pirulle, menevät papille ja pyytävät häneltä apua. Ovela pappi ajaa pirun pois joksikin ajaksi tai lopullisesti. (MT: 227–294.)

Joskus piru ei pyydä mitään palkkaa avustaan. Useimmiten se tarkoittaa sitä, että tulevaisuudessa paholainen saa jollakin tavalla jopa enemmän ihmisiä kuin olisi voinut, jos ei olisi auttanut kyseistä ihmistä. (MT: 227–294.) Piru ei siis aina yritä vahingoittaa jokaista ihmistä vaan etsii parhaita mahdollisuuksia siihen, että se saisi enemmän sieluja.

Piru voi saada ihmisen sielun jopa silloin, kun ihminen ei ole luvannut pirulle omaa sieluaan, jos ihminen tekee jotakin syntistä (MT: 227–294). Jos ihmiset työskentelevät pyhisin, käyvät saunassa yöllä tai kiroilevat, piru voi nylkeä heidät ja ripustaa nahkan kuivumaan (MT: 253–254, 254–257). Monissa tarinoissa piru vie ihmisiä, jos he kiroilevat yöllä, tekevät itsemurhan, lupaavat sille itsensä jostakin, sanovat ajattelematta, että piru saa ottaa heidät, jos jokin ei ole totta (vaikka se onkin valhetta) tai jos joku sanoo huonosta tuomarista, että ottakoon piru hänet (MT: 238–241, 252–254). Joissakin tarinoissa piru vie pahoja ihmisiä, mikä voi helpottaa muiden elämää (MT: 227–294).

Pirut pahoinpitelevät syntisiä ihmisiä (MT: 282–287). Jotkut synnintekijät tulevat pirun hevosiksi (MT: 287–288).

Joskus paholainen varastaa lapsen, erityisesti jos lapsen vanhemmat sanovat, että ottakoon piru hänet (MT: 272–276). Se matkustaa lapsen kanssa, ja lapsi varastaa kirottua ruokaa (mp.). Lapsi palaa ihmisten keskuuteen, jos hänen lähellä ollessaan joku siunaa (mp.).

Jos ihmiselle tapahtuu pieni vaiva, syyllinen on usein piru. Eivät kaikki huonot tapahtumat ole kuitenkaan paholaisen aiheuttamia: joskus piru selittää, ettei se tehnyt mitään, kun sitä syytetään, ja se voi jopa auttaa ihmistä korjaamaan tilanteen (MT: 292).

Uralilaisista uskomuksista paholaisesta ks. kohdasta 4.5.8.

Nimitysten etymologia

Pirulla on monta nimitystä suomen kielessä. Se selittyy sillä, että pirua varten keksittiin erilaisia kiertoilmauksia (Oinas 1966: 109). Tämän lisäksi monet pirun nimitykset ovat voimasanoja, jotka muuttuvat nopeasti säilyttääkseen voimansa (Kulonen 1990). Joissakin tapauksissa kansa puhuu piruista, paholaisista tai perkeleistä: niitä voi siten olla monta. Muut pirun nimitykset olivat Myyttillisiä tarinoita -teoksessa yksikössä. Tarinoissa esiintyvät myös tällaiset satunnaiset nimitykset kuin *pääpiru* ja *emäpiru*, joita en käsittele tarkemmin. Yhdessä tarinassa pirua nimitetään *hiideksi* (tästä enemmän ks. kohdasta 6.3.3).

Kehno. Sana on todennäköisesti eufemismi, jonka avulla nimitetään pirua. Sillä on paljon vastineita lähisukukielissä. Sanan merkitykset itämerensuomessa ovat yleensä ’huono, kelvoton, paholainen’. Etäsukukielistä on epävarmoja vastineita vain saamessa, ja näillä mahdollisilla vastineilla ei ole paholaisen merkitystä. Sanan etymologiaa ei tiedetä. (SSA 1992.) Sana ei ole kovin vanha levikkinsä ja rakenteensa nojalla, vaikka se syntyi ennen kristinuskon tuloa Suomeen.

Kilka. Sanaa käytetään joissakin murteissa paholaisen nimityksenä (SMS). Nimityksen levikki ei ole suuri (mp.), ja sen etymologiaa ei käsitellä etymologisissa sanakirjoissa, joita käytin tämän tutkimuksen aikana. Sana on todennäköisesti suhteellisen uusi murteellisen levikkinsä nojalla. Nimitystä ei myöskään ole Jauhiaisen hakemistossa (1998). On mahdollista, että sana on deskriptiivinen.

Lempo. Sanalla on varmasti sama vartalo kuin sanalla *lempi*, ja on hyvin mahdollista, että se on jopa johdettu *lempi*-sanasta. Molemmilla sanoilla on vastineita joissakin lähisukukielissä (ei kuitenkaan virossa), mutta ei etäsukukielissä (etäsukukielissä on äänneasultaan *lemmelle* sopivia sanoja, mutta niiden merkitys on aivan eri). *Lemmen* alkuperäinen merkitys liittyy todennäköisesti palamiseen. Sana *lempo* on merkitykseltään yhteydessä *lemmen* 'tulen' merkitykseen. Sekä *lempi* että *lempo* -sanoja käytetään enemmän itämurteissa. Venäjän *lemmon* vastine on kuitenkin laina suomesta. Merkitykseltään ja rakenteeltaan sana *lempi* on voinut kuulua kielen vanhimpaan sanastoon. Sanojen etymologia on tuntematon, mutta jos ne ovat omaperäiseen sanastoon kuuluvia, *lempo* on ilmeisesti nuorempi kuin *lempi*. (SSA 1995; Häkkinen 2004.)

Lempo oli kirosanana suomen kielessä ennen kristinuskkoa, ja 'paholaisen' merkityksessä se oli todennäköisesti vielä aikaisemmin (Kulonen 1990). Kulosen mukaan (mp.) 'tulsta' merkitsevät sanat tulevat usein voimasanoiksi. Oinas (1966: 110) selittää sanan merkityksen muutosta antamalla paralleelleja muiden kansojen kansanuskosta. Oinaksen mukaan (mt. 109–110) monet kansat nimittivät paholaista tai muita yliluonnollisia olentoja käyttäen pyhiä tai rakkauteen liittyviä sanoja. Tätä tehtiin siksi, että voitaisiin välttää olennon aitoa nimitystä: tällaiset nimitykset ovat näin ollen eufemismeja (mp.).

Paha. Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Niistä ainakin lyydissä sanalla on 'paholaisen' merkitys. (SSA 1995.) Heikkilä on sitä mieltä (2011: 70), että sana *paha* tuli suomeen skandinaavisista kielistä. Oletetaan, että sana on laina kantaskandinaavista, ja muinaisnorjassa sillä oli merkitys 'vaikea, hankala' (SSA 1995). Toisaalta LÄGLOS:n mukaan (2012) jos suomen *paha* lainautui saameen, kuten nykyaikainen tutkimus väittää, sitten suomen *paha* on tuskin kantaskandinaavinen laina.

Tämä nimitys ei varmasti kuulu vanhimpien paholaisen nimitysten joukkoon ainakin tämän merkityksen levikin perusteella.

Paholainen. Sana on johdos sanasta *paha* (ks. ylempänä s.v. *paha*), ja sillä on vastineita inkeroisessa, vatjassa ja karjalassa (SSA 1995). *Paholainen* on näin ollen suhteellisen nuori alimaailman hallitsijan nimitys levikkinsä perusteella.

Perkele. Sanalla on vastineita inkeroisessa, karjalassa ja virossa. Viron kielessä ja suomen sanan joissakin varianteissa sanalla ei ole *-le*-johdinta. Kiro sanoille on

ominaista vaihtelevuus (Kulonen 1990), ja se liittyy myös sanaan *perkele*: sillä on erittäin paljon variantteja kielessä. Sanaa pidetään balttilaisena lainana, vaikka johdinaineksen vaihtelevuuden takia lainaselitys ei ole täysin varma. Ajatellaan, että johdin *-le* on omaperäinen ja sekundaarinen. (SSA 1995.) Sanalle on myös esitetty germaanisista etymologioita (mp.), mutta LÄGLOS:n mukaan (2012) *perkele* on tuskin germaaninen laina. Suomesta sana lainautui saameen, ruotsiin ja vanhaan tanskaan. Sanaa pidetään yleisimmin balttilaisena lainana, ja lähdekielessä se oli ukkosenjumalan nimi. (SSA 1995.)

Suomessa ja sen sukukielissä *perkele*-sanan merkitys ei liity nähtävästi pakanalliseen uskontoon. Toisaalta *mordvassa*, minne balttilainen sana on myös kulkeutunut, sanan alkuperäinen merkitys on säilynyt. On siten mahdollista, että balttilaisella sanalla oli jo muinaisaikoina voimasanan merkitys, jossa sana lainautui suomeen. Sitä todistaa *perkele*-sanan vaihtelevuus, joka on ollut ominainen sille alusta asti. (Kulonen 1990.)

Piru. Sanalla on vastineita inkeroisessa, karjalassa ja virossa (SSA 1995). Sana esiintyy kaikissa suomen murteissa (Oinas 1966: 110), joten sen levikistä ei voi tehdä päätelmiä, mistä sana tuli suomeen. On olemassa muutama *piru*-sanan alkuperäselitys, joita käsittelemme alempana.

- Toisaalta ajatellaan, että *piru* on sanan *perkele* variaatio. *Perkele* on puolestaan lainattu balttilainen ukkosenjumala (sen liettualainen vastine on *Perkūnas*) (ks. enemmän ylempänä s.v. *perkele*). (SSA 1995; Häkkinen 2004.) Sana *perkele* vaihtelee paljon, kuten muut kiro sanat, ja on mahdollista, että *piru* on yksi sen varianteista. Tätä etymologiaa pidetään nykyään todennäköisimpänä.
- Toisaalta sana *piru* voi olla slaavilainen laina. Slaavilainen *Perun* (ukkosenjumala) vastaa suomen sanaa hyvin äänneasunsa nojalla. (SSA 1995; Häkkinen 2004.) Perunia alettiin demonisoida Venäjällä kristinuskon tultua, ja on mahdollista, että sana lainautui silloin suomeen pahan hengen merkityksessä: kristinuskon tuli Venäjälle aiemmin kuin Suomeen, joten tässäkin tapauksessa sana *piru* on suomessa kristinuskon tuloa vanhempi sana.

Venäjän kielessä oli paljon sananlaskuja, joissa *Perun* esiintyi. Niiden joukossa on *Перун тебя забей; Перун тебя возьми* (*Perun tapa; Perun vie*). (Mokienko & Nikitina 2007.) On myös slovakialainen sananlasku *Jyrinä vie*, joka liittyy Peruniin (Zátarecký 1896). Nykyään venäjäksi sanotaan *черт возьми/черт тебя побери/черт тебя подери* (*piru [čort] vie/piru revit(tapa)*). (Mokienko &

Nikitina 2007.) Peruniin liittyvät sananlaskut ovat luultavasti kristinuskoa vanhempia ja liittyvät salaman iskuun, joka voi tappa. Jos sana *piru* on siten slaavilainen laina, on mahdollista, että sananlaskut myös lainautuivat suomeen käännöslainoina tai että ne lainautuivat ensin ja niistä sana *piru* jäi kieleen. Niin, että olisi mahdollista käsitellä asiaa pidemmälle, pitäisi tarkistaa, oliko samanlaisia sananlaskuja balttilaisilla kansoilla.

Sekä *Perkūnas* että *Perun* ovat ukkosenjumalia, joiden palvonta oli samanlaista. Nimityksetkin muistuttavat toisiaan, vaikka ei tiedetä varmasti, palautuvatko ne samaan indoeurooppalaisen kantakielen sanaan. On muutama oletus sanan *Perkūnas* ja mahdollisesti sanan *Perun* alkuperästä, joista johdos 'tammea' merkitsevästä kannasta on yleisin. Tämä vaihtoehto on myös sopiva muinaisuskon kannalta: tammi oli usein indoeurooppalaisten kansojen ukkosenjumalten puu (siitä enemmän Schonland 1950: 55; Malan 1963: 151; Pennick 1996: 22; Dowden 1999: 222). Ei tiedetä varmasti, voiko sana *Perun* palautua siihen kantaan: sanojen äänneasu ei ole täysin vastaava. Julius Pokornyn mukaan (IEW) *Perun*-sanan äänneasuun voi vaikuttaa verbaalinen indoeurooppalainen juuri, jonka merkitys oli 'iskeä': sanojen merkitykset liitettiin kansanetymologisesti yhteen. (Dowden 1999: 222.)

- On olemassa kolmas *piru*-sanan alkuperäselitys, joka on mielestäni kaikista mielenkiintoisin. Oinas (1966: 111–113) vertailee suomen sanaa *piru* venäläiseen sanaan *čort* 'piru'. Jakobsonin mukaan (1959: 276) sana *čort* 'piru' palautuu samaan indoeurooppalaiseen juureen kuin venäjän sanat *čertá* 'piiru', *čertít* 'piirtää' ja tšekkiläinen *čára* 'piiru'. Tšekkiläistä sanaa *čára* 'piiru' käytetään maagisessa merkityksessä: 'piiru, jonka takana alkaa tuonpuoleinen'. Venäjän *čúr* on myös maaginen muunnos sanasta *čertá* 'piiru'. Oinas näkee yhteyden sanojen *čort*, *čertá*, *čertít* ja *piru*, *piiru*, *piirtää* välillä. Hän myös antaa esimerkin samanlaisesta sanan *piiru* kielikuvallisesta käytöstä venäjän ja suomen kielessä: *astua piirun yli*. Lopussa Oinas antaa sanapareja, jotka todistavat, että sanat voivat syntyä toisista sanoista sillä tavalla, että pitkästä vokaalista tulee lyhyt. (Oinas 1966: 111–113.) Niin, että olisi mahdollista sanoa varmasti, onko tämä lainaselitys oikea, pitäisi tutkia paremmin venäjän sanan *čort* 'piru' alkuperää.

Vasmer ([1950-1958] 1987: s.v. черт) luettelee sanakirjassaan muutaman mahdollisen alkuperäselityksen, joiden joukossa on myös Jakobsonin selitys,

mutta sanan etymologiaa ei tiedetä tarkasti. Olisi myös hyvä tarkistaa samanlaisten sanojen etymologia muissa kielissä: voiko niistäkin löytää samanlaisia nimityksien selityksiä kuin *piiru-piru*.

Viimeistä selitystä kannattaa myös LÄGLOS (2012).

Kulosen mukaan (1990) sanaa *piru* alettiin käyttää pahan hengen nimityksenä ennen kristinuskon tuloa Suomeen, eikä mikään näistä mahdollisista alkuperäselityksistä vastusta tätä tietoa.

Lisätietoa nimityksestä ja olennosta. Nimitystä *piru* käytetään usein muiden olentojen nimityksenä. Esimerkiksi kovaa haltijaa nimitetään usein *piruksi* (MT: 267; ks. enemmän kohdasta 6.1.2.1) tai maahisten sijasta *piru* sanotaan vaihtavan lapsia (MT: 276–278). Tarinat *pirusta*, joka vaihtaa lapsia, tulivat tarinoiden maahisista ja niiden vaihdokkaista sijalle (Pulkinen 2014: 89), ja ne ovat kansainvälisiä tarinoita (Enges 2012:79). *Piru* edustaa varmasti yliluonnollista voimaa, jota kansa ei hyväksynyt, eikä pelkästään kristinuskon mukaista jumalan vastustajaa. Simonsuuren teoksessa ([1950] 2006: 48–55) on enemmän tietoa *pirusta*, joka esiintyy erilaisissa tarinoissa.

Saatana, saatan. Sana on alkuperäisesti hepreasta, missä se merkitsi ’vastustajaa’. Se tuli kreikan ja latinan kautta saksaan ja siitä ruotsin kautta joko myöhäisestä muinaisruotsista (1375–1526) tai varhaisemmasta uusruotsista (1526–1732) suomeen. Näistä kahdesta ajanjaksosta myöhäinen muinaisruotsi on todennäköisempi vaihtoehto. Agricolan aikana sana oli jo tunnettu. (SSA 2000; Häkkinen 2004.)

Vanha-eero (Jauhaisen hakemistossa [1998] *vanhaerkki*). Tämä paholaisen nimitys koostuu sanasta *vanha* ja erisimestä *Eero*. Sanaa *vanha* pidetään vanhana omaperäisenä sanana. Sillä on vastineita lähisukukielissä ja permiläiskielissä. (SSA 2000; Häkkinen 2004.) Sana *Eero* on nimen *Erik* suomalainen variantti (Kiviniemi 2006: 192–193, 256, 286). *Erik* tuli Suomeen Ruotsista 1150-luvulla (Saarikalle & Suomalainen 2007: 504–505). Nimi *Eero* oli tunnettu 1800-luvulla. Ensimmäisen kerran nimi mainittiin kalenterissa vuonna 1864. (Kiviniemi 2006: 192–193, 256, 286.) Nimitys on näin ollen uusi.

Lisätietoa ja yhteenveto. Millään *pirun* nimityksellä ei ole varmoja vastineita etäsukukielissä. Ainoastaan sanalla *kehno* on epävarma vastine saamessa, ja sillä ei ole ’paholaisen’ merkitystä. Kaikki nimitykset on mahdollista jakaa esikristillisiin ja

kristillisiin niiden levikin ja sukukielten merkityksien nojalla. Esikristillisiä ovat kaikki paitsi nimitykset *saatana*, *Vanha-eero* ja mahdollisesti *kilka*.

Tarinoita paholaisesta kerrottiin koko Suomen alueella (Sarmela [1994] 2007: 381). Sarmelan mukaan (mt. 63, 289–290) usko paholaiseen ja tarinasto syntyivät siihen aikaan, kun kirkolla oli eniten valtaa Suomessa: 1600–1800-luvulla. Näissä uskomuksissa piru ruumiillistui, ja sitä käytettiin moraalilla ylläpitävänä keinona kansan hallitsemisessa (mp.). Sarmela myös kertoo (mt. 290), ettei kansa alusta asti oikeasti uskonut tarinoissa esiintyneeseen paholaiseen vaan kirkko käytti paholaisuskoa saavuttaakseen tavoitteitaan. Moraaliperinne ei kuitenkaan lainautunut läntisestä Suomesta itäiseen sellaisenaan kulttuurierojen vuoksi. Savolaiset kertoivat vitsikkäitä tarinoita paholaisesta eivätkä suhtautuneet siihen vakavasti. (mt. 291.) Ks. enemmän olennoista kohdasta 4.5.8.

7 Yhteenveto yliluonnollisista olennoista ja niiden nimityksien etymologiasta

Olen laatinut asetelman, joka löytyy liitteestä 1. Tähän asetelmaan olen koonnut kaikki yliluonnollisten olentojen nimitykset, jotka tutkin työssäni. Kerron asetelmassa myös lyhyesti, missä luvuissa on tietoa näistä olennoista tai nimityksistä, millainen nimitys on, mikä on sen alkuperä ja mihin kulttuuriin olento ja/tai tarinasto kuuluvat.

Tämän asetelman perusteella olen laskenut tilastot, jotka osoittavat suomalaisten yliluonnollisten olentojen ja niiden nimitysten määrän, millaiset nimitykset kuuluvat olentojen nimitysten joukkoon ja mikä niiden alkuperä on.

Sen takia, että joidenkin sanojen alkuperä on tuntematon, laskennat eivät ole ehdottoman tarkkoja, mutta ne näyttävät suuntaa aika hyvin. Monissa tapauksissa selitän, miten lasken kiistanalaiset nimitykset tai olennot.

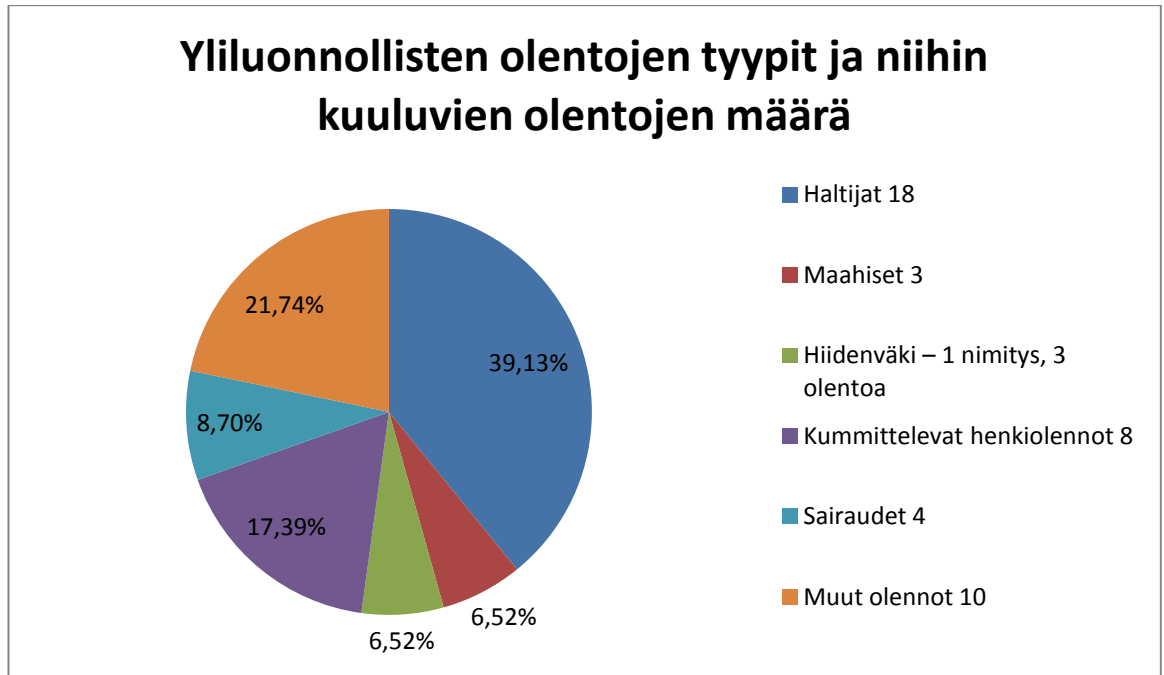
7.1 Yliluonnollisten olentojen ja nimitysten määrä

Yliluonnollisia olentoja, joiden nimitysten etymologiaa käsittelin, on 44. Laskin tässä tapauksessa näkin ja vedenhaltijat yhteen. Haltijoiden, maahisten, henkien ja sairauksien eri tyypit laskin erikseen, kuten myös sijattomat sielut ja niiden alaryhmät ihtiriekot ja rajanhaltijat. Laskin aaveet erikseen, koska Myyttillisissä tarinoissa (MT) ne eivät ole tavallisia kummituksia vaan ääniä. Ks. miten olen ryhmittänyt olennot ja niiden nimitykset sisällysluettelossa.

Nimityksiä, joiden etymologiaa tutkin, on yhteensä 94. En laskenut nimityksien variantteja, jotka koostuvat samoista sanoista. Ks. miten olen järjestänyt nimitykset liitteeseen 1: laskin erikseen jokaisen nimityksen, joka esiintyy asetelmassa uudella rivillä. Laskin myös erikseen nimitykset *kakkiainen* ja *unikakkiainen*, vaikka ne ovat samalla rivillä.

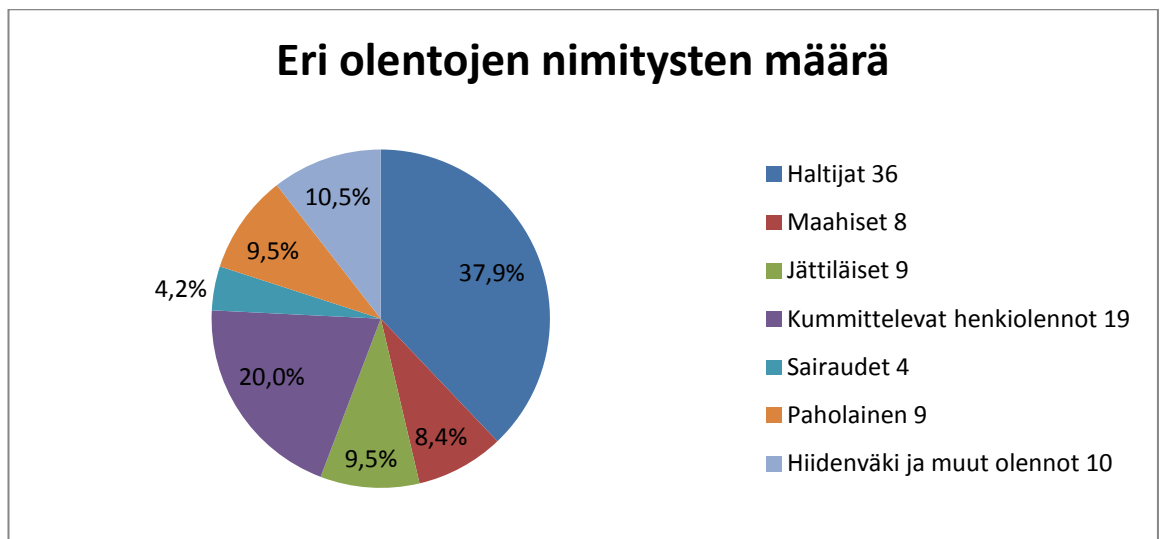
Kaikista nimityksistä kolme eivät ole yleisiä: en löytänyt niitä muista tarinoista, Jauhiaisen luettelosta (1998) enkä teoreettisista lähteistä. Nämä ovat *homenokka*, *veden eukko* ja *maan herra*. Pelkästään Harva luettelee niistä kaksi muiden nimitysten joukossa eikä anna muuta tietoa näistä nimityksistä.

Kaaviot 1 ja 2 kuvaavat, miten olennot ja nimitykset jakautuvat. Liitteen 3 taulukko 1 osoittaa, miten olentojen määrä vastaa nimitysten määrää.

Kaavio 1.

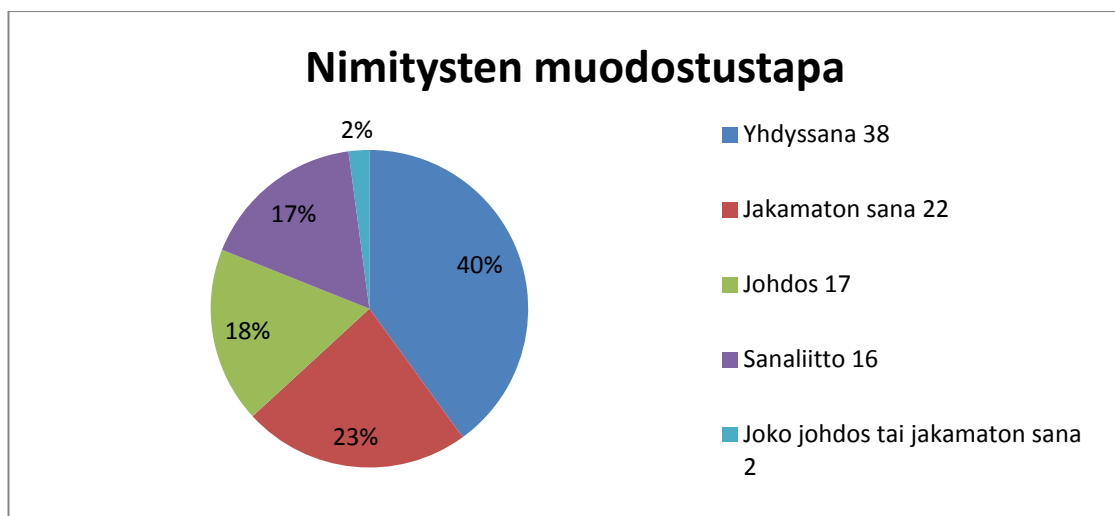
Kaaviosta 1 näkyvät yliluonnollisten olentojen tyypit ja niihin kuuluvien olentojen määrä. Kaaviossa on yhteensä 44 olentoa (kaksi tyyppiä hiidenväkeä kolmesta kuuluu ryhmiin maahiset ja muut olennot – jättiläiset). Kaikista olennoista eniten on erilaisia haltijoita. Kummittelevien olentojen määrä on myös aika suuri.

Kaavio 2.

Kaaviosta 2 näkyy eri olentojen nimityksien määrä. Nimityksiä on yhteensä 95 (nimitys *hiidenväki* kuuluu kahteen ryhmään). Näistä eniten on haltijoiden nimityksiä. Kummittelevien henkiolentojen nimityksiä on myös aika paljon. Kaksi maahisten nimityksistä ovat sekaantumat haltijoihin.

7.2 Nimitysten muodostustapa

Kaavio 3.

Kaavio 3 kuvaa, millainen nimitysten rakenne on. Yli kolmasosa nimityksistä on yhdyssanoja. Jakamattomia sanoja, johdoksia ja sanaliittoja on myös aika paljon. Kaikista nimityksistä kolme eivät ole yleisiä (ks. liite 1). En laskenut sanan samanlaisia variantteja kuten *metsänneiti* ja *metsänneitsyt*. Jos nimitys esiintyy sekä esimerkiksi sanaliittona että yhdyssanana, lisäsin sen molempiin ryhmiin.

En puuttunut nyt kauas kielihistoriaan. Jos sana on kaksitavuinen, laskin sen jakamattomiin sanoihin, vaikka se voisi periaatteessa olla johdos tai se loppuisi esimerkiksi *O*-äänteeseen. En tutkinut tarkemmin esimerkiksi sanojen *horkka* ja *haamu* mahdollista rakennetta. Laskin ryhmään jakamattomia sanoja myös sanat *rokko* ja *rutto*. *Valkea* on piiloderivaation avulla luotu substantiivi. Lasken sen myös jakamattomiin sanoihin. On vielä ainakin kaksi sanaa, *lempo* ja *piru*, joista on mahdotonta sanoa varmasti, ovatko ne johdoksia vai jakamattomia sanoja. Kokosin ne erilliseen ryhmään. *Lempo* näyttää olevan *lempi*-sanan johdos, ja *piru* voisi olla johdettu joko *piiru*-sanasta tai sanasta *perkele*.

Annika Setälä (2010) on tutkinut pro gradu -tutkielmassaan marilaista uskontosanastoa, jonka joukossa on paljon yliluonnollisten olentojen nimityksiä. Hän on tullut siihen tulokseen, että marien uskontosanastosta suurin osa on sanaliittoja (mt. 68), kun taas omassa työssäni eniten on yhdyssanoja, mikä viittaa kielten erilaisuuteen ja siihen, että aiemmin suomen kielessäkin olentojen nimitykset olivat mahdollisesti sanaliittoja.

7.3 Vieras- ja omaperäiset olentojen nimitykset

Silloin kun puhun vierasperäisistä olentojen nimityksistä, tarkoitan olentojen nimityksiä, jotka olivat olentojen nimityksinä lainantajakielessä ja jotka lainattiin myös olennon merkityksessä.

Yksi nimitys *haltija* esiintyy 22 nimityksessä, joista yhdessä sitä voi periaatteessa olla käyttämättä, *vuorten haltijaväki* voisi olla *vuorten väki* kuin skandinaavinen *bergfolk*. Molemmat nimitykset *tonttu* ja *peikko* esiintyvät kahdessa nimityksessä. Näiden lisäksi on kahdeksan nimitystä, jotka perustuvat vierasperäisiin olentojen nimityksiin tai ovat lainattuja kokonaan. Näin ollen on 34 nimitystä, jotka kuuluvat tähän ryhmään, joista 11:ssä esiintyvät eri kannat.

Joskin *hiisi* voi olla germaaninen laina, sana lainattiin toisessa kuin olennon merkityksessä. Sama koskee nimityksiä *nunna* ja *munkki*. Toisaalta näiden sanojen käyttö olennon merkityksessä voi myös olla lainattu tapa. En laske näitä sanoja ryhmään vierasperäisiä olentojen nimityksiä. En laske myöskään sanaa *vainaja* tähän ryhmään, sillä vainaja ei ollut alun perin olento.

Näiden lisäksi on vähintään seitsemän nimitystä, joista on toistaiseksi mahdotonta sanoa varmasti, kuuluvatko ne tähän ryhmään vai eivät: *kummitus*, *kalevanpoika*, *aave*, *horkka*, *kehno*, *kilka*, *piru*. On jäljellä enintään 53–60 nimitystä, jotka eivät perustu vierasperäisiin olentojen nimityksiin.

7.3.1 Lainattujen olentojen nimityksien alkuperä

Kaavio 4.

Kaikista lainatuista olentojen nimityksistä suurin osa on lainattu ruotsista tai Suomen alueella puhutuista nykyruotsin murteista. 11 sanasta kuusi kuuluu tähän ryhmään: *tonttu*, *näkki*, *jättiläinen*, *kalliokööpeli*, *para*, *trulli*. Näiden lisäksi yksi nimitys *haltija* on lainattu kantaskandinaavista. 1–2 nimitystä, *perkele* ja luultavasti *peikko*, ovat balttilaisia lainoja, yksi nimitys *saatana* on tullut hepreasta ruotsin kautta ja yksi nimitys *pirityinen* latinasta ruotsin kautta.

Seitsemän sanan alkuperä on tuntematon: *kalevanpoika*, *kummitus*, *aave*, *horkka*, *kehno*, *kilka*, *piru*. Näistä nimitys *piru* voi olla balttilaisen nimityksen johdos, slaavilainen laina tai johdos sanasta *piiru*. Muut lainasanat kuten *vainaja*, *munkki*, *nunna* ja mahdollisesti *hiisi* eivät kuulu edeltäviin ryhmiin, sillä ne ovat lainautuneet toisessa kuin olennon merkityksessä.

7.3.2 Täysin vierasperäiset ja omaperäisen mallin mukaan tehdyt nimitykset

Kaavio 5.

Nimityksiä, jotka on tehty omaperäisen mallin mukaan, on vähintään 77, jos lasken lainat, joiden merkitys on muuttunut. Nimityksiä, jotka ovat täysin vierasperäisiä, on enintään 17, jos lasken sanan *perkele* ja kaikki sanat, joiden alkuperä on tuntematon tai epävarma, samaan ryhmään. Tämä näkyy kaaviosta 5. Nämä tilastot osoittavat tapausten ääripäät. On hyvin mahdollista, että omaperäisen mallin mukaan tehtyjen sanojen määrä on suurempi, vaikka se ei ylitä 86:ta. Ks. alempana miten jaoin nimitykset näihin ryhmiin.

- **Täysin vierasperäiset olentojen nimitykset suomalaisten ylikuunnollisten olentojen nimityksinä.** Johdokset, sanaliitot ja yhdyssanat eivät kuulu tähän ryhmään. Sanat voivat kuitenkin mukautua kieleen. On seitsemän sanaa, jotka kuuluvat tähän ryhmään kaikkien kriteerien kannalta: *haltija*, *tonttu*, *näkki*, *para*, *trulli*, *peikko* ja *saatana*. On myös olemassa sana, joka ei periaatteessa kuulu tähän ryhmään, mutta jonka johdin ei mahdollisesti ollut alussa olennainen: nimitys *perkele* esiintyy joissakin lähisukukielissä ilman johdinta. Pidän tästä syystä sanaa kuuluvana tähän ryhmään.
- **Vierasperäiset sanat, joiden merkitys on muuttunut lainautumisen jälkeen.** Johdokset, sanaliitot ja yhdyssanat eivät kuulu tähän ryhmään. Sanat voivat kuitenkin mukautua kieleen.

Nimitysten joukossa on kolme lainasanaa, joiden merkitys on muuttunut suomen kielessä: *munkki*, *nunna* ja *vainaja*. Näiden lisäksi on kolme mahdollista lainaa, joiden merkitys on luultavasti muuttunut: *rutto*, *kehno* ja *paha*. Sanoja on siis yhteensä 3–6. Joskin tähän ryhmään kuuluvat sanat olisivat olleet alun perin vierasperäisiä, suomen kieli on vaikuttanut niihin. On kuitenkin mahdollista, että myös uusi merkitys on lainautunut myöhemmin. Tämän selvittäminen vaatii erillistä tutkimusta.

- **Nimitykset, joista on toistaiseksi mahdotonta sanoa, ovatko ne vierasperäisiä.**

Tähän ryhmään kuuluu ainakin viisi sanaa: *hiisi*, *aave*, *kalma*, *horkka* ja *kilka*. Kolmesta sanasta, jotka kuuluvat edelliseen ryhmään, on myös mahdotonta sanoa, ovatko sanat vierasperäisiä vai eivät. Nämä ovat *rutto*, *kehno* ja *paha*. Tuskin nimitys *lempo* on täysin vierasperäinen.

- **Omaperäisen mallin mukaan tehdyt nimitykset** (en puhu tässä sanan äänneasun mukautumisesta kieleen).

Olen sitä mieltä, että vierasperäiset sanat, joiden merkitys on muuttunut (ks. tämän listan toinen ryhmä nimityksiä), kuuluvat tähän ryhmään, sillä ne muuttuivat jo silloin, kun olivat osa suomen kieltä. Nimityksiä, jotka kuuluvat tähän ryhmään, on näin ollen 77–86 94:stä. Tähän ryhmään voidaan myös laskea sana *perkele*, vaikka olen sijoittanut sen ryhmään täysin vierasperäisiä sanoja enkä nyt laskenut sitä tähän. En voi väittää, ettei sanojen joukossa ole käännöslainoja. Tämä vaatii erillistä tutkimusta, eikä ole aina mahdollista saada asiaa selville.

7.4 Yliluonnollisten olentojen nimitysten ikä tai kerrostuma

Asetelma 1 näyttää, minkä ikäisiä olentojen nimitykset ovat. En ota huomioon tässä nimitysten mahdollisia aiempia muotoja vaan nykyaikaisen asun. Monet ajoitukset perustuvat sanojen levikkiin, joka voi osoittaa sanan iän väärin joissakin tapauksissa. Jotkin ajoitukset perustuvat jopa sanan ainesten levikkiin, mikä voi osoittaa aikaisimman kerrostuman, johon sana voi periaatteessa kuulua, vaikka sana on voinut syntyä paljon myöhemmin kuin sen ainekset. Ajoittamisesta ks. luvut 1.5, 2.5, 3, 6 ja liite 1. Kaikesta huolimatta asetelmassa olevat tiedot antavat aika hyvän yleiskuvan nimitysten iästä.

Sen takia, ettei monien sanojen ikää voida sanoa tarkasti vaan pelkästään olettaa, milloin ne ovat periaatteessa voineet syntyä, sanojen ikä, josta kirjoitan tässä, voi erota olentojen iästä (ks. 7.5). Muinais- ja kansanuskon lähteissä on usein tietoa siitä, mihin kulttuuriseen kerrostumaan olento kuului. Tämä ei kuitenkaan voi aina näyttää olennon tarkkaa ikää saati olennon nimitysten ikää. Jotkin nimitykset olivat syntyneet toisessa merkityksessä ennen, kuin olento syntyi. Tämän lisäksi periaatteet, joiden mukaan teen asetelmat 1 ja 2, ovat erilaiset. Asetelmaan 1 kirjoitan tavallisesti varhaisimman kerrostuman, johon sana tai sen ainekset voivat periaatteessa kuulua. Asetelma 2 sisältää tiedot siitä, mille kulttuuriselle kerrostumalle olento on ollut ominainen, vaikka tämä olento oli voinut syntyä vähän ennen tätä aikaa. Näin ollen on mahdollista, että sana asetelmassa 1 voi olla vanhempi kuin olento asetelmassa 2. Tämä ei kuitenkaan aina kuvaa todellista eroa olennon ja nimityksen iässä vaan periaatteita, joiden mukaan teen asetelmat. On myös joskus mahdollista, että olento kuului aiempaan kerrostumaan toisessa muodossa eikä tästä nykyään tiedetä.

ASETELMA 1.

Sanan ajoitus tai tyyppi	Nimitysten määrä	Sanat, jotka voitaisiin laskea toisiin ryhmiin ja jotka olen sijoittanut tähän, tai sanat, joiden merkitys on mahdollisesti muuttunut
Uralilainen, suomalais-ugrilainen tai suomalais-volgalainen	3	<i>Kalma, kuolema, valkea</i> (merkitys on mahdollisesti muuttunut).
Varhaiskantasuomi	3	<i>Rutto</i> toisessa merkityksessä, <i>maanalainen</i> (merkitys on mahdollisesti muuttunut), <i>edellätulija</i> (voi syntyä myös myöhemmin).
Aikaisintaan 2300 eaa.–500 jaa. (mahdollisesti myöhemmin)	8	<i>Peikko, vuorenpeikko, hautausmaanväki</i> (luultavasti toinen merkitys), <i>kalmanväki</i> (luultavasti toinen merkitys), <i>vainaja</i> (ei olentona), <i>hiisi</i> (merkitys on mahdollisesti muuttunut), <i>hiidenväki</i> .

Sanan ajoitus tai tyyppi	Nimitysten määrä	Sanat, jotka voitaisiin laskea toisiin ryhmiin ja jotka olen sijoittanut tähän, tai sanat, joiden merkitys on mahdollisesti muuttunut
Myöhäiskantasuomi	19	<i>Maahinen, lempo, lintukotolainen, manalaiset ja näkymättömät</i> (luultavasti toisessa merkityksessä), <i>horkka</i> ja <i>rokka</i> (mahdollisesti ei olentona), <i>käärmeiden kuningas</i> (mahdollisesti myöhemmin).
Aikaisintaan 100–800 (mahdollisesti myöhemmin)	20	
800 jaa. jälkeen	7	
1100–1864	19	<i>Metsänneiti</i>
Nimitykset, jotka eivät ole yleisiä.	3	
Luultavasti deskriptiiviset unenhaltijan nimitykset.	3	
Nimitykset, jotka on vaikea sijoittaa edeltäviin ryhmiin tai joiden alkuperä on tuntematon tai kiistanalainen.	9	<i>Henki, haamu, ottaja, ihmisen hakija, manalan väki, manhon väki, lavantauti, kehno, vuorenväki.</i>

Kaikista olentojen nimityksistä alle viidesosa syntyi ennen myöhäiskantasuomalaista kerrostumaa. Joissakin tapauksissa tämä selittyy sillä, että uudet nimitykset tulivat vanhojen sijalle tai vanhat nimitykset muuttuivat jollakin tavalla (esimerkiksi *emä* – *emäntä*). On myös mahdollista, että jotkin olennot tai nimitykset unohtuivat.

7.5 Kulttuurikerrostuma, johon olennot kuuluvat

Asetelmassa 2 yritän näyttää, milloin mitkäkin olennot syntyivät tai mille kulttuurille ne olivat ominaisia. Luvussa 7.4 on tietoa siitä, miten asetelmien 1 ja 2 tiedot liittyvät toisiinsa. Tiedoista, jotka esitän asetelmassa, vain lukumäärät, jotka liittyvät maanviljelyskulttuuriin (42) ja pyyntikulttuuriin (7–10), ovat aika varmat. On kuitenkin periaatteessa mahdollista, että jonkin maanviljelyskulttuurisen olennon juuret ulottuvat pyyntikulttuuriseen aikaan. Pyrkimys jakaa maanviljelyskulttuuria kulttuurikerrostumien mukaan onnistuu vain osittain: monista olennoista on mahdotonta sanoa, milloin ne syntyivät tarkasti. Tämän lisäksi on kyseenalaista, miten päättää, mihin kerrostumaan olennot kuuluvat. On mahdollista, että ne alkoivat syntyä esimerkiksi kaskikulttuurisena aikana, mutta perinne tuli yleiseksi vasta keskiaikaisen talonpoikauskulttuurin aikana. Monien olentojen luonne muuttui ajan kuluessa, ja ne olivat ominaisia eri kulttuurikerrostumille. Jos olento syntyi esimerkiksi pyyntikulttuurisena aikana eikä sen luonne ole muuttunut suuresti, en sijoita sitä myöhempään maanviljelyskulttuuriin ryhmiin, vaikka se kuuluisi myös niihin. Sama koskee erilaisia maanviljelyskulttuurin kerrostumia. Asetelman alla kerron yksityiskohtaisemmin siitä, mitkä olennot kuuluvat mihinkin ryhmään.

ASETELMA 2.

Pyyntikulttuuri 7 (mahdollisesti 10)		Maanviljelyskulttuuri 42			
Olennot, jotka kuuluivat pyyntikulttuuriin ja joiden luonne ei muuttunut suuresti	Olennot, jotka olivat ominaisia sekä pyynti- että maanviljelyskulttuurille ja joiden luonne on muuttunut	Olennot, jotka muuttuivat ajan kuluessa tai joiden maanviljelyskulttuurinen kerrostuma on tuntematon	Kaski-kulttuuri	Kristillinen aika (1100–1800)	Agraarinen kylä-kulttuuri
2	5 (mahdollisesti +3)	20	Vähintään 3	Vähintään 9	Vähintään 5

- Pyyntikulttuuri

Kaikki tutkimani olennot, jotka kuuluivat pyyntikulttuuriseen aikaan (7–10 olentoa), säilyivät maanviljelyskulttuurisena aikana, sillä ne esiintyvät uskomustarinoissa, jotka on kerätty suhteellisen vähän aikaa sitten. On periaatteessa mahdollista, että jotkin olennot katosivat. Toisten olentojen luonne muuttui tai ne tulivat vähemmän tärkeiksi suomalaisten uskomuksissa.

Kaksi olentoa, jotka syntyivät pyyntikulttuurisena aikana ja joiden luonne ei muuttunut suuresti, ovat metsänhaltija ja ihmisen haltija. Näiden lisäksi on 5–8 olentoa, jotka myös syntyivät pyyntikulttuurisena aikana. Kerron niistä seuraavassa kappaleessa.

Olennot, jotka olivat ominaisia sekä pyynti- että maanviljelyskulttuurille ja joiden luonne on muuttunut, olen koonnut erilliseen ryhmään. Näistä olennoista voidaan usein sanoa, että ne tulivat jopa eri olennoiksi. Tähän ryhmään kuuluvat vedenhaltija – näkki, metsänemäntä, tulenhaltija, haamu (sekä ihmisen sieluna/ihmisen haltijana että kummituksena), paholainen alimaailman hallitsijana ja kristillisenä hahmona ja mahdollisesti elättikäärmeet, maahiset ja sijattomat sielut.

Suurin osa 7–10 olennoista, jotka syntyivät pyyntikulttuurisena aikana, ovat luonnonpaikkojen haltijoita.

- Maanviljelyskulttuuri

Maanviljelyskulttuuriselle ajalle olivat ominaisia kaikki 44 olentoa, jotka kuuluvat tutkimukseeni. Näistä ainakin kaksi syntyivät pyyntikulttuurisena aikana ja säilyivät suunnilleen samanlaisina. En laske niitä tähän ryhmään. Näin ollen 42 olentoa kuuluu tähän ryhmään. Viisi olentoa, jotka muuttuivat pyyntikulttuurisen ajan jälkeen, olen luetellut ylempänä kohdassa pyyntikulttuuri.

- Maanviljelyskulttuuri jakautuu kolmeen kulttuurikauteen, mutta noin puolesta olennoista on mahdotonta sanoa, milloin ne syntyivät tai mille näistä kausista ne olivat ominaisia. Monet olennot syntyivät tai lainautuivat kristillisenä aikana ja mahdollisesti jopa agraarisen kyläkulttuurin aikana. Harvoista olennoista tätä voidaan kuitenkin väittää ehdottomasti. Jos olen epävarma, mihin maanviljelyskulttuurin kauteen olento liittyi, lasken sen aina ryhmään *Olennot, jotka muuttuivat ajan kuluessa tai joiden maanviljelyskulttuurinen kerrostuma on tuntematon*. Näiden olentojen lisäksi tähän ryhmään kuuluvat olennot, joiden luonne muuttui ja jotka olivat olemassa pitkän aikaa, sekä kaskikulttuurisena aikana että kristillisenä aikana (1100–1800). Monet kulttuuripaikkojen haltijat kuuluvat tähän ryhmään. Laskin myös elättikäärmeet,

kalevanpojat, lintukotolaiset, aaveet ja sairaudet tähän ryhmään maanviljelyskulttuurisia olentoja, vaikka en voi sanoa tarkasti, milloin nämä olennot syntyivät.

- Vähintään kolme olentoa pyyntikulttuuristen olentojen lisäksi olivat ominaisia kaskikulttuurille: hautausmaanhaltija, sijattomat sielut ja unikakkiainen.
- Kristillisenä aikana (1100–1800) syntyi tai lainautui ainakin yhdeksän olentoa, joiden joukossa on kolme tyyppiä maahisia. Laskin tähän myös käärmeiden kuninkaan. On hyvin todennäköistä, että olento kuului tähän aikaan. En laskenut tähän ryhmään olentoja, joista tiedän, että ne kuuluivat pelkästään agraariseen kyläkulttuuriin (1600–1800).
- Agraarisen kyläkulttuurin aikana syntyi tai lainautui ainakin viisi olentoa. Näiden lisäksi monet olennot, jotka kuuluvat muihin ryhmiin, olivat myös ominaisia sille ajalle, mihin viittaavat myös uskomustarinat.

Näin ollen vain muutama yliluonnollinen olento säilytti luonteensa pyyntikulttuuriselta ajalta. Suurin osa olennoista syntyi tai lainautui jo maanviljelyskulttuurisena aikana. Pyyntikulttuuriselle ajalle ominaisin olentotyyppi oli luonnonpaikkojen haltijat. Maanviljelyskulttuuriseen aikaan kuuluivat kulttuuripaikkojen haltijat, jotka ovat länsimainen laina, ja monet muut kansainväliset olennot. Näiden lisäksi oli joukko olentoja, joita kirkko käytti ylläpitääkseen valtaa. Tällainen vallan ylläpitämisen keino oli myös lännestä päin saatu vaikutus. On kuitenkin aika paljon olentoja, jotka sisältävät suomalaisten muinaisuskon piirteitä. Uudet olennot tulivat silloin, kun niille oli valmis pohja, tai uudet olennot sekoitettiin vanhoihin olentoihin.

8 Päätelmät

Silloin kun aloitin yliluonnollisten olentojen tutkimisen, tuntui siltä, että oli paljon erilaisia uskomuksia, jotka eivät liittyneet toisiinsa millään tavalla. En esimerkiksi ymmärtänyt, uskoivatko ihmiset samaan aikaan jumaliin ja haltijoihin vai olivatko nämä erilaiset uskomukset eri ajoilta. En myöskään voinut usein ymmärtää, oliko joissakin tapauksissa puhe samasta olennoista vai eri olennoista, joista käytettiin samaa nimitystä. Jos olennot olivat erilaisia, niin oliko saman nimityksen käyttö sekoittuma vai oliko nimitys polyseeminen. Tällainen epäselvyys perustui siihen, että jokainen tarina kertoi olennon kohtaamisesta eikä sen suhteesta muihin olentoihin ja maailmaan. Sitten havaitsin joissakin olennoissa yhteisiä piirteitä. Pelkästään tarinoista ei voi saada yhtenäistä kuvaa, mutta alalta on luotettavia tutkimuksia, jotka yhdessä tarinoiden kanssa auttavat ymmärtämään kansan käsityksiä maailmasta ja olentojen sijasta tässä maailmassa.

Tämän lisäksi yhtenäisen kuvan näkemistä hankaloitti se, että ajan kuluessa usko muuttui: uudet uskomukset tulivat vanhojen sijalle tai vanhat uskomukset muuttuivat niin paljon, että ne tulivat ikään kuin uusiksi uskomuksiksi. Tässä auttoivat tiedot suomalaisten kulttuurivaiheista ja niille tyypillisistä uskomuksista ja olennoista.

Näin ollen silloin kun saadaan tietoa maailmankuvasta, olentojen sijasta maailmassa, kansan kulttuurivaiheista ja olentoihin liittyneistä uskomuksista, voidaan ymmärtää, millaiset muinais- ja kansanusko olivat ja mistä niiden ominaisuudet johtuivat. Tämän lisäksi nämä tiedot auttavat saamaan tietoa olentojen iästä ja samalla sanojenkin mahdollisesta iästä tai ainakin niiden iän aikarajoista.

Tutkimukseni yhdistää ainakin kahta tieteenalaa: etymologian ja muinais- ja kansanuskon, mikä antoi mahdollisuuden laatia listan suomalaisten yliluonnollisista olennoista. Olen kertonut tässä listassa olennoista ja niiden nimitysten alkuperästä. Teoria, olentojen lista, liitteet ja yhteenveto luovat kuvan, joka näyttää, mihin yliluonnollisiin olentoihin Suomen kansa uskoi muinaisuskon ja vanhimman kansanuskon aikaan ja millaisia nämä olennot olivat kansan uskomuksissa ja uskomustarinoissa.

Monet yliluonnolliset olennot edustavat muutamaa lajia yliluonnollisia olentoja. Näistä olentomäärältään suurimmat lajit ovat haltijat, maahiset ja erilaiset kummittelijat. Näiden lajien lisäksi on paljon muita olentoja, kuten esimerkiksi jättiläiset, vainajat ja

paholainen. Monien olentojen luonne on muuttunut yhdessä maailmankuvan muutoksen kanssa.

Oletan teorian perusteella, että kaikki haltijat olivat alun perin luonnonpaikkojen, talojen, muiden paikkojen ja ihmisten sieluja, joihin uskottiin pyyntikulttuurisena aikana. Siihen viittaavat monet seikat, kuten se, että vedenemännälle puhuttiin niin kuin se olisi vesi eikä vedessä elävä olento. Tämän lisäksi marilaiset ajattelivat, että talossa oli sielu, josta riippui talon onni. Samaa puhuttiin ihmisten haltijoista: ihmisen onni riippui siitä. Ajan myötä alettiin unohtaa, että puhe oli sieluista, ja sieluja alettiin pitää erillisinä olentoina, haltijoina.

Kummituksia ja sijattomia sieluja koskeva perinne jakautuu muutamaan kerrostumaan: pyyntikulttuuriseen sielu-uskoon liittyneet uskomukset, kaskikulttuuriseen aikaan liittyneet käsitykset suvun ulkopuolelle jäävistä vainajista (sijattomista sieluista) ja kristilliseen moraaliperinteeseen kuuluneet runsaat tarinat ja uskomukset ihmisiä pelottavista ruumiillistuneista kummituksista.

Paholaisperinne syntyi 1600–1800-luvulla tai mahdollisesti vähän aiemmin. Toisaalta alimaailman hallitsija oli osana suomalaisten uskoa jo muinaisena aikana. Maahiset ja monet muut olennot ja tarinatyypit lainautuivat Suomeen 1600–1800-luvulla tai 1100–1800-luvulla. Muinaisen maailmankuvan piirteet liittyivät hyvin yhteen joidenkin lainattujen olentojen kanssa.

Monet tarinat ovat kansainvälisiä, ja paljon tarinoita tuli Suomeen lännestä, erityisesti Ruotsista. Monet olennot tulivat samalta taholta. Toisaalta vaikka tarinat joistakin olennoista ovat lainaa, nämä olennot voivat olla omaperäisiä. Monilla suomalaisten muinaisuskoon kuuluneilla olennoilla on myös vastineita muissa maissa, ja joissakin tapauksissa ovat mahdollisia sekä vanha lainautuminen että toisissa tapauksissa rinnakkainen kehitys, joka johtuu ympäristön ja elinkeinojen samanlaisuudesta.

Yritin myös saada tutkimuksessani selville, mikä on suomalaisten yliluonnollisten olentojen nimityksien etymologia. Sen takia, ettei aiemmin ole ollut vastaavaa listaa yliluonnollisista olennoista ja niiden nimityksistä, on ollut mahdotonta analysoida sanastoa kokonaisuudessaan. Listan perusteella olen laskenut olentojen ja nimitysten määrän, olentojen ja nimitysten suhdeluvut, alkuperältään ja rakenteeltaan erilaisten nimitysten määrän, sen, mihin kulttuurikerrostumiin olennot kuuluvat ja mihin kerrostumiin niiden nimitykset mahdollisesti kuuluvat.

Olen kirjoittanut johdannossa, mitä oletin tutkimukseni alussa yliluonnollisten olentojen nimityksistä. Vastoin oletustani olentojen nimitykset eivät lainaudu kovin helposti. Jos sana on laina, tämä näkyy tavallisesti sanan levikistä ja merkityksestä. Nimitysten joukossa on yli kolmasosa sanoja, jotka sisältävät vierasperäisen yliluonnollisen olennon nimityksen. Suurin osa näistä sanoista sisältää sanan *haltija*. Lainattujen olentojen nimityksien joukossa suurin osa on Skandinaviasta, erityisesti ruotsista, peräisin olevia sanoja. Oletin, että jotkin nimitykset ovat tulleet Venäjältä, mutta on vain yksi nimitys, joka on erään oletuksen mukaan venäläinen laina.

On erittäin paljon omaperäisiä nimityksiä, jotka ovat tavallisesti yhdyssanoja. Yhdyssanoja on yhteensä yli kolmasosa kaikista nimityksistä. On hyvin mahdollista, että vanhimmat olentojen nimitykset tulivat yhdyssanoiksi sanaliitoista. Nimitysten joukossa on aika paljon yhdyssanoja, jotka sisältävät lainasanan tai lainasanan perusteella tehdyn johdoksen. Vaikka tällaiset nimitykset sisältävät vierasperäisen elementin, ne luotiin omaperäisiä menetelmiä käyttäen. On mahdollista, että yhdyssanojen ja muiden nimitysten joukossa on käänöslainoja, mutta tämä oletus tarvitsee erillistä tutkimusta.

Jakamattomia sanoja (ks. enemmän 7.2) on yli viidesosa kaikista nimityksistä. Niiden joukossa on sekä omaperäisiä että lainattuja sanoja, ja monilla näistä sanoista ei ollut alun perin yliluonnollisten olentojen merkitystä. Johdoksia ja sanaliittoja on hiukan vähemmän kuin jakamattomia sanoja.

Yhdellä olennolla on usein monta nimitystä, joiden osat vaihtelevat paljon. Vaikka monet olennot ovat kansainvälisiä, niiden nimitykset ovat usein omaperäisiä tai niitä tehtiin omaperäisin menetelmin.

Kaiken lisäksi ajattelin, että omaperäiset nimitykset ovat vanhempia kuin ne osoittautuivat todellisuudessa. On kuitenkin hyvin mahdollista, että monet nimitykset ovat koostuneet samoista vartaloista, jotka olivat toisessa suhteessa toisiinsa tai joista tehtiin myöhemmin johdoksia. Toiset nimitykset ovat voineet koostua samaa merkinneistä sanoista, joskin niiden vartalot olisivat olleet toisia.

Oletukseni oli näin ollen väärä melkein kaikessa. On kuitenkin edelleen mahdollista, että jotkin nimitykset ovat käänöslainoja, eivät vain yhdyssanat vaan myös muut sanojen tyypit.

Nyt, kun suomalaisten yliluonnollisten olentojen ja niiden nimityksien lista on olemassa, on mahdollista jatkaa tutkimusta monella tavalla. Voidaan tutkia enemmän sekä suomalaisten yliluonnollisia olentoja että suku-, naapuri- ja muiden kansojen uskomustarinoita, olentoja ja nimityksiä ja vertailla tuloksia toisiinsa. Sillä tavalla voidaan myös saada enemmän tietoa käänöslainoista nimitysten joukossa.

Toinen vaihtoehto on tutkia esimerkiksi loitsuja ja vertailla, mistä olennoista niissä on puhe ja mihin näistä olennoista on uskottu, millaisia niiden nimitykset ovat olleet ja niin edelleen. Joidenkin olentojen nimityksien etymologia on edelleen tuntematon. Etymologisen tutkimuksen uudet löydöt voivat täydentää pro gradu -tutkielmani tietoja.

Jotkin olennot tai olentojen nimitykset eivät esiinny Myytillisiä tarinoita -teoksessa (ks. 4.2). Jotkin niistä olen luetellut liitteessä 2. Listaani voidaan näin ollen täydentää tulevaisuudessa.

Tutkimukseni ei ole vain antanut minun tutustua aiheeseen kielitieteellisestä ja muinais- ja kansanuskon näkökulmasta vaan on myös sallinut tutustua suomalaisten ajattelutapaan ja luonteeseen.

Lähteet

Aineistolähteet:

MT = *Myytillisiä tarinoita*. Toim. Simonsuuri, Lauri. SKS, Helsinki [1947] 1999.

Lähteet:

Aikio, Ante 2002: New and Old Samoyed Etymologies. *FUF* 57, s. 9–57. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Aikio, Ante 2007: Etymological nativization of loanwords. A case study of Saami and Finnish. *Saami Linguistics. Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. Series IV. Current issues in linguistic theory* 288, s. 17–52. Toim. Toivonen, Ida & Nelson, Diane. Amsterdam.

Aikio, Ante 2012: On Finnic long vowels, Samoyed vowel sequences, and Pro-Uralic *x. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 264, s. 227–250. http://www.sgr.fi/sust/sust264/sust264_aikio.pdf Haettu 11.02.2016.

Álgu-tietokanta. <http://kaino.kotus.fi/algu/index.php?t=etusivu> Haettu 11.02.2016.

Anttonen, Veikko 1996: *Ihmisen ja maan rajat. "Pyhä" kulttuurisena kategoriana*. SKS, Helsinki.

Beth, Karl 1927: *Religion und Magie bei den Naturvölkern*. Umgearb. Aufl. Teubner, Leipzig–Berlin.

Černjĭh 1993 = Черных, Павел 1993: *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Русский язык, Москва.

Dowden, Ken 1999: *European Paganism: Realities of Cult from Antiquity to Middle Ages*. Routledge, London.

Éliade, Mircea 2003: *Pyhä ja profaani*. Suom. Teuvo Laitila. Loki-kirjat, Helsinki (Saks. alkuteos 1957).

Enges, Pasi 2012: *"Minä melkein uskon"*. *Yliuonnollinen ja sen kohtaaminen tenonsaamelaisessa uskomusperinteessä*. Turun yliopiston julkaisu, Turku.

Forsius, Arno 2002: Lavantauti eli typhus abdominalis. http://www.saunalahti.fi/arnoldus/typh_abd.html Haettu 11.02.2016.

FUF = Finnisch-Ugrische Forschungen: Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde

Haavio, Martti 1939: Huomioita suomalaisen kansanperinteen kartoittamisesta. *Virittäjä*, s. 33–68. Kotikielen seura, Helsinki.

Haavio, Martti 1942: *Suomalaiset kodinhaltijat*. WSOY, Helsinki.

Haavio, Martti 1948: "Ne jäävät virran vuolaan taa". *Virittäjä* 52, s. 28–46. Kotikielen seura, Helsinki.

Haavio, Martti 1950: Ihtiriekkö. *Virittäjä* 54, s. 79–88. Kotikielen seura, Helsinki.

Haavio, Martti 1961: *Kuolematonten lehdot. Sämpsi Pellervoisen arvoitus*. WSOY, Helsinki.

Haavio, Martti 1966: Lehtikelikko. *Sananjalka. Suomen kielen seuran vuosikirja 8*, s. 105–114. SKS, Turku.

Haavio, Martti 1967: *Suomalainen mytologia*. WSOY, Helsinki.

Haavio, Martti 1969: Kummittelevat lapsivainajat. *Sananjalka. Suomen kielen seuran vuosikirja 11*, s. 183–188. SKS, Turku.

Hakulinen, Lauri [1978] 2000: *Suomen kielen rakenne ja kehitys. 5., muuttamaton painos*. Hesingin yliopiston suomen kielen laitos, Vantaa.

Harva, Uno 1928: *Para. Vertaileva tutkimus*. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja B, Humaniora, 7. Turun yliopisto, Turku.

Harva, Uno 1942: *Mordvalaisten muinaisusko*. WSOY, Porvoo – Helsinki.

Harva, Uno 1948: *Suomalaisten muinaisusko*. WSOY, Porvoo.

Ks. myös Holmberg-Harva

Heikkilä, Mikko 2011: Huomioita kantsaamen ajoittamisesta ja paikantamisesta sekä germaanisista etymologioista saamelais-suomalaisille sanoille. *Virittäjä 115*, s. 68–84. Kotikielen seura, Helsinki.

Helinski, Eugen 1998: *Samojedit ja šamanismi*. Toim. ja suom. Leisiö, Larisa & Leisiö, Timo. Tampereen yliopisto, Tampere.

Holmberg-Harva, Uno 1914: *Tseremissien uskonto. Suomensuvun uskonnot 5*. WSOY, Porvoo.

Holmberg-Harva, Uno 1925: Vasen käsi ja vastapäivään. *Valvoja-aika 1925:1*, s. 16–32.

Holmberg-Harva, Uno 1964: *The mythology of all races in thirteen volumes. Volume IV. Finno-Ugric. Siberian*. Cooper square publishers, inc., New York.

Ks. myös Harva

Honko, Lauri [1964] 2013: Memorates and the study of folk beliefs. *Theoretical milestones. Selected writings of Lauri Honko*, s. 135–149. Toim. Hakamies, Pekka & Honko, Anneli. Academia Scientarum Fennica, Helsinki.

Honko, Lauri [1979–80] 2013: Methods in folk-narrative research: their status and future. *Theoretical milestones. Selected writings of Lauri Honko*, s. 149–173. Toim. Hakamies, Pekka & Honko, Anneli. Academia Scientarum Fennica, Helsinki.

Honko, Lauri 1980: Miten luoda terminologia haltijaperinteen tutkimukselle? *Perinteentutkimuksen perusteita*, s. 77–129. Toim. Lehtipuro, Outi. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva.

Honko, Lauri [1989] 2013: Folkloristic theories of genre. *Theoretical milestones. Selected writings of Lauri Honko*, s. 55–81. Toim. Hakamies, Pekka & Honko, Anneli. Academia Scientarum Fennica, Helsinki.

Häkkinen, Jaakko 2009: Kantauralin ajoitus ja paikannus: perustelut puntarissa. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 92, s. 9–56. <http://www.sgr.fi/susa/92/hakkinen.pdf> Haettu 11.02.2016.

Häkkinen, Kaisa 1983: *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrilaisten kielten etymologisen tutkimuksen periaatteita ja metodiikkaa.* Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17. Turku.

Häkkinen, Kaisa 1990: *Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa.* SKS, Helsinki.

Häkkinen, Kaisa 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja.* WS Bookwell Oy, Juva.

Häkkinen, Kaisa 2011: *Suomen sanaston etymologiset kerrostumat. Suomen kieli – opiskelijan tietokirja 1.* Turun yliopiston suomen ja sen sukukielten oppiaineen julkaisuja, Turku.

IEW = Pokorny, Julius 1959–1969: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.* Francke, Bern.

Itkonen, Erkki 1966: *Kieli ja sen tutkimus.* WSOY, Helsinki.

Itkonen, Erkki 1989: *Inarilappisches Wörterbuch.* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Itkonen, Terho 1989: Virolais-suomalainen kuivan kamaran sanue. *Virittäjä* 93, s. 338–359. Kotikielen seura, Helsinki.

Itkonen, Terho 1997: Reflections on Pre-Uralic and the “Saami-Finnic protolanguage”. *FUF* 54, s. 229–266. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Jakobson, Roman 1959: Marginalia to Vasmer's Russian Etymological Dictionary (P – Я). *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* I/II, s. 265–278. 'S-Gravenhage.

Jauhiainen, Marjatta 1998: *The type and motif index of Finnish belief legends and memorates. Revised and enlarged edition of Lauri Simonsuuri's Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen (FF Communications No. 182).* Suomalainen tiedeakatemia, Helsinki.

Junttila, Santeri 2016: *Tiedon kumuloituminen ja trendit lainasanatutkimuksessa. Kantasuomen balttilaislainojen tutkimushistoria.* Helsingin yliopisto, Helsinki. <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/158777/tiedonku.pdf?sequence=2> Haettu 11.02.2016.

Kallio, Petri 2006a: On the Earliest Slavic Loanwords in Finnic. *Slavica Helsingiensia* 27, s. 154–166. Helsinki. <http://www.helsinki.fi/venaja/nwruusia/eng/Conference/pdf/Kallio.pdf> Haettu 18.02.2016.

Kallio, Petri 2006b: Suomen kantakielten absoluuttista kronologiaa. *Virittäjä* 1/2006, s. 2–25. Kotikielen seura, Helsinki. http://www.kotikielenseura.fi/virittaja/hakemistot/jutut/2006_2.pdf Haettu 18.02.2016.

Kallio, Petri 2007: Kantasuomen konsonantihistoriaa. *Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007.* Suomalais-Ugrilaisen

Seuran Toimituksia 253, s. 229–249. Toim. Ylikoski, Jussi & Aikio, Ante. Helsinki. http://www.sgr.fi/sust/sust253/sust253_kallio.pdf Haettu 18.02.2016.

Kallio, Petri 2012: The Prehistoric Germanic Loanword Strata in Finnic. *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*, s. 225–239. Toim. Grünthal, Riho & Kallio, Petri. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Kallioinen, Mika 2009: *Rutto & Rukous – tartuntataudit esiteollisen ajan Suomessa*. Atena, Jyväskylä.

Karjalainen, K.F. 1918: *Jugralaisten uskonto. Suomensuvun uskonnot* 3. WSOY, Porvoo.

Keightley, Thomas 1828: *The Fairy Mythology. In two volumes. Vol. I*. William Harrison Ainsworth, London. https://books.google.fi/books?id=atoUZqxPZYIC&pg=PA159&lpg=PA159&dq=alex+mag+trolls&source=bl&ots=329tKMnSk&sig=BWATp4EtYyuMMI04hdF2Dks7Z5M&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwi_mOfH26TJAhVBjSwKHSGLAi44ChDoAQglMAE#v=onepage&q=alex%20mag%20trolls&f=false Haettu 11.02.2016.

Kemppinen, Iivar 1960: *Suomalainen mytologia*. Kirja-mono, Helsinki.

Kettunen, Lauri 1935: *Vermlannin suomalaisten uskomuksia, taruja ja taikoja. Vähäisiä kirjelmiä* 88. SKS, Helsinki.

Kiviniemi, Eero 2006: *Suomalaisten etunimet*. SKS, Helsinki.

Koivulehto, Jorma 1983: Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainojen valossa. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 78, s. 107–132.

Koivulehto, Jorma 1996: Kuoleman ja elämän sanoja. *Virittäjä* 100, s. 322–339. Kotikielen seura, Helsinki.

Koivulehto, Jorma 2005: Peijaiset- ja peikko-sanojen etymologia. *Virittäjä* 109, s. 322–331. Kotikielen seura, Helsinki.

Koivulehto, Jorma 2009: Etymologisesti hämäriä *-(is)tA*-johdosverbejä, lainoja ja omapohjaisia. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 92, s. 79–102. Suomalais-Ugrilainen Seura. <http://www.sgr.fi/susa/92/SUSA92.pdf> Haettu 11.02.2016.

Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. SKS, Jyväskylä.

Koski, Mauno 1967: Itämerensuomalaisten kielten hiisi-sanue. Semanttinen tutkimus. *Turun yliopiston julkaisuja C*, s. 7–9. Turun yliopisto, Turku.

Kotus = Kotimaisten kielten keskus. http://www.kotus.fi/nyt/uutistekstit/tiedotteet/tiedotearkisto/tiedotteet_2013/satuolennon_nimitykseksi_kay_haltia_tai_haltija Haettu 09.06.2016.

Kulonen, Ulla-Maija 1990: Miten suomalaiset kiroilivat ennen kristinuskkoa? Kielikello 1/1990. <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=784> Haettu 11.02.2016.

Kulonen, Ulla-Maija 1996: *Sanojen alkuperä ja sen selittäminen. Etymologista leksikografiaa*. SKS, Helsinki.

- Laakso, Johanna 2011: Being Finno-Ugrian, Being in the Minority – Reflections on Linguistic and Other Criteria. *Uralica Helsingiensia 5. Ethnic and linguistic context of identity: finno-ugric minorities*, s. 13–37. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Lehtiranta, Juhani 1989: *Yhteissaamelainen sanasto*. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki.
- Lundius Lappo, Nicolaus 1905: *Descriptio lapponiae*. Wretman, Uppsala.
- LÄGLOS = *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen 1–3*. Toim. A. D. Kylstra, Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra & Osmo Nikkilä Rodopi, Amsterdam 1991–2012.
- Malan, D.J. 1963: *Physics of lightning*, English Universities Press, London.
- Mokienko & Nikitina 2007 = Мокиенко В.М. & Никитина Т.Г. 2007: *Большой словарь русских поговорок*. ОЛМА Медиа Групп, Москва.
- MT = *Myyttisiä tarinoita*. Toim. Simonsuuri, Lauri. SKS, Helsinki [1947] 1999.
- Napolskikh, Vladimir 1992: Proto-Uralic World Picture. A Reconstruction. *Northern Religions and Shamanism*, s. 3–20. Toim. Hoppál, Mihály & Pentikäinen, Juha. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nirvi, R. E. 1944: Sanankiellosta. *Virittäjä 48*, s. 93–105. Kotikielen seura, Helsinki.
- Nirvi, R. E. 1982: *Petojen nimitykset kosinta- ja hääsanastossa*. *Suomi 123: 3*. SKS, Helsinki.
- Nykysuomen sanakirja. Osat V ja VI. S–Ö*. Kahdeksas painos. Päätoim. Sadeniemi, Matti. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva 1983.
- Oinas, Felix 1966: Kaksi itämerensuomalaista paholaisen nimitystä. *Virittäjä 70*, s. 108–113. Kotikielen seura, Helsinki.
- Palmqvist, J. V. 1924: *Rester av primitiv religion bland Värnmlands finnbefolkning*. Nya Wermlands-Tidningens A.-B., Karlstad.
- Pennick, N. 1996: *Celtic sacred landscapes*. Thames & Hudson, London.
- Pentikäinen, Juha 1968: *The Nordic Dead-child Tradition. Nordic Dead-child beings. A Study in Comparative Religion (FF Communications No. 202)*. Suomalainen tiedeakatemia, Helsinki.
- Pentikäinen, Juha 1973: Belief, Memorate and Legend. *Folklore Forum 6(4)*, s. 217–241. Department of Folklore and Ethnomusicology, Indiana University. <https://scholarworks.iu.edu/dspace/bitstream/handle/2022/1300/6%284%29%20217-241.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Haettu 11.02.2016. (Suom. alkuteos 1968.)
- Pentikäinen, Juha 1995: *Saamelaiset. Pohjoisen kansan mytologia*. SKS, Helsinki.
- Pulkkinen, Risto 2014: *Suomalainen kansanusko: samaaneista saunatonnttuihin*. Gaudeamus, Helsinki.
- Purhonen, Paula 1998: *Kristinuskon saapumisesta Suomeen: Uskontoarkeologinen tutkimus. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 106*. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki.

Rantasalo, A. V. 1912: *Suomen kansan muinaisia taikoja. 3, Maanviljelystaikoja*. SKS, Helsinki.

Saarikalle, Anna & Suomalainen, Johanna 2007: *Suomalaiset etunimet Aadasta Yrjööän*. Gummerus, Jyväskylä.

Saarikivi, Janne 2009: Itämerensuomalais-slaavilaisten kontaktien tutkimuksen nykytilasta. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 258, s. 109–160. Helsinki. http://www.sgr.fi/sust/sust258/sust258_saarikivi.pdf Haettu 26.06.2016.

Sarmela, Matti 1994: *Suomen kansankulttuurin kartasto = Atlas of Finnish ethnic culture 2, Suomen perinneatlas = Folklore*. SKS, Helsinki.

Sarmela, Matti [1994] 2007: *Suomen perinneatlas. Suomen kansankulttuurin kartasto = Atlas of Finnish ethnic culture 2. Folklore*. Helsinki. <http://www.kolumbus.fi/matti.sarmela/Suomen%20perinneatlas.pdf> Haettu 22.02.2016.

Schonland, B.F.J. 1950: *The flight of thunderbolts*. Clarendon Press, Oxford.

Setälä, Annika 2010: *Marilaisten luontouskonto ja siihen liittyvä sanasto. Pro gradu -tutkielma*. Turun yliopisto.

Siikala, Anna-Leena 1999: Uralilainen ja saamelainen mytologia. *Pohjan poluilla*, s. 91–104. Toim. Fogelberg, Paul. Finska Vetenskaps-Societeten – Suomen tiedeseura, Helsinki.

Siikala, Anna-Leena 2012: *Itämerensuomalainen mytologia*. SKS, Helsinki.

Siikala, Anna-Leena 2014: *Itämerensuomalaisten mytologia*. SKS, Helsinki.

Simonsuuri, Lauri [1950, WSOY] 2006: *Kansa tarinoi. Tutkielmia kansantarinoiden salaperäisestä maailmasta*. SKS, Helsinki.

SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. Toim. Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki & Reino Peltola. *Lexica Societatis Fenno-ugricae* 12, 1–6. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1955–1978.

SKS = Suomen Kirjallisuuden Seura.

SMS = Suomen murteiden sanakirja. <http://kaino.kotus.fi/sms/?p=main> Haettu 11.02.2016.

SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3*. Toim. Itkonen, Erkki & Kulonen, Ulla-Maija. SKS & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1992–2000.

Suhonen, Seppo 1980: Balttilaisten lainasanojen levikistä ja merkityspiirteistä itämerensuomalaisissa kielissä. *Virittäjä* 84, s. 189–211. Kotikielen seura, Helsinki.

Toivonen, Y. H. 1953: Suomalais-ugrilaisesta alkukodista. *Virittäjä* 57, s. 5–35. Kotikielen seura, Helsinki.

Tunkelo, E. A. 1930: Nominieistä, joissa johtimena on -hinen. *Virittäjä* 34, s. 370–392. Kotikielen seura, Helsinki.

Tyysteri, Laura 2015: *Aamiaiskahvilasta ötökkätarjontaan. Suomen kirjoitetun yleiskielen morfosyntaktisten yhdyssanarakenteiden produktiivisuus*. Turun yliopiston julkaisuja, Turun yliopisto.

<http://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/113113/AnnalesC408Tyysteri.pdf?sequence=2> Haettu 07.11.2015.

UEW = *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III*. Toim. Rédei, Károly. Harrassowitz, Wiesbaden; Akadémiai Kiadó, Budapest 1988–1991.

Vasmer 1987 = Фасмер, Макс [1950–1958] 1987: *Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Издание второе, стереотипное. Том IV (Г – Яцур)*. Прогресс, Москва. Второе русское издание. (Ensimmäinen venäjänkielinen painos 1950–1958.)

Vihonen, Sakari 1966: Leprehtää kuin lehtirepo. *Virittäjä* 70, s. 374–377. Kotikielen seura, Helsinki.

Virtanen, Leea & DuBois, Thomas A. 2000: *Finnish folklore*. Finnish Literature Society, Helsinki. http://www.tadubois.com/varying-course-materials/Kalevala_444-readings/Healing-and-Incantations.pdf Haettu 06.02.2016.

Vuorinen, Heikki S. 2002: *Tautinen historia*. Vastapaino, Tampere.

Wiklund, K. B. 1920: Kolmiasteinen astevaihtelu. *Virittäjä* 25, s. 7–14. Kotikielen seura, Helsinki.

WSOY = Werner Söderström Osakeyhtiö.

Zátarecký, Adolf Peter 1896: *Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví*. Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha.

Liite 1. Olentojen nimitysten hakemisto, joka sisältää tietoja nimitysten etymologiasta, mahdollisesta iästä ja kulttuurista, johon olennot kuuluivat

Ks. asetelman selitys alaluvun 6 kolmesta viimeisestä kappaleesta.

ASETELMA 3.

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
	En kirjoita tähän lukuja yhteenvedosta ja päätelmiä vaan 1.–6. pääluvut.			Jos kirjoitan, että olento kuului esimerkiksi agraariseen kyläkulttuuriin, en tarkoita, että agraarisen kyläkulttuurin jälkeen perinne loppui vaan että se oli ominainen sille ajalle.	Tiedot perustuvat lukuihin 1.5, 2.5, 3 ja 6, ja kielimuotojen ja lainakerrostumien ikä ei ole tarkka vaan suuntaa antava. Ks. myös selitystä edeltävän palstan otsikosta.	
Aarteenhaltija	2.2; 4.5.6; 6.1.1.4.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella, toinen osa on mahdollinen laina.		Maanviljelyskulttuuri, luultavasti myöhäinen.	100–800 jaa. tai myöhemmin.	
Aave	2.5; 4.5.4.2.4; 6.1.3; 6.9.3.	Alkuperä on tuntematon. Mahdollisesti sanan <i>haave</i> uudempi sanamuoto. Sanan <i>haave</i> alkuperä on myös kiistanalainen.	Sanalla ei ole vastineita.	Tarinat kummittelusta – kristillinen aika, erityisesti agraarinen kyläkulttuuri. On mahdollista, että olento syntyi aiemmin.	Levikin perusteella 800 jaa. jälkeen. Tarinasto kummittelusta 1200–1800, erityisesti 1600–1800.	

II

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Aljokäärme	4.5.2; 6.1.2.6.	Yhdyssana balttilaisen lainan perusteella. Toinen osa on germaaninen laina.		Maanviljelyskulttuuri. Perinne on lainaa Skandinaviasta Ruotsin kautta. Mahdollisesti myös omaperäinen pyyntikulttuurinen, mutta tästä ei ole tietoa.	1000 eaa.– 500 jaa. tai myöhemmin. Perinne on kerrostunutta; kansainväliset tarinat ja perinne.	
Edellätulija	2.5; 4.5.4.2.1; 4.5.4.2.2; 4.5.4.2.3; 6.1.3.	Omaperäinen yhdyssana.	Nykyisessä muodossa aikaisintaan varhaiskantasuomi. On mahdollista, että sanan edeltäjä koostui samoista kannoista jo suomalais-ugrilaisena aikana.	Pyyntikulttuuri, maanviljelyskulttuuri.	Nykyisessä muodossa 2000–1000 eaa. tai myöhemmin.	
Elättikäärme	4.5.2; 6.1.2.6.	Yhdyssana balttilaisen lainan perusteella. Toinen osa on omaperäinen johdos.		Maanviljelyskulttuuri. Perinne on lainaa Skandinaviasta Ruotsin kautta. Mahdollisesti myös omaperäinen pyyntikulttuurinen, mutta tästä ei ole tietoa.	1000–1 eaa. tai myöhemmin. Perinne on kerrostunutta; kansainväliset tarinat ja perinne.	

III

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Haamu	4.5.4.2.1; 4.5.4.2.2; 4.5.4.2.4; 6.9.1; 6.9.2.	Sanaa pidetään vanhana ja omaperäisenä.	On vastineita itämerensuomessa, mordvassa ja mahdollisesti saamessa.	Sieluihin liittyvät uskomukset – pyyntikulttuurinen aika. Tarinat kummittelusta – kristillinen aika, erityisesti agraarinen kyläkulttuuri.	Sana on yli 2500 vuotta vanha. Mahdollisesti jopa yli 4000. On kyseenalaista, milloin sana alettiin käyttää 'olennon' eikä 'sielun' merkityksessä. Tarinasto kummittelusta 1200–1800, erityisesti 1600–1800.	
Haltija	2.5; 4.3; 4.4; 4.5.2; 4.5.6; 6.1.	Germaaninen kantask.		pyyntikulttuuri, maanviljelyskulttuuri (vaikutuksia lännestä).	kantask. 100–800 jaa.	
Haltijakäärme	4.5.2; 6.1.2.6.	Yhdyssana balttilaisen lainan perusteella. Toinen osa on kantaskandinaavinen laina.		Maanviljelyskulttuuri. Perinne on lainaa Skandinaviasta Ruotsin kautta. Mahdollisesti myös omaperäinen pyyntikulttuurinen, mutta tästä ei ole tietoa.	100–800 jaa. tai myöhemmin. Perinne on kerrostunutta; kansainväliset tarinat ja perinne.	
Haudan haltija	2.5; 6.1.2.9.	Sanaliitto lainatun nimityksen perusteella. Toinen osa on germaaninen laina.		Kaskikulttuuri.	100–1100 jaa. tai myöhemmin itäisessä Suomessa.	

IV

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Hautausmaanhaltija	2.5; 6.1.2.9.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella. Toiset osat ovat ikivanha omaperäinen sana ja johdos germaanisen lainan perusteella.		Kaskikulttuuri.	100–1100 jaa. tai myöhemmin itäisessä Suomessa.	
Hautausmaanväki	4.5.3; 4.5.4.2.4; 6.9.5.	Yhdyssana, joka koostuu germaanisen lainan johdoksesta ja kahdesta omaperäisestä perussanasta.		Nimitys voi ilmestyä jo kaskikulttuurisena aikana toisessa merkityksessä. Olento liittyy kristilliseen aikaan, luultavasti agraariseen kyläkulttuuriin.	1000–1 eaa. tai myöhemmin. Nimityksellä oli mahdollisesti toinen merkitys ennen olennon merkitystä. Perinne kuului 1100–1800-luvulle, mahdollisesti jopa 1600–1800-luvulle.	
Henki	4.5.4; 4.5.4.2.2; 4.5.4.2.4; 6.9.	Sanaa pidetään vanhana omaperäisenä sanana.	On vastineita itämerensuomessa ja epävarmoja vastineita etäsukukielissä.	Sieluihin liittyvät uskomukset – pyyntikulttuurinen aika. Tarinat kummittelusta – kristillinen aika, erityisesti agraarinen kyläkulttuuri.	Mahdollisesti ennen 2000 eaa. Myöhäisintään 1000 eaa.–1000 jaa. On kyseenalaista, milloin sana alettiin käyttää 'olennon' eikä 'sielun' merkityksessä. Tarinasto kummittelusta 1200–1800, erityisesti 1600–1800.	

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Henkiolento	4.5.4.2.2; 4.5.4.2.4; 6.9.	Yhdyssana, jonka aineksia pidetään omaperäisinä.	Yhdyssanan toisella osalla ei ole vastineita sukukielissä. Toisella osalla on vastineita itämerensuomessa ja epävarmoja vastineita etäsukukielissä.	Tarinat kummittelusta – kristillinen aika, erityisesti agraarinen kyläkulttuuri.	800 jaa. jälkeen, mahdollisesti jopa 1500-luvun jälkeen. Tarinasto kummittelusta 1200–1800, erityisesti 1600–1800.	
Hevosten haltija	2.5; 6.1.2; 6.1.2.5.	Sanaliitto lainatun nimityksen perusteella, toista osaa pidetään myös lainana.		Maanviljelyskulttuuri.	100–800 jaa. tai myöhemmin.	
Hiidenväki	4.3; 4.5.6; 4.5.5; 4.5.6; 4.5.7; 6.3; 6.4.	Yhdyssana, joka koostuu mahdollisesta germaanisesta lainasta ja omaperäisestä sanasta.		Maanviljelyskulttuuri, luultavasti kristinuskon tulon jälkeen.	1600–500 eaa. tai myöhemmin. Tarinasto maahisista ja jättiläisistä on kansainvälinen ja liittyy kristilliseen aikaan. Sama koskee luultavasti vainajien kaltaista hiidenväkeä.	

VI

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Hiisi	2.2; 2.5; 4.3; 4.5.1.1; 4.5.6; 4.5.5; 4.5.6; 4.5.7; 6.4.	Oletetaan, että sana on germaaninen laina.	On vastineita karjalassa ja virossa. Virossa sanalla on myös 'jättiläisen' merkitys.	Tämän merkityksen sana sai maanviljelyskulttuurin aikana, mahdollisesti kristinuskon tulon jälkeen.	Oletusten mukaan 1600–500 eaa. Eri olentojen merkityksessä myöhemmin, luultavasti kristillisenä aikana. 'Jättiläisen' merkityksessä mahdollisesti 1000 eaa.–1000 jaa. Toisaalta merkitys on voinut lainautua viroon myöhemmin. Tarinasto on kansainvälinen.	
Homenokka	4.5.3; 6.9.5.					ei
Horkka	6.13.1.	Sanan etymologia on tuntematon.	On vastine virossa.	Luultavasti kristillinen aika. Ruumiillistunut tauti kuului mahdollisesti agraariseen kyläkulttuuriin.	Sana syntyi tai lainautui 1000 eaa.–1000 jaa. viron vastineen perusteella. Olento syntyi luultavasti 1100-luvun jälkeen, mahdollisesti jopa 1600–1800-luvulla.	
Huppiainen	4.5.4.2.2; 6.1.5.	Mahdollisesti deskriptiivinen sana, jota käytetään joskus yhdyssanan (<i>uni</i>) <i>huppiainen</i> osana.		Tarinat olennosta kuuluivat itäiseen perinteeseen, joka oli kaskikulttuurinen 1700–1800-luvulle asti.		

VII

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Ihmisen hakija	6.9.2.	Sanaliitto. Toista osaa pidetään indoeurooppalaisena lainana, joka on balttilaista lainakerrostumaa vanhempi. Toinen osa on johdos esigermaanisesta lainasta. Johdin on kantaa vanhempi suomen kielessä.		Tarinat kummittelusta – kristillinen aika, erityisesti agraarinen kyläkulttuuri. On mahdollista, että olento syntyi aiemmin.	Sanaliiton osat lainautuivat ennen 1000 eaa. Johdin on näitä sanoja vanhempi. Tarinasto kummittelusta 1200–1800, erityisesti 1600–1800.	
Ihmisen haltija	2.5; 4.5.4.2.1; 4.5.4.2.2; 4.5.4.2.3; 6.1.3; 6.9.3.	Sanaliitto lainatun nimityksen perusteella. Toista osaa pidetään vanhempana lainana.		Pyyntikulttuuri, maanviljelyskulttuuri.	100–800 jaa. tai myöhemmin.	
Ihtiriekko	2.2; 4.5.4.2.4; 6.9.4.1.	Oletetaan, että nimitys on yhdyssana, joka koostuu vanhan omaperäisen sanan murteellisesta variantista ja linnun nimityksestä. Linnun nimitys on nuori johdos deskriptiivisistä verbistä.	Yhdyssanalla ja linnun nimityksellä ei ole vastineita.	Perinnettä pidetään lainana Ruotsista. Perinne tuli Suomeen kristillisen ajan alussa ja 1600–1700-luvulla. Se oli ominainen erityisesti agraariselle kyläkulttuurille.	800 jaa. jälkeen. Perinne ja tarinasto 1100-luvun jälkeen ja 1600–1800.	

VIII

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Jättiläinen	4.3; 4.5.6; 6.4.	Johdos ruotsin sanasta, jolla on saman olennon merkitys.			Sana tuli Suomeen vuosien 1200–1786 välisenä aikana. Tarinasto on kansainvälinen.	
Kakkiainen ks. (Uni)kakkiainen.						
Kalevanpoika	2.2; 4.3; 4.5.6; 6.4.	Yhdyssana, jonka toisen osan etymologia on tuntematon (sillä on vastineita virossa ja karjalassa ja mahdollisesti saamessa) ja toinen osa on vanha omaperäinen sana.	Yhdyssanalla on vastine virossa.		Vastineiden perusteella 1000 eaa.–1000 jaa. Tarinasto on kansainvälinen.	
Kalliokööpeli	4.3; 4.5.6; 6.4.	Yhdyssana varhaisuusruotsista lainatun nimityksen perusteella. Toinen osa on vanhempi laina.			1526–1732. Yhdyssana syntyi mahdollisesti myöhemmin. Tarinasto on kansainvälinen.	

IX

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Kalma	6.10.	Sanan alkuperä on kiistanalainen. Joko omaperäinen sana tai germaaninen laina.	Sanalla on vastineita lähisukukielissä ja mordvassa ja epävarmoja vastineita saamessa ja samojedikielissä.	Perinne kuului agraariseen kyläkulttuuriin, vaikka on mahdollista, että olento syntyi aiemmin. Tuskin kuitenkaan pyyntikulttuurisena aikana.	Sana syntyi tai lainautui ennen vuotta 1000 eaa. Perinne kalmasta olentona 1600–1800.	
Kalmanväki	4.5.3; 4.5.4.2.4; 6.9.5.	Yhdyssana, joka koostuu omaperäisestä sanasta ja sanasta <i>kalma</i> , jonka alkuperä on tuntematon.	Sanalla <i>kalma</i> on vastineita kautta itämerensuomen ja mordvassa.	Nimitys voi ilmestyä jo kaskikulttuurisena aikana toisessa merkityksessä. Olento liittyy kristilliseen aikaan, luultavasti agraariseen kyläkulttuuriin.	1000–1 eaa. tai myöhemmin. Nimityksellä oli mahdollisesti toinen merkitys ennen olennon merkitystä. Perinne kuului 1100–1800-luvulle, mahdollisesti jopa 1600–1800-luvulle.	
Karjasuojan haltija	2.5; 4.5.2; 4.5.6; 6.1.2; 6.1.2.5.	Sanaliitto lainatun nimityksen perusteella, muita osia pidetään lainoina.		Maanviljelyskulttuuri.	100–800 jaa. tai myöhemmin.	

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Kehno	2.5; 4.5.8; 6.15.	Sanan etymologia on tuntematon.	Sanalla on vastineita lähisukukielissä ja epävarma vastine saamessa. Saamen mahdollisella vastineella ei ole 'paholaisen' merkitystä.	Tarinasto kuului agraariseen kyläkulttuuriin.	Tässä merkityksessä 1000 eaa.–1000 jaa. Tarinasto 1600–1800.	
Kilka	2.5; 4.5.8; 6.15.	Mahdollisesti deskriptiivinen. Nimitystä ei käsitellä etymologisissa sanakirjoissa.	Murteellinen nimitys.	Luultavasti kristillinen aika. Tarinasto kuului agraariseen kyläkulttuuriin.	Levikin perusteella 800 jaa. jälkeen. Tarinasto 1600–1800.	
Kirkkomaan väki, kirkonmaanväki, kirkonväki	4.5.3; 4.5.4.2.4; 6.9.5.	Sanaliitto ja kaksi yhdyssanaa, jotka koostuvat omaperäisistä elementeistä ja alasaksalaisesta lainasta.		Keskiajan talonpoikaiskulttuuri tai agraarinen kyläkulttuuri.	1150–1550 jaa. tai myöhemmin.	
Kirkonhaltija	2.5; 6.1.2.8.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella. Toinen osa on nuorempi alasaksalainen laina.		Keskiajan talonpoikaiskulttuuri tai agraarinen kyläkulttuuri.	1150–1550 jaa. tai myöhemmin. 1800-luvulle asti.	

XI

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Kodinhaltija	2.5; 4.3; 4.4; 4.5.2; 4.5.6; 6.1; 6.1.2; 6.1.2.1.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella, toinen osa on vanhan lainan johdos.		Maanviljelyskulttuuri.	Nimityksen nykyisessä muodossa 100–800 jaa. tai myöhemmin. Tarinasto on läntistä perua. Juonelliset tarinat 1100–1800, ruumiillistunut haltija 1600–1800. On hyvin mahdollista, että ennen haltija-sanana lainaamista uskottiin kodinhaltijoihin.	
Kummitus (kummituinen)	2.5; 4.5.4.2.4; 6.9.1.	Johdos sanasta, jonka alkuperä on tuntematon.	Sanalla on vastineita kautta itämerensuomen.	Usko sijattomiin sieluihin ainakin kaskikulttuurisesta ajasta alkaen. Mahdollisesti jopa pyyntikulttuurinen. Pelottavat kummitukset ja tarinat niistä – kristillinen aika, erityisesti agraarinen kyläkulttuuri.	Sana syntyi 1000 eaa.–1000 jaa. <i>Kumma</i> -sanana merkitys alkoi liittyä kummituksiin 2000 eaa.–1000 jaa. Tarinasto kummittelusta 1200–1800, erityisesti 1600–1800.	

XII

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Kuolema	6.10.	Omaperäinen johdos.	Johdoksella on vastineita kautta itämerensuomen ja mordvassa. Johdoksen ainekset kuuluivat jo uralilaiseen kantakieleen.	Perinne kuului agraariseen kyläkulttuuriin, vaikka on mahdollista, että olento syntyi aiemmin. Tuskin kuitenkaan pyyntikulttuurisena aikana.	Sana syntyi ennen 1000 eaa. Perinne kuolemasta olentona 1600–1800.	
Käärmeiden kuningas	6.7.	Sanaliitto, joka koostuu balttilaisesta ja germaanisesta lainasta.		Maanviljelyskulttuuri. Mahdollisesti perustuu myös pyyntikulttuuriin uskomuksiin.	1000–1 eaa. tai myöhemmin. Tarinasto ja perinne ovat mahdollisesti läntisiä ja näyttää siltä, että ne kuuluivat 1600–1800-luvulle.	
Laiivanhaltija	2.5; 6.1.2.7.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella. Toinen osa on germaaninen laina.		Maanviljelyskulttuuri.	100–800 jaa. tai myöhemmin.	
Lavantauti	6.13.2.	Yhdyssana, joka koostuu germaanisesta lainasta ja sitä vanhemmasta tai samanikäisestä sanasta.	Germaanisella lainalla on vastineita itämerensuomessa.	Luultavasti kristillinen aika. Ruumiillistunut tauti kuului mahdollisesti agraariseen kyläkulttuuriin.	Yhdyssanan ainekset viimeistään 1000 eaa.–500 jaa. Yhdyssana on varmaan nuorempi. Olento syntyi luultavasti 1100-luvun jälkeen, mahdollisesti jopa 1600–1800-luvulla.	

XIII

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Lempo	2.5; 4.5.8; 6.15.	Sanan alkuperä on tuntematon.	Sanalla on vastineita karjalassa, lyydissä ja vepsässä.	Tarinasto kuului agraariseen kyläkulttuuriin.	Tässä merkityksessä 1000 eaa. (luultavasti myöhemmin)–1000 jaa. levikin perusteella. Tarinasto 1600–1800.	
Lintukotolaiset	6.8.	Yhdyssana, jonka aineksia pidetään omaperäisinä tai erittäin vanhoina suomen kielessä.	Nykyisessä muodossa aikaisintaan varhaiskantasuomi. On mahdollista, että sanan edeltäjä koostui samoista kannoista paljon aiemmin.	Mahdollisesti Homeroksen Iliaan jälkeen.	Nykyisessä asussa 2000–1000 eaa. tai myöhemmin. <i>Koto</i> -sanana vastineiden perusteella 1000 eaa.–1000 jaa. Sana voi syntyä myös myöhemmin. Tarinasto ja olento ovat kansainvälisiä.	
Maahinen (maahiainen)	2.6; 4.3; 4.5.2; 4.5.6; 4.5.7; 6.1.1.4; 6.2; 6.2.1; 6.2.3; 6.2.4.	Johdos ikivanhasta kannasta.	Nimityksellä on vastineita joissakin lähisukukielissä. Johdos ei voinut syntyä ennen varhaiskantasuomalaisista kielimuotoa, kanta kuului uralilaiseen kantakieleen.	Mahdollisesti pyyntikulttuuri, maanviljelyskulttuuri. Nykyaikainen perinne on nähtävästi lainattu kristillisenä aikana.	Nimitys nykyisessä muodossa 2000–1000 eaa. tai myöhemmin. Vastineiden perusteella 1000 eaa.–1000 jaa. Nykyaikainen perinne 1100–1800, erityisesti 1600–1800.	
Maan herra	2.5; 4.5.6; 6.1.1.4.					ei

XIV

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Maanalainen (ks. ja vrt. myös manalainen)	2.6; 4.5.6; 6.2; 6.2.1 6.2.3 (*); 6.2.4.	Omaperäinen yhdyssana.	Nykyisessä muodossa varhaiskantasuomalainen. Yhdyssanalla on vastineita kautta itämerensuomen ja saamessa. On mahdollista, että sanan edeltäjä koostui samoista kannoista jo suomalais-ugrilaisena aikana.	Mahdollisesti pyyntikulttuuri, maanviljelyskulttuuri. Nykyaikainen perinne on nähtävästi lainattu kristillisenä aikana.	Nykyisessä asussa 2000–1000 eaa. Nykyaikainen perinne 1100–1800, erityisesti 1600–1800.	
Maanhaltija	2.5; 4.3; 4.5.6; 6.1.1.4; 6.2; 6.2.1; 6.2.3 (*); 6.2.4.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella, toinen osa on omaperäinen.		Nimitys viittaa vanhoihin uskomuksiin, vaikka nykyään nimitystä käytetään toisenlaisten olentojen nimityksenä ja nimitys sai myös uuden skandinaavisperäisen osan. Nykyaikainen perinne on nähtävästi lainattu kristillisenä aikana.	100–800 jaa. tai myöhemmin. Nykyaikainen maahisperinne 1100–1800, erityisesti 1600–1800.	

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Manalaiset (maanalaiset)	4.5.3; 4.5.4.2.4; 4.5.8; 6.9.5.	Sanan alkuperä on kiistanalainen.	Yhdyssanalla tai johdoksella on vastineita karjalassa ja virossa.	Olento liittyy kristilliseen aikaan, luultavasti agraariseen kyläkulttuuriin.	Luultavasti toisessa merkityksessä, mahdollisesti 'vainajien' merkityksessä sana syntyi 1000 eaa.–1000 jaa. tai aiemmin. 'Hautausmaanväen' merkityksessä 1100-luvun jälkeen. Perinne kuului 1100–1800-luvulle, mahdollisesti jopa 1600–1800-luvulle.	
Manalan väki	4.5.3; 4.5.4.2.4; 4.5.8; 6.9.5.	Sanaliitto, jonka toinen osa on omaperäinen ja toisen osan alkuperä on kiistanalainen.		Olento liittyy kristilliseen aikaan, luultavasti agraariseen kyläkulttuuriin.	On mahdollista, että sanaliitto syntyi ennen olentoa toisessa merkityksessä. 'Hautausmaanväen' merkityksessä sanaliittoa käytettiin 1100-luvun jälkeen. Perinne kuului 1100–1800-luvulle, mahdollisesti jopa 1600–1800-luvulle.	

XVI

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Manhon väki	6.9.6.	Sanaliitto, jonka toinen osa on omaperäinen ja toisen osan alkuperä on kiistanalainen.		Olento liittyy kristilliseen aikaan, luultavasti agraariseen kyläkulttuuriin.	Olennon merkityksessä sanaliittoa käytettiin 1100-luvun jälkeen, mikä johtuu perinteen iästä. Perinne kuului 1100–1800-luvulle, mahdollisesti jopa 1600–1800-luvulle.	
Menninkäiset	4.5.3; 4.5.4.2.4; 6.9.5.	Luultavasti johdos germaanisesta lainasta.	Kannalla on vastine karjalassa, jonka merkitys ei liity olentoon.	Nimityksellä on toinen merkitys, joka on tätä merkitystä vanhempi. Olento liittyy kristilliseen aikaan, luultavasti agraariseen kyläkulttuuriin.	Sanan kanta lainautui 1600 eaa.–500 jaa. Johdos syntyi 800-luvun jälkeen vastineiden perusteella. 'Hautausmaanväen' merkityksessä sanaa käytettiin 1100-luvun jälkeen. Perinne kuului 1100–1800-luvulle, mahdollisesti jopa 1600–1800-luvulle.	
Metsänemäntä	2.5; 4.5.1.1; 6.1.1.3.3.	Yhdyssana, yksi (tai molemmat) osa on omaperäinen .	Myöhäiskantasuomi. Aiemmassa muodossa mahd. balttilaisen lainakerrostuman ikäinen.	Pyyntikulttuuri. Myöhemmin uskomukset muuttuivat.	Tarinat metsänneidon äidistä syntyivät aikaisintaan 1600–1800-luvulla.	

XVII

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Metsänhaltija	2.5; 4.4; 4.5.1.1; 4.5.1.3; 4.5.6; 6.1.1.3.1; 6.1.1.3.2.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella, toista osaa pidetään lainana.		Pyyntikulttuuri, mutta nimitys on uudempi.	100–800 jaa. tai myöhemmin.	
Metsänneito, metsänneitsyt	2.5; 4.5.1.1; 6.1.1.3.2; 6.1.1.3.3.	Yhdyssana, toinen osa on omaperäinen johdos, toista osaa pidetään lainana.		Agraarinen kyläkulttuuri.	Olento on ruotsalainen laina, 1600–1800.	
Metsänpiika	2.5; 4.5.1.1; 6.1.1.3.2.	Yhdyssana, yksi tai molemmat osat ovat lainoja. Sana <i>piika</i> tuli ruotsista keskiajalla (1150–1550).		Agraarinen kyläkulttuuri.	Olento on ruotsalainen laina, 1600–1800.	
Metsäntyttö	2.5; 4.5.1.1; 6.1.1.3.2.	Yhdyssana, (yksi tai) molemmat osat ovat balttilaisia lainoja.		Agraarinen kyläkulttuuri.	Olento on ruotsalainen laina, 1600–1800.	
Metsäsaunan haltija	2.5; 6.1.1.3.4.	Sanaliitto lainatun nimityksen perusteella, toinen osa laina ja toista osaa pidetään omaperäisenä.		Maanviljelyskulttuuri.	100–800 jaa. tai myöhemmin. On mahdollista, että sanan <i>haltija</i> sijalla oli aiemmin toinen sana.	

XVIII

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Munkki (mukki, muukki)	4.3; 4.5.6; 6.4.	Sana on laina keskilatinasta ruotsin kautta.		Sana kuului katoliseen aikaan. Olento liittyi kristilliseen aikaan, joko katoliseen aikaan tai uskonpuhdistuksen jälkeiseen aikaan.	Sana lainautui vuosina 1200–1550. Sana sai olennon merkityksen 1200–1800-lukujen välisenä aikana. Tarinasto on kansainvälinen.	
Munkkilainen (muukkilainen)	4.3; 4.5.6; 6.4.	Johdos keskilatinasta lainatusta kannasta. Kanta tuli ruotsin kautta, johdin on kantaa vanhempi.		Kristillinen aika, joko katolinen aika tai uskonpuhdistuksen jälkeen.	Nimitys syntyi vuosina 1200–1800. Tarinasto on kansainvälinen.	
Myllynhaltija	2.5; 6.1.2; 6.1.2.3.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella, toinen osa on nuorempi laina muinaisruotsista.		Maanviljelyskulttuuri.	1100–1500 jaa. tai myöhemmin.	
Näkki	4.5.1.2; 6.1.1.1; 6.1.1.2.	Varhaisemmasta uusruotsista (1526–1732).		Uusi laina, keskiajan talonpoikauskulttuurin loppu, agraarinen kyläkulttuuri.	1526–1583. Juonelliset tarinat tulivat lännestä päin, 1600–1800.	

XIX

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Näkymättömät	4.5.3; 4.5.4.2.4; 6.9.5.	Omaperäinen johdos.	Johdoksella on vastineita karjalassa ja lyydissä. Yhdyssanan aineksilla on vastineita ainakin suomalais-ugrilaisiin kieliin asti.	Ainakin 'hautausmaanväen' merkityksessä kristillinen aika, luultavasti agraarinen kyläkulttuuri.	Levikin perusteella sana syntyi 1000 eaa.–1000 jaa., luultavasti jopa 1–1000 jaa. 'Hautausmaanväen' merkityksessä sanaa käytettiin 1100-luvun jälkeen. Perinne kuului 1100–1800-luvulle, mahdollisesti jopa 1600–1800-luvulle.	
Nunna	4.3; 4.5.6; 6.4.	Sana on laina keskilatinasta ruotsin kautta (myöhempi muinaisruotsi tai varhaisempi uusruotsi).		Sana kuului katoliseen aikaan. Olento liittyi kristilliseen aikaan, joko katoliseen aikaan tai uskonpuhdistuksen jälkeiseen aikaan.	Sana lainautui vuosina 1375–1550. Sana sai olennon merkityksen 1375–1800-lukujen välisenä aikana. Tarinasto on kansainvälinen.	
Ottaja	6.9.2.	Sana on johdos. Kantaa pidetään indoeurooppalaisena tai esigermaanisena lainana (esi)kantasuomeen. Johdin on kantaa vanhempi.	Kannalla on vastineita kautta itämerensuomen.	Tarinat kummittelusta – kristillinen aika, erityisesti agraarinen kyläkulttuuri. On mahdollista, että olento syntyi aiemmin.	Kanta tuli suomeen ennen 1000 eaa. Johdos on kantaa nuorempi. On hyvin mahdollista, että olennon merkitys syntyi myöhemmin kuin sana. Tarinasto kummittelusta 1200–1800, erityisesti 1600–1800.	

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Paha	2.5; 4.5.8; 6.15.	Sanan alkuperä on tuntematon.	Sanalla on vastineita lähisukukielissä. Lyydissä sanalla on sama merkitys.	Tarinasto kuului agraariseen kyläkulttuuriin.	Sanaa käytettiin nähtävästi alussa muussa merkityksessä kuin 'paholainen'. Alkuperäisessä merkityksessä sana on vastineiden perusteella vuosilta 1000 eaa.–1000 jaa. 'Paholaisen' merkitys syntyi mahdollisesti jo vuoden 1 jaa. jälkeen, ja on mahdollista, että se syntyi myöhemmin kuin sana <i>paholainen</i> . Tarinasto 1600–1800.	
Paholainen	2.5; 4.5.8; 6.15.	Sana on johdos sanasta, jonka alkuperä on tuntematon.	Johdoksella on vastineita inkeroisessa, vatjassa ja karjalassa.	Tarinasto kuului agraariseen kyläkulttuuriin.	Sana on vastineiden perusteella vuosilta 1000 eaa.–1000 jaa. Se syntyi luultavasti jopa 1 jaa. jälkeen. On mahdollista, että nimitys syntyi ennen kuin sana <i>paha</i> sai 'paholaisen' merkityksen. Tarinasto 1600–1800.	

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Painajainen	6.12.	Johdos sanasta, jonka alkuperä on kiistanalainen.	Johdoksella on tarkka vastine karjalassa ja vastineita ilman <i>-inen-</i> johdinta muissa lähisukukielissä. Vastineilla on myös uskomusolennon merkitys. Kannalla on vastineita kautta itämerensuomen ja epävarmoja vastineita etäsukukielissä.	Perinne on luultavasti lainattu germaaneilta maanviljelyskulttuurin aikana. On mahdollista, että ennen kuin perinnettä lainattiin, oli samanlainen omaperäinen perinne.	Nykyisessä muodossa ainakin 1000-luvulla karjalan vastineen perusteella. Ilman <i>-inen-</i> johdinta aiemmin. Nimitystä alettiin käyttää olennon nimityksenä luultavasti varhaiskantasuomalaisen kielimuodon jälkeen 1000 eaa.–1000 jaa.	
Palvelija	4.5.2; 6.1.2.6.	Johdos kannasta, jonka etymologia on tuntematon.	Kannalla on vastineita kautta itämerensuomen.	Maanviljelyskulttuuri. Perinne on lainaa Skandinaviasta Ruotsin kautta. Mahdollisesti myös omaperäinen pyyntikulttuurinen, mutta tästä ei ole tietoa.	1000 eaa.–1000 jaa. Mahdollisesti olennon nimityksenä myöhemmin. Perinne on kerrostunutta; kansainväliset tarinat ja perinne.	
Para	2.5; 6.5.	Skandinaavinen laina, jolla on saman olennon merkitys.		Agraarinen kyläkulttuuri.	Nimitys ja perinne tulivat Suomeen 1600-luvulla tai vähän aikaisemmin.	

XXII

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Peikko	4.5.6; 6.2; 6.2.2; 6.2.4.	Sanaa pidetään balttilaisena lainana.	Sanalla on oletettu vastine karjalassa.	Mahdollisesti pyyntikulttuuri, maanviljelyskulttuuri. Nykyaikainen perinne on laina Skandinaviasta, ja se kuului kristillisaikaiseen maanviljelyskulttuuriin.	2300–1 eaa. Nykyaikainen perinne 1100–1800 jaa., erityisesti 1600–1800.	
Perkele	2.5; 4.5.8; 6.15.	Sanaa pidetään balttilaisena lainana.	Sanalla on vastineita lähisukukielissä. Joissakin tapauksissa sanalla ei ole <i>-le-</i> johdinta.	Tarinasto kuului agraariseen kyläkulttuuriin.	2300–1 eaa. Tarinasto 1600–1800 jaa.	
Pirityinen	6.6.	<i>Piritys</i> on laina Suomessa puhutuista nykyruotsin murteista. Ruotsissa sanalla on saman olennon merkitys. Alkuperäisesti sana on latinasta. <i>Pirityinen</i> on sen murteellinen variantti.		Perinne liittyi agraariseen kyläkulttuuriin.	Sanan kanta tuli suomeen vuosina 1526–1690 jo olennon merkityksessä. Perinne kuului 1600–1800-luvulle.	
Piru	2.2; 2.5; 4.5.8; 6.15.	Sanan alkuperä on kiistanalainen.	Sanalla on vastineita itämerensuomessa.	Tarinasto kuului agraariseen kyläkulttuuriin.	Vastineiden perusteella 1000 eaa.–1000 jaa. Tarinasto 1600–1800.	

XXIII

Yliuonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Rajanhaltija	2.5; 4.5.4.2.4; 6.9.4.2.	Yhdyssana, joka koostuu vanhasta venäläisestä lainasta ja kantaskandinaavisesta lainasta.		Agraarinen kyläkulttuuri.	1600-luku tai vähän aiemmin. Olento oli tunnettu jo ainakin vuonna 1692.	
Riihenhaltija	2.5; 6.1.2; 6.1.2.2.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella, toinen osa on vanha ekspansiivinen sana.		Maanviljelyskulttuuri.	100–800 jaa. tai myöhemmin.	
Riihitonttu	2.5; 6.1.2; 6.1.2.2.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella, toinen osa on vanha ekspansiivinen sana.		Maanviljelyskulttuuri.	800 jaa. jälkeen.	
Rokko	6.13.3.	Sana on luultavasti deskriptiivinen.	On vastineita itäisissä lähisukukielissä.	Luultavasti kristillinen aika. Ruumiillistunut tauti kuului mahdollisesti agraariseen kyläkulttuuriin.	Sana syntyi 1000 eaa.–1000 jaa. Olento syntyi luultavasti 1100-luvun jälkeen, mahdollisesti jopa 1600–1800-luvulla.	
Rulli ks. Trulli						

XXIV

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Rutto	6.13.4.		Sanan alkuperäinen merkitys oli 'nopea'. Alkuperäisessä merkityksessä sanalla on vastineita itämerensuomessa ja saamessa.	Luultavasti kristillinen aika. Ruumiillistunut tauti kuului mahdollisesti agraariseen kyläkulttuuriin.	Vastineiden perusteella 2000–1000 eaa. alkuperäisessä merkityksessä. Taudin nimityksenä myöhemmin. Olento syntyi luultavasti 1100-luvun jälkeen, mahdollisesti jopa 1600–1800-luvulla.	
Saatan(a)	2.5; 4.5.8; 6.15.	Sana on peräisin hepreasta. Se tuli suomeen ruotsin kautta joko myöhäisestä muinaisruotsista tai varhaisemmasta uusruotsista.		Tarinasto kuului agraariseen kyläkulttuuriin.	1375–1550 jaa. Agricolan aikoina sana oli jo tunnettu. Tarinasto 1600–1800.	
Saunanhaltija	2.5; 6.1.2; 6.1.2.4.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella, toista osaa pidetään omaperäisenä sanana.		Maanviljelyskulttuuri.	100–800 jaa. tai myöhemmin.	

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Sijaton sielu	2.5; 4.5.4.2.4; 6.9.4.	Sanaliitto, jonka toinen osa on johdos germaanisesta lainasta ja toinen osa on laina muinaisruotsista.		Usko sijattomiin sieluihin ainakin kaskikulttuurisesta ajasta alkaen. Mahdollisesti jopa pyyntikulttuurinen. Nykyaikainen nimitys ja tarinasto – keskiajan talonpoikauskulttuuri tai agraarinen kyläkulttuuri.	1100–1500 jaa. tai myöhemmin. Tarinasto kummittelusta 1200–1800, erityisesti 1600–1800.	
Tonttu	2.2; 2.5; 4.3; 4.4; 6.1.2; 6.1.2.1.	Ruotsalainen laina.		Maanviljelyskulttuuri.	800 jaa. jälkeen. Tarinasto on läntistä perua. Juonelliset tarinat 1100–1800, ruumiillistunut haltija 1600–1800.	
Trulli (rulli)	2.5; 4.2; 6.5; 6.14.	Ruotsista lainattu olennon nimitys.		Agraarinen kyläkulttuuri. Jotkin piirteet perustuivat kaskikulttuuriin uskomuksiin.	1600–1750 jaa. tai vähän aiemmin. Perinne on laina Ruotsista, ja se kuului 1600–1800-luvulle.	
Tulenhaltija	2.5; 6.1.4.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella. Toinen osa on ikivanha omaperäinen sana.		Perinne on lainattu, mutta pyyntikulttuurisena aikana oli omaperäinen usko tulenhaltijoihin.	100–800 jaa. tai myöhemmin.	

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
(Uni)kakkiainen	4.2; 4.5.4.2.2; 6.1.5.	Mahdollisesti deskriptiivinen sana, jota käytetään joskus yhdyssanan osana.		Tarinat olennota kuuluivat itäiseen perinteeseen, joka oli kaskikulttuurinen 1700–1800-luvulle asti.		
Vainaja	2.5; 2.6; 4.5.3; 4.5.4; 4.5.5; 4.5.6; 4.5.8; 6.11.	Germaaninen laina.	On vastine virossa.	Maanviljelyskulttuuri, perinne on kerrostunutta. Ainakin keskiajan talonpoikauskulttuuri ja agraarinen kyläkulttuuri.	Sana tuli suomeen 1600 eaa.–500 jaa. Uskomusolennon merkityksessä luultavasti 1100 jaa. jälkeen. Tarinat ruumiillistuneista vainajista 1600–1800.	
Valkea	2.5; 6.1.4.	Omaperäinen sana.	Suomalais-volgalainen tai jopa suomalais-ugrilainen.	Perinne on lainattu, mutta pyyntikulttuurisena aikana oli omaperäinen usko tulenhaltijoihin.	Nykyisten vastineiden perusteella sana ilmestyi suomalais-volgalaisena tai jopa suomalais-ugrilaisena aikana. On mahdotonta sanoa, käytettiinkö sitä silloin tulenhaltijan nimityksenä.	
Valkean haltija	2.5; 6.1.4.	Sanaliitto, joka koostuu lainatusta olennon nimityksestä ja omaperäisestä sanasta, jota käytetään olennon nimityksenä.		Perinne on lainattu, mutta pyyntikulttuurisena aikana oli omaperäinen usko tulenhaltijoihin.	100–800 jaa. tai myöhemmin.	

XXVII

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Vanha-eero	2.5; 4.5.8; 6.15.	Yhdyssana, joka koostuu omaperäisestä sanasta ja ruotsalaisen erisnimen variantista.		Tarinasto kuului agraariseen kyläkulttuuriin.	1150–1864 jaa., luultavasti lähempänä tämän ajanjakson loppua. Tarinasto 1600–1800.	
Veden emäntä	2.2; 2.5; 4.5.1.2; 6.1.1.1; 6.1.1.2.	Omaperäinen sanaliitto.	Myöhäiskantasuomi, mutta aiemmassa muodossa mahd. uralilainen.	Pyyntikulttuuri, uusi kerrostuma – agraarinen kyläkulttuuri.	Juonelliset tarinat tulivat lännestä päin, 1600–1800.	
Veden eukko	2.5; 4.5.1.2; 6.1.1.1; 6.1.1.2.					ei
Vedenhaltija	2.5; 4.3; 4.4; 4.5.1.2; 4.5.1.3; 4.5.6; 6.1.1.1; 6.1.1.2.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella, toinen osa on omaperäinen.		Pyyntikulttuuri, mutta nimitys on uudempi.	100–800 jaa. tai myöhemmin. Juonelliset tarinat tulivat lännestä päin, 1600–1800.	

XXVIII

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Vetehinen	4.3; 4.5.6; 6.1.1.1; 6.1.1.2; 6.2; 6.2.3; 6.2.4.	Johdos ikivanhasta kannasta.	On vastineita karjalassa, lyydissä ja vepsässä. Nimitystä käytetään Itä-Suomessa.	Mahdollisesti pyyntikulttuuri, maanviljelyskulttuuri. Nykyaikainen maahisperinne on lainattu, vaikka se voi myös olla omaperäinen perinne, joka sai skandinaavisia vaikutteita.	Levikin perusteella 1–1000 jaa. Nykyaikainen perinne 1100–1800, erityisesti 1600–1800.	
Vuorenpeikko	4.5.6; 6.2; 6.2.2; 6.2.4.	Yhdyssana lainatun nimityksen perusteella. Toinen osa on vanhempi.		Mahdollisesti pyyntikulttuuri, maanviljelyskulttuuri. Nykyaikainen perinne on laina Skandinaviasta, ja se kuului kristillisaikaiseen maanviljelyskulttuuriin.	2300–1 eaa. tai myöhemmin. Nykyaikainen perinne 1100–1800 jaa., erityisesti 1600–1800.	

XXIX

Yliluonnollinen olento	Luvut pro gradu -tutkielmassa	Nimitysten etymologia	Varhaisin kerrostuma yhdyssanoille ja sanaliitoille tai kantojen ja sanojen levikki	Kulttuurikerrostuma	Sanan ja/tai olennon ikä tai oletus siitä ja lisätietoa	Onko sana yleinen
Vuorenväki	4.3; 4.5.6; 6.4.	Yhdyssana, joka koostuu kahdesta sanasta, joita tavallisesti pidetään omaperäisinä sanoina. Toinen osa voi kuitenkin olla kanta-arjalainen laina, toisella osalla on epävarmoja vastineita unkarissa ja samojedikielissä.	Molemmilla yhdyssanan osilla on vastineita obinugrilaisiin kieliin asti.		Yhdyssanan osat ovat yli 3000 vuotta vanhat. Ne ovat luultavasti vanhemmat kuin yhdyssana. Sana voi olla käänöslaina. Tarinasto on kansainvälinen.	
Vuorten haltijaväki	4.5.6; 6.2; 6.2.2; 6.2.4.	Sanaliitto lainatun nimityksen perusteella. Muut osat ovat vanhemmat, ja niitä pidetään omaperäisinä sanoina.		Mahdollisesti pyyntikulttuuri, maanviljelyskulttuuri. Nykyaikainen perinne on laina Skandinaviasta, ja se kuului kristillisaikaiseen maanviljelyskulttuuriin.	100–800 jaa. tai myöhemmin. Nykyaikainen perinne 1100–1800, erityisesti 1600–1800.	

Liite 2. Hakemisto nimityksistä, joita ei ole Myyttillisiä tarinoita -teoksessa, mutta jotka mainitsen pro gradu -tutkielmassani

ASETELMA 4.

Nimitykset, joita ei ole Myyttillisiä tarinoita -teoksessa, mutta jotka mainitsin työssäni, ja nimitykset, jotka löytyvät Myyttillisistä tarinoista, mutta eivät kuulu tutkimukseeni.	Pro gradu -tutkielman luvut, joissa on tiedot olennosta tai joissa mainitsen nimityksen.
Aarteen vartija	4.2.
Ahti	4.5.1.2.
Eellusmies	4.5.4.2.1; 4.5.4.2.2; 4.5.4.2.3; 6.1.3.
Emäpiru	2.5; 6.15.
Etiäinen	4.5.4.2.1; 4.5.4.2.2; 4.5.4.2.3; 6.1.3.
Ihmissusi	4.2.
Isorokko	6.13.
Jumala	2.6; 4.2; 4.4; 4.5.5; 4.5.8.
Jumi	4.2.
Kakkiainen	4.2; 6.1.5.
Karja	4.2.
Keijukainen	4.2; 4.5.1.1.
Kolera	6.13.
Konstintekijä	4.2.
Kratti	2.2.
Kulkutauti	6.13.
Kurko	4.2.
Lapin noita, lapinnoita	2.5; 4.2.
Lehmä (yliluonnollinen karja)	2.5; 4.2.
Lehtikelikko	4.5.4.2.4; 6.9.4.1.
Liekkiö	2.2; 4.5.4.2.4; 6.9.4.1.
Loihtija	2.5; 4.2.
Luojajumala	2.6; 4.2; 4.4; 4.5.8.
Mörkö	4.2; 4.3.
Noita	2.5; 2.6; 4.2; 4.5.2; 4.5.4.2; 6.1.2.8; 6.5; 6.9.5; 6.14.
Näkijä	4.2.
Parantaja	2.5; 4.2.
Poppamies	4.2.
Pääpiru	2.5; 6.15.
Pöppö	4.2.
Samaani	2.6; 4.1; 4.2; 4.4; 4.5.2; 4.5.4.1; 4.5.4.2; 4.5.4.2.2; 4.5.5.
Silmänkääntäjä	4.2.
Sinipiika	4.2; 4.5.1.1.
Taikoja	4.2.

Nimitykset, joita ei ole Myytillisiä tarinoita -teoksessa, mutta jotka mainitsin työssäni, ja nimitykset, jotka löytyvät Myytillisistä tarinoista, mutta eivät kuulu tutkimukseeni.	Pro gradu -tutkielman luvut, joissa on tiedot olennosta tai joissa mainitsen nimityksen.
Taikuri	4.2.
Taivaanjumala	2.6; 4.2; 4.4; 4.5.8.
Taivaanääreläiset	6.8.
Tapio	4.5.1.1.
Tietomies	2.5; 4.2.
Tietäjä	2.5; 4.2; 4.4; 4.5.2; 6.1.2.6; 6.9.5; 6.14.
Uloskannettu	4.5.4.2.4; 6.9.4.1.
Unihuppiainen ks. huppiainen.	
Vanhaerkki	6.15, s.v. vanha-eero.
Vanha väki	4.5.6.
Vanhaset	4.5.6.
Vartija	4.5.4.2.1; 6.1.
Veden väki	4.5.6.
Velho	4.2.
Äpäpä	4.5.4.2.4; 6.9.4.1.
Ääreläiset	6.8.

Liite 3. Olentojen ja niiden nimitysten määrän vastaavuus

Ks. myös luku 7.1 Yliluonnollisten olentojen ja nimitysten määrä.

TAULUKKO 1.

Olonnon laji		Olentojen ja nimitysten määrä
Haltijat	Nimitykset	36
	Olennot	18
Maahiset	Nimitykset	8, joista 2 ovat sekaantumattomia haltijoihin.
	Olennot	3
Hiidenväki	Nimitykset	1+ks. jokaista olentoa erikseen.
	Olennot	3
Jättiläiset	Nimitykset	9
	Olennot	1
Muut olennot	Nimitykset	9
	Olennot	8
Kummittelevat henkiolennot	Nimitykset	19
	Olennot	8
Sairaudet	Nimitykset	4
	Olennot	4
Paholainen	Nimitykset	9
	Olennot	1